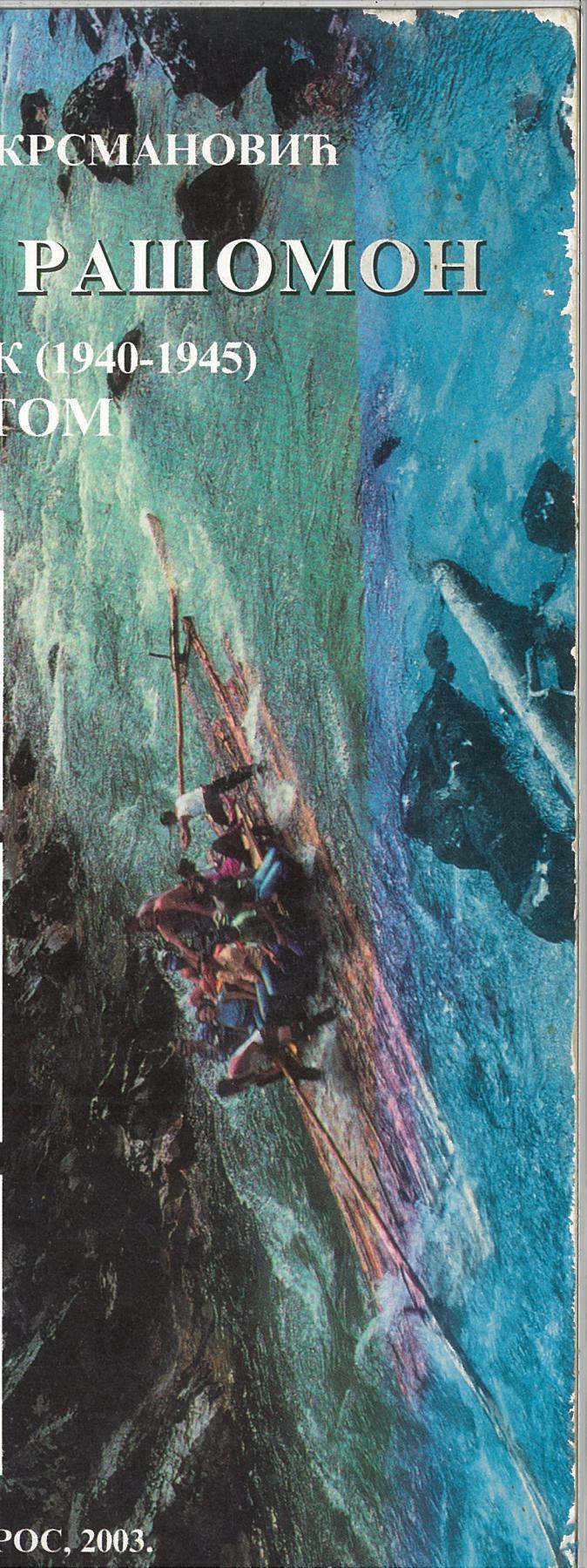
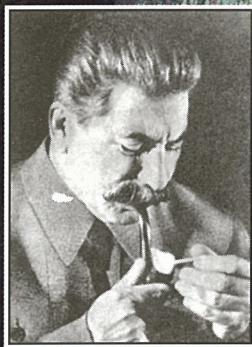
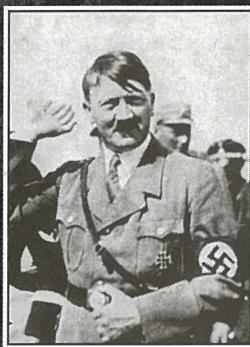

ТОМИСЛАВ КРСМАНОВИЋ

ДРИНСКИ РАШОМОН

ДНЕВНИК (1940-1945)

І ТОМ

СФАИРОС, 2003.

ТОМИСЛАВ КРСМАНОВИЋ

ДРИНСКИ РАШОМОН
ДНЕВНИК - I ТОМ

СФАИРОС,
2003.

Мојим родитељима.

ДОЛЕ ДРИНА ГОРЕ СТИНА.

Доле Дрина горе стена. Човек нема куд. Да ли је могуће исправити криву Дрину? Шта чиниши? Преходни нараштији су нам оставили насталожену вековну мудрост - уздаши се у себе и своје снаге. Окренимо се себи.

Великан са Дрине Вук Караџић је казао скоро џре два века да ако свако уради колико може народ ће бити спашен. Прихваћимо његову Јоруку стаса које се нажалоси нисмо Јола века држали у доволној мери. Нека свако обавља своје задатке како Јреба, судија, Јолицајац, државник, на своме радном месту, у образованој усмености, у Јородици, суседству, у заједници. Ако тако постапамо настаће сиђуран и брз процват и боловишак. Узмимо своју судбину у своје руке. Ешто одговора на шта је шта чиниши.

Изводи из рецензија

Др Милан Младеновић, књижевник:

ПОБЕДНИК СА ДРИНСКЕ ВОДОДЕЛНИЦЕ СВЕТОВА

Већ више од два десетлећа Томислав Крсмановић слови као упоран и не-поштедан борац за људска права и достојанство људске личности. За разлику од већине других јавно осведочених саделатника, који су се утапали у манипулатарске работе извозника интернационализма, Крсмановић је у својој целоживотној борби чврсто стајао на тлу своје отаџбине и свога народа, дубоко замишљен над светским пошастима које су се дохватале његове душе и судбине, истовремено остављући неуморно дејствен и делатан у њиховом сузбијању.

Напоредан патриотски и свечовечански захват осведочује се на свакој страници *Дневника*. Основач и председник истоименог утицајног покрета посегао је за својим писаним траговима и успоменама почев од најранијег детињства обележеног ратом, верским, националним и идеолошким мржњама, и то на простору дринске вододелнице светова која му је досуђена као неизабрано полазиште. Њему се понесрећило да се раздобље његовог памћења и сведочења подудари управо са временом идејног, моралног и политичког посувраћивања великих наслеђених тековина његовог народа.

Вођен свестраним настојањем да кроз своју личну повест докучи корене страдања свог нараштаја, па и своје властите изопштености, у приповедном поступку прибегао је техници коју бих назвао „успостављањем двоструког презента”. Том се техником раван догађања, пресаздана коришћењем сачуваних записа и докумената, прожима потоњом тачком гледишта ослоњеном на лична сећања и сведочења других. Такав поступак омогућује писцу да истовремено буде и судеоник и просудитељ, ретко пропуштајући прилику да из кошнице збивања са философским миром изнесе медоносно саће трајне поуке. Непосредни сведок ратних и потоњих „мирнодопских” острашћености и насиља над људима и њиховом природом, Крсмановић се, међутим, сачувао од сваке врсте пристрасности, искључивости и нетрпељивости. Иако су његове наклоности природно окренуте и властитом народу и његовој добробити, а унутар његове кобне подељености оном његовом делу који баштини вишевековно предачко завештање, он налази много лепих речи и оправдања и за друге, редовно настојавајући на заједничком пореклу и истоветној општељудској сврси постојања и саживота. Борац за будуће добро свих људи пре свега трага за истином о прошлим догађајима, не би ли они својим рђавим исходом послужили као пример за будуће непонављање, утирујући пут одговорима на питања која се судбински тичу достојанственог опстанка нашег народа и његовог историјског идентитета.

Писани лаким и једноставним језиком који живописно приповеда о догађајима и судбинама и без напора прати и мисао и осећања, *Дневник* Крсмановића у

потпуности испуњава све циљеве које је писац у предговору и уводу наменио, да се, наиме, виде „поступци, узроци, разлози, идеје и идеологије који су кројили нашу националну судбину и водили нас данашњем исходу”, те да „уједно буду поука да не поновимо ондашње грешке”. И даље, да „свако од нас, без обзира на драстична ограничења, може дати пресудан допринос”, јер „ако свако учини што може, свима ће нам бити боље, и бићемо победници”.

Томислав Крсмановић је већ и својим досадашњим јавним радом учинио сасвим доволно да би у својој борби заслужио да буде „победник”. Овај *Дневник* његовом укупном доприносу додаје „и више но што се може”. Ова књига биће не само прворазредан историјски и политички документ, него и књижевно дело од значајне вредности.

Бошко Трифуновић, књижевник:

Наша књижевност добија освежење и обогаћење. Необично штиво које узбуди, привлачи пажњу. Партизанско четничка болница потсећа на Кафкин „Замак”. На неки швајцарски санаторијум, али смештен овога пута у беспућу западно србијанских планина изнад Дрине у време напада Немаца у тзв. Првој непријатељској офанзиви. Из редова записа малог детета се назире још онда снажан осећај неке хајке, да има за петама неке прогонитеље који његов живот претварају у врсту кошмара. И тај осећај траје до данас.

Техника је необична, комбинација записа поједињих догађаја малог детета, и размишљања зреле особе из данашње перспективе. Аутор није могао да напише само те кратке телеграфске записице сачуване на разним папираћима нагриженим временом, разговарао је са старијим очевицима и сведоцима, додајући своје рефлексије из његовог садашњег старосног доба и тако сам романизирајући своје ратно детињство. Отуда на први поглед забуна читаоца. Кako може мало дете да се сети да је партизанска болничарка Мојца свирала мелодију „Лабудово језеро”? Читалац остаје везан пажњом и чита до краја, то му повремено изгледа на први поглед искривљено, онда се враћа и чита поново, и повезује. Једна од вредности овог штива је што нагони читаоца да размишља. Описује стварне догађаје, али се стиче утисак да је то научна фантастика, а није, то је стварност. Књига је пуна метафора и аллегоричних порука које имају своју затамњену страну. Неке епизоде су врло поучне, нпр. о избеглицама, види се да је онда однос између избеглица и србијанских домаћина био врло моралан. Каква поука за све нас данас. Занимљива је за децу, али и за одрасле. Поједине епизоде су као дечије приче. Људи и животиње заједно пролазе кроз ратне стихије. То је књига сећања, и разумевања, враћања коренима и повезивање покиданих нити идентитета, оздрављења.

Љиљана Предић - Јоксић, песник, Сиднеј, Аустралија:

Дневник Крсмановића је још један прилог сведочења о прошлом времену, о трагичном раздобљу у коме се нашао српски народ - вртлог и бездно који су прогутали појединце, осакатили породице. Неке судбине, неке ликове сачувала

је дечја душа аутора, упила у незаборав, урамила у оквир памћења. То су вредни делови разбијеног српског лика из времена страдалништва, зла које је надирало споља али и прокључало у самом телу жртвене Србије!

Опис догађаја потиче из релативно временски кратког периода. То су године у којима је из мрачних дубина изронила сила мрвећи људске животе, бришући историју кроз лично и колективно сећање. Од тог процеса и насиљних ломова још подрхтава тло. Многе људске судбине захваћене вихором велике и опште трагедије нестале су, ишчезле.

Зато је сваки допринос који се прилаже мозаику памћења, драгоцен. *Дневник* доноси, обиље података кроз приказ дешавања и мноштво ликова. Захваљујући томе, многи су сачувани од заборава. Пуни ћу у комплетном смислу, догађаја и последица, вероватно ћемо тек потпуно разумети у будућем времену! Белешке из сећања, вредан су спомен на one који не би били упамћени. Својеврстан *in memoriam* за многе који су платили цену насиљу, безумљу и тамној страни људског бића!

Др Барун Мишра, професор универзитета, директор Института слободе, New Delhi, Индија:

Читање *Дневника* Т. Крсмановића тако јасно отсликава корене трагедије која је снашла Југославију. Јасно је да се корени простиру још много даље и пре Слободана Милошевића и Тита лично. *Дневник* задире у главне узроке и корене, а то је разумевање феномена балканализације. Потпуно се слажем са Крсмановићем да постоје сличности између Индије и Југославије. Југославија није једини Балкан на свету. Као што смо дискутовали раније, есеј Ејн Ренд „Балканализација“ је врло применљив за ову тврдњу.

Стиефан Мейзелер, Уредник Про Либертате, публициста, Швајцарска:

Дневник је богато штиво које ме је снажно узбудило. Стил је врло читак и заокупио је мој интерес. Описи су јарки и снажно привлаче пажњу читаоца, са необичном и узбуђљивом причом у центру збивања. То је тако добро, да једино постоји опасност да људи изгубе из вида чињеницу да аутор описује стварну историју, а не фикцију. Такође је застрашујуће да је аутор морао кроз цео свој живот да доживљава такве ствари и да живи у таквој необичној стварности. Али након свега, ово је баш то што треба да потсети савременике садашње наше свакидашњице, изгледа да клизимо све брже и брже у правцу да се почине нове погрешке из прошлости. Сматрам да ауторова искуства и поруке могу помоћи да се предупреде вечита понављања историје, потсећајући читаоце на ужасе који су се раније десили, а које описује стварна особа, а не историчари који податке црпу из друге руке, других извора и докумената.

1.

Пре~~д~~говор

Моје личне забелешке и неку врс~~ту~~ дневника водим од 1942. године, када сам са шесет година научио да пишиш и чиштам. Забелешке на~~д~~рижене зубом времена сам провезао и написао „Дневник“ у којем описујем оно што се око мене дешавало од 1940. године до данашњих дана. Ово је штаво о етничким и политичким сукобима на Балкану, што политиковолози називају БАЛКАНИЗАЦИЈА.

У овом првом штому који се односи на Други све~~т~~ски рат описујем оно што сам видео као мало детаље за време Другог све~~т~~ског рата у мome родном крају у околини Љубовије на Дрини у За~~д~~адној Србији, и у суседној Источној Босни завичају моје мајке, где су се сучелавале разне војске. Недалеко од местa до~~га~~ђања је Бела Црква где је 7. јула 1941. године почeo комунистички устанак, што описане доживљаје ставља у једно врло узбуркано време и део наше земље од великог значаја не само за нашу земљу него и за цео свет. Дрима је не само географска подделница него је већ скоро хиљаду година граница између држава, Исток и Запад, где се сусрећу Католицизам, Православље и Ислам. Стицајем околности, у Другом све~~т~~ском рату, био сам у географском ешиенцу преломних до~~га~~ђаја који су обележили нашу националну судбину.

Себи не придајем претпоставку да сам ја нека необична, или изузетна особа која је у то време, и касније, пролазила кроз неке преломне сукобе и борбе, и сусрећала се са важним личностима, најротив ја тврдим да се то до~~га~~жало већини од нас. Зашито ја о томе говорим и размишљам, је штављање на које ће чишћао, наћи одговор и упућујући са мном кроз описане договориштине и доживљаје, од 1940. године до данас.

Када сам научио да пишиш почeo сам на листовима хартије, у свескама, на корицама књига, да бележим моје утиске, све што се дешавало, и то сам наставио све до данашњих дана. Све то забелешке детаљи сам, колико сам могао, пронашао и превезао. Негде сам недостапак забелешки надогунио сећањем и проповним до~~га~~сањем. Временом сам то сећању пребележио и неке до~~га~~јаје још од 1940. године.

Описи су онакви какви су били прибележени од малог детаља. Крајки, делују наивно, то је намерно тако осстављено и у овој књизи. Остављам чишћаоцу да сам кроз до~~га~~јаје онако како их је видело мало детаље, просуђује и закључује. Трудио сам се да дочарам ондање време, психологије лично~~ст~~и и људи, њихову чедност и неку врс~~ту~~ наивност за нас који живимо

данас и који се сећамо какви су били наши ондашњи сународници у то-ређењу са данашњим. Једнословно, шако је онда било, био сам деште, била су то друга времена.

Мало деште није у ствари да анализира и схвата, али види око себе, кроз мноће забележене причице које одсликавају тоједине догађаје и моја сећања, се може разумевати ондашње време. Затисе дештета, који су одраз његовог доба стварости, знања и искуствива, обогаћио сам неким својим опискама одраслог човека, из данашње перспективе. Уједно сам се тој-рудио да повремено дам историјска објашњења и усагласим догађања са историјским чињеницама и датумима.

Намерно је остављена извесна безазленост и неуобичајена искреност и стоност у опису збивања која је примерена на неки начин моме штадашњем узрасству. Буквално претисивање мојих забелешки је било немогуће јер су врло оскудне и петовезане. Читалац не би могао разумети о чему се ради. Био сам принуђен да све то дорадим и повежем. У исто време присуност мисли зреле особе може бити на неки начин у несагласју са затисима малог дештета. Ставио сам себे у улогу дештета, учесника у то време, онда одраслог човека који анализира и заражаша са своје садашње перспективе, и тиска који жели да на неки начин романсира своју биографију и дневничке забелешке. Читалац ће бити збуњен када прочита да је партизанска болничарка Мојца имала дивне главе очи боје зелене ражи? И да је баш штада свирала на клавиру мелодију Чайковског „Лабудово језеро“, како може деште да зна ко је композитор? Или речима и политичким торукама Ј.Б. Тита које сам чуо августома 1941 године? Читалац неће поверовати да деште описује народна веровања, политичке разговоре, размишљања одраслих људи? То су ми касније други причали, па сам онда додao, или изнео нека своја политичка виђења и размишљања која ме сада преокућирају?

Можда су то јединство виђења малог дештета, његова безазленост, и у исто време поглед у личну прошлост, и нека заражаша зрелој човека, неки квалиитети овога Дневника? Или недостатак? То ће прошенији читачи и критичари.

Онуда шако напекао уписак, да се ради о врстама дечије литературе. Други оћепи кажу да је врста неке научне фантастике.

Да ли је ово само дневник, или врста сећања, мемоарске грађе, моја аутобиографија можда и романсирана, да ли покушавам да обавим једну политичку анализу тога времена, или је све то заједно?

У мени одавно сазрева жеља да анализiram прошлост нашег народа и државе, и овога региона, да пратам за узроцима кризе. Сува научна анализа, историјске чињенице, кратка сећања, шуђи штапи, роман, посматраје и много други начини и шутеви да се ова материја расвети? Овај задатак је врло сложен, материја је врло шешика за истраживање. Сетио сам се мојих пребележака и одлучио да их обрадим и на правим Дневник кроз који

ћу објасниши моја виђења. Представиши само заштите није довољно, додао сам нека размишљања из данашње позиције, покушавам да ову маперију посматрам са више различитих нивоа, да унесем једну врсту вишесимензионалности. Књижевни приступ употребљавајући дневничку, мемоарску технику, не би био довољан. Зато сам прибегао интердисциплинарној анализи, историји, политичкологији, социологији, етнологији, археологији, антропологији, психологији. Људи и животиње заједно живе, у једној предивној планинској природи кроз коју тече необична Дрина. Погађа их све оно што се догађа око њих, рат, историјске неизогоде, а све ово учиних да бих боре објаснио шта желим да кажем.

Дневник је претпоставка Другог светског рата, до долaska окупатора, па све до долaska комунистичке власти, и даље до данас. Сусрећем разне личности, историјске, војсковође и политичаре, или обичне људе, различитих нација, политичких одредељења, из разних држава, рођаке, земљаке, другове, пријатеље, школске другове, колеге са факултета, из предузета где сам радио, саборце, власништвом, и оне који то нису, жртве и оне који су их унесрећили.

Сви ликови су стварни, већина са њиховим правим именима и презименима; имена месета, датуми.

Али је било понекад извесних одступања од овога начела. Неки догађаји су врло мало временски померени, нека имена људи или месета су изменењена, или намерно изослављена, или је ретко додат неки сијан небијан детаљ који се није догодио.

Ово је учињено из неколико разлога. Да се неко не повреди, можда не воли да буде излаган јавном увиду, или не жељи да се јавно нешто сазна шта је чинио радио. Има догађаја који су сурови, они који су их доживели не би волели да се то уочише стомиње, то је сувише болно за њих и њихове близске. Неки врло сијни детаљи су мало изменењени или додати, смешићени у неки други оквир, или неки други датум, из разлога да се тако појача порука, да би се оснажио неки догађај и убедљивије прикаже оно време.

Уколико има неки нештачан податак о некоме, или било чему, унапред молим за оправдати и да ми се дослави исправка.

Можда неко може казати да је ова књига смеса стварности и маште, ујраво то неки тврде. То само тако може изгледати на први поглед. Овде су приказани све сами аутентични догађаји и ликови. Али додајем штање: „Зар наша стварност коју сада доживљавамо није чудна и необична. Да ли је неко могао и сањати да ће се десити оно што нам се дешавало последњих година? Немојмо мислити да је Други светски рат био мање необичан и чудан него ови наши данашњи догађаји. Морамо признати да живимо у свetu необичних догађања и да је поштребно да проникнемо у њихову биту и суштину.

Имам више циљева када пишишем ову књигу.

Није ми нарочито желеа да говорим о мојим сродницима, о себи, него да кроз доживљаје и дођађаје кроз које је пролазила моја породица, оиштем нашу прописност, да пажњивом читаоцу ставим на распоредање материјал за проучавање и сагледавање узрока наших данашњих поенка.

Не желим никога да осуђујем, ниши да му пресуђујем, него да објективно приказујем шта сам онда видeo и шта се онда дешавало. Свако има своју истину.

Моја је намера да пажњивом и објективном читаоцу дам податке да може извући поуке. Не да се свађамо ко је крив, него да установимо шта је било погрешно и шта не треба више чинити. И да се помиримо, без обзира на наша политичка или класна убеђења, етничку или верску припадност, социјално порекло или због неке било које друге разлике. Желим све ово да сачувам од заборава. Имам неодоливу жељу да све ово исјричам.

Ми смо се као нација постепено мењали, старији људи који знају какви смо били раније кажу да смо се ми Срби и становници Балкана променили. Желим да сачувам сећање на нас какви смо некада били, али на широм наше земље у упутирашњостима пре свега остварају наш дух и менаплиштим.

Када сам доживљавао ове ратне године и као младић сам осећао пре собом како претери као нека непознатна планета једна неизмерно узбуђљива грандиозна будућност, непознатна или сјајна као Сунце и претуна шајни и обећања, убеђен да ћу својим залагањем осигуравати моје амбиције и снове.

Увиђам сада да су наде изневерене, и да су наша нација и држава губитници.

Нажалост, све ме то посећа на зидање „Скадра на Бојани“. Како то превазићи? Нема месета безнађу, него нади и борбеност.

Сећам се срамне катастрофе 1941. године, губитака сродника, и огромне наде после Другог светског рата иако смо знали да је дошао један нови необични друштвени систем.

Схватам да смо ми као нација изварани, да смо као појединци ољачкали и покрадени.

Не, то није наша или моја лична кривица, то је последица дејствува много сложенијих и значајнијих узрока. Знам зашто је тако. Моја породица и ја лично смо делили судбину већине, нације. То је врло болан осећај. Али нема месета разочарању или безнађу, некој врсни катастрофи. Уместо тога треба се штитити зашто наше наде нису осигурене? Шта можемо учинити за нас који сада кројимо судбину сами себи или неки од нас могу утицати и на судбину већине, за генерације које надолазе? У чему

смо грешили? Шта чиниши и шта не чиниш? Ми смо губитници неколико битака. Али то не значи да смо изгубили рат и да треба да кашулирамо. Треба да наставимо борбу још више и јаче. Али треба свега мудрошћу и слогом. Време заноса, херојизма и револуција и чудних друштвених експеримената је пропало. Али те огромне стваралачке енергије још нису истрошено, оне су још увек у нама, у нашој деци, у нашој омладини, нашим људима. Ту енергију треба умети искористити, постизати и каналисати у правом смеру.

Провлачи се као најбоље размишљање, врсна ојсесије о „стапању духа“ нације, о ментилизитету, психологији, и како се то одражава на постулате вођа нације и свих оних који чине нацију. То су размишљања о зрелости и незрелости, о сазревању. Као што се људи разликују у степену зрелости тако се заражавају те разлике и када се ради о реѓијама и државама. Као што људи временом сазревају, тако се ради и о народима, они се мењају, сазревају. Неки брже а неки спорије. Како сазреши и не понављаши почињене грешке посталости?

„Историја је учитељица живота“ - ова древна латинска изрека добија своју туну вредности и актуелности када се читају ови редови. Читајући их види се постулати, узроци, разлози, идеје и идеологије који су кројили нашу националну судбину и водили нас ка данашњем исходу.

Уједно то је поука да не поновимо ондашње грешке.

Мој покојни отац (1908-1993), бивши директор дуванских предузећа, који је из околине Љубовије, из Азбуковице из Задагне Србије, годинама је живео са породицом и радио као дувански стручњак у јужној Србији и у Македонији. У Дневнику сам изнео моја сећања на 1940 годину и наш боравак у Ђевђелији на самој граници са Грчком. Септо сам се неких војника, касније сам сазнао да је то био рат између Грчке и Италије.

Ови записи су опис наше сирове, простије и данашње стварности. Стешњености једнога малога сељачког балканског народа, који покушава да се спасе. Колико у томе успева или не, сви ми треба да се изјаснимо? Кажем малога народа, ми смо мали народ, али смо на Балкану значајан и велики национални етнички, поврх свега на старателски врло значајном простору. И као такви кроз историју смо били изложени похлебама и инвазијама свакојаких освајача. Они не само да су били моћнији, бољи, него и често на вишим степену развоја културе, технологије и цивилизације. Ми смо били нерејико без стварних, искрених и снажних савезника, остављени често сами себи, својим разједињеностима и лошим проценама, у суровој и немилосрдној борби за јуко преглављавање. Док смо ми још слушали приче о вамирима и вештицама, развијенији и бољи свећи нас је циновским корацима остављао деценцијама иза себе.

На овој балканској већимајини се јооказало да је најмудрије било уздајши се у своје снаге. Онда када смо били сложни и туну вере и морала и обећивали смо, а када то није био случај ми смо губили.

Покушавам да одговорим и на друга бројна питања? Ко смо ми, ошкудни овде, који је наш идентитет, етничитет, где нам је место? Ко су наши природни савезници? Шта је то балканизација? Ми који овде живимо смо исти ко смо слични, чему свађе и ратови, ако већ не желимо да живимо у једној држави, живимо у добросуседству и сарадњи? Зашићено се балканизација јојавила баш овде на Балкану? У чему смо грешили, зашићено, како?

Зашићено смо ми народ који се сврстава данас у губитнике? Ко, како и због чега нас је превео у шабор губитника, када смо њосле Другог светског рата били формално сврставани у победнички шабор. Како и зашићено смо то дозволили? Зашићено пајај процес нисмо на време преознали и спречили? Како из шабора губитника прећи у победнике? Зашићено смо ми европски народ а зајали смо у садашњу ситуацију? Ко су наши пријатељи? И нејријатељи?

Ови редови су поистрага савета како наше нејријатеље треба усивари прејвориши у наше пријатеље? Или како смањишши туђа нејријатељска осећања?

Увек питање: „Шта чиниш?“

Овде има још једна значајна дилема из наше врло давне, недавне прошлости и садашњости коју ја покушавам да разрешим овога пута. Ми смо јуначка нација која се није хијела покориши ни најачима, од јуна 1389. године, преко 1914., 1941. па све до данас. Послављам једно питање: Ми смо јуначка нација, и јунација, витешија, моралност су изванредне особине једне нације. Али желим да саопштим, да нам је по потребно још нешто: смишао за дипломатичност и поистрагу не за решењима о којима ми сањамо него која су објективно могућа.

Тежим још једном циљу, да објасним еволуцију једне нације, која, јуначка и морална, бива подвргавана полувековној демагогији комунизма, и покушавам да ошишем последице тоја нашу националну исиху и идентитет. Како је наша нација која је вековима била јуначка и морална, њосила жртва перфидног плана да буде прејворена и приказана као супротност томе: разбојници, силеције, лобови, они кој силују жене и убијају немоћне.

Желим да предочим да су сви балкански народи врло близки и слични и сродни по крви, и по меншизму, и да због тога треба да сарађују а не да рашују.

Порука ових редова је морални прејород као спас. Једна друга сушићинска порука је слога и помирење свих, без обзира на етничку и верску припадност, пољатичко убеђење.

Решење видим у њовраћку нашим националним коренима, али не националној еуфорији, него сједињавању националних особености са модерним вредностима, као што су то устали многи народи изван јабора Западне Европе: Грци, Јапанци, па ево сада Кинези, и други.

Нама је месец у Европи. Тамо где и јесмо.

Сукоби Немаца, чећника, Јарпизана, дивљања усташа и не само њих, исцешни за волу, нећо и других сучелјених војски, насиље нове комунистичке власности, стварање завада, дискриминације и прогони, сејање буре која је најзад пропуштила и разрушила преходну СФР Југославију. Резолуција Информбира 1948., завођење Самоуправљања почетком 1950.-их, колективизације, прогони верника, конфискације, логори, Несврстаност, реформе... Све више распе криза од 1970., да би се почетком 1980.-их година појавили масовније дисиденци, будућа опозиција која је сада на власности. Нижу се дођаји, хајке, обрачуни, одбране, оснивање одбора људских права, прогони ђака и студената, верника.

Почетком 1990-их је дошло до завођења вишеспирначја, настале су спирначке борбе, санкције, ратови, распад земље, криминал, бега, инфлација, бомбардовање НАТО 1999., те победа ДОС-а, октобра 2000. и осећања да сан постаје спирносит.

Нажалост, ши после тога слобода није још дошла. Још постоје снаге које желе да усипоре промене па боле. Нова власност и њени кадрови су добронамерни и стручни, огромна историјска промена па боле, они улажу велике напоре да спироре промене, али то није лако. Нажалост спање са људским правима се не мења у доволној мери, безакоње судова и криминал оистају и даље.

Врхунац оистајања безакоња је убиство Зорана Ђинђића, што је имало за последицу завођење ванредног спања и мере обрачуна са организованим криминалним групама.

Описао сам моје сусреће са немачким војницима, Јарпизанима, чећничима, усташама и домобранима, и другим војскама, различите личне доживљаје са њима, као и касније са новом комунистичком влашћу.

После репресије од спирне окупације долази насиље нове власности.

Живео сам у разним месецима Југославије, и шеши година у Белгији (1965.-1971.), осећио на себи и упознао много чега, и доброћа или нажалост и лошега. Увидео сам да се морамо борити ако желимо да преживимо као нација, и као појединци.

Из тога сазнања угрожености без повода се рађа револуција пропуштајућа насиља, прво револуција малог дешавајућа које види окупацију своје земље, штуће војске, онда нашу комунистичку власност која у себи има нешто што изазива спирах и нејоверење. Затим описујем зебњу младића, и на крају одраслог човека, који не може да се помири са спирнацијом и ексиломаџијом.

Описане су акције за људска ђрава, хашења, дешортијације, држања у сијецијалним установама, спасавања жртава прогона, сусрећи са борцима за људска ђрава из бивших република СФРЈ, из Србије и Црне Горе, и из других држава ондашиње Источне Европе, који су сада, или су били, лидери не само наше земље, него и других бивших социјалистичких држава.

Овде је описано како се ствара ђобуњени човек. Ја нисам прихваћио већију обесправљеност и тлачење, који трају од 1945. године, и од раније, одујрео сам се. Та борба простирајући је у почетку била идеалистичка, јомало наивна, да би временом постала обогаћена новим мудростима и зрелостима. Тако је добила свој нов квалиитет. Борба за људска ђрава, да би била усјешина, подразумева много знања и искушива, разумевања, шакија и дипломатичност. Али захтева и здравље. Борац за људска ђрава треба да се избори за своје здравље, да би био усјешиан.

Предочавам да сам почео да се борим за људска ђрава не да бих се бавио политиком или борио за власт, него да се браним. Дакле, моја првобитна борба за људска ђрава је била манифестија инспирисанка живота. Временом је се тај првобитни моји ставицајем околносности деформисао у ширу акцију одбране људских ђрава.

Ја се борим још од свога раног детинства. Јако сам био мало дете у Другом светском рату, све што сам видео и доживео тада, за мене је било болно и понижавајуће. Схваћио сам када сам одрасао да су тај бол и повређеност детинства били више појтисвесни механизам, али сам у мојим мислима још тада имао и чувао осећај националног поноса, убеђености у снагу свог народа и родитеља.

АУТОР

Други светски рат и све оно што му је претходило, и последице тога, су за нас материја коју треба пажљиво проучити. Јер проучавање историје омогућава да се разуме зашто је данас овако, да се установе погрешке и благовремено отклоне и не понове.

Хтео бих да почнем са Совјетско-немачким пактом који је закључен пре почетка Другог светског рата. Балкан је био укључен у сферу утицаја СССР-а.

Док је припремана инвазија Немачке на Совјетски савез, Хитлер се нарочито интересовао за ширење утицаја на Словачку, Мађарску и Румунију и њена нафтна поља. Италија је освојила Албанију и почела рат са Грчком. Италија и Јапан. Бугарска се 1. марта 1941 године приклjučују овоме Пакту, а Југославија 18. марта исте године.

Али неколико дана после тога, група официра југословенске војске организује пуч у Београду и укида ратификацију овога Пакта коју оцењује као капитулацију пред Хитлером, као издају. 27. марта су биле познате демонстрације са поклицима „Боље рат, него пакт”, „Боље гроб, него роб”.

Немачка суворо кажњава нашу земљу, Београд је бомбардован 6 априла 1941. Било је на хиљаде жртава, земља је нападнута и лако освојена од Немачке, капитулација је потписана 17. априла 1941. године.

Као последица тога основано је више држава из састава бивше Краљевине Југославије: 10. априла 1941. је основана Независна држава Хрватска која је укључивала и делове Србије, Босне и Херцеговине. Црна Гора је постала независна држава, Македонија је била подељена између Бугарске и Албаније, а Словенија између Италије и Немачке, север земље је био окупiran од Мађарске а Банат и Србија су стављени под контролу Немачке. Немачка је имала своје сараднике и администрацију која је била у рукама српских повериеника.

Срби као јуначки народ су схватали шта се дешава, и нису се могли са тиме помирити. За то време су појединци официри и српски политичари разних политичких опредељења почели да праве планове да потисну Немце и да земљу ослободе, а када се заврши рат, заведу друштвено уређење по својој вољи.

Генерал Драгослав Дража Михајловић је са својим четницима почeo да се бори против Немаца одмах по званичној капитулацији земље, његови

поједини официри се нису ни предали, одметнули су се у шуме и планине одакле су нападали Немце.

7. јула 1941. године у месту Бела Црква у Западној Србији, недалеко од места где се одигравају догађаји који се овде описују, комунисти су убили два српска жандарма у служби српске власти под контролом Немаца. Овај датум комунисти славе као почетак устанка против немачког окупатора. Тако је плануо комунистички устанак.

Главни циљ комуниста је било узимање власти и завођење комунистичког уређења у нашој земљи. Да би то остварили комунисти су обећавали национално ослобађање, укидање било какве експлоатације, једнакост, братство, запослење за све, школовање, и сва друга права.

Док је четничка филозофија била другачија, они су у свету били оцењивани као „националисти“ за разлику од комуниста који су били виђени као „интернационалисти“ и борили су се за монархистичко уређење и завођење капитализма.

Покушавам да, кроз своје догађаје и сведочења, успомене, дам материјал за анализу комунизма и рата, и да укажем како је комунизам касније довео нашу земљу у садашњу кризу. Али ја нисам анти-комуниста. Само желим да будем објективан. Већина комуниста су у време рата и по завршетку Другог светског рата имали најбоље намере, сањали су о праведном друштву и за то су се борили и гинули. Али се та идеја после тога извитеоперила у нешто сасвим друго. Многи комунисти идеалисти су опстајали годинама, многи поштени комунисти су се борили и нису били у довољној мери свесни девијација јер је истина била скривана и од њих самих. Многи међу њима су били на своме месту, патриоти, али су прихватали своју водећу идеологију, било што нису имали други избор да преживе, или што су били индоктринирани и нису препознавали о чему се ради. Нажалост, није ретко да је међу њима било подоста и оних сирових, безочних, каријериста који су градили своју моћ и богатство на крви и сузама својих сународника.

Од 1980-их а нарочито од почетка 1990-их година настаје процес масовног освешћивања, раслојавања, осипања редова комуниста. Упоредо са овим процесом настали су врло масовни и драстични обрачуни са поштеним комунистима, идеалистима.

Без обзира на све ово, ипак не желим да било кога оптужујем и стављам на оптужничку клупу. Насупрот томе, желим да људе мирим. Покушавам да проникнем у фину процедуру која је ломила људе, њихова поштена убеђења, и од поштених прогалаца правила људе сломљене интелектуалне и моралне кичмс. Покушавам да објасним методе и догађаје који су првобитну дивну идеју извитеоперили и претворили је у своју сушту супротност.

Описујем четнике, добровољце, недићевце, льотићевце, белогардејце, партизане, немачке војнике, домобране, усташе, онако како сам их ја видео и доживео. Описујем их објективно. Дакле без уобичајених стереотипа и клишеа.

Зашто су се четници и партизани тукли крвнички једни против других? Да ли се неко још онда томе супротставио? Зашто су се Срби, Мусимани Бошњаци, Хрвати убијали међусобно када су толико слични?

Освећење, помирење, праштање и слога - то је главна порука.

Да ли је капиталистички и демократски Запад више подржавао комунисту и интернационалисту Ј. Б. Тита него ли монархисту и националисту генерала Дражу Михајловића? Зашто?

Желим да разбијам неке шаблоне и предрасуде, представе о четницима код несрпских нација као и усташа код Срба. Желим да кажем да свако има неку своју субјективну истину. Али постоји научна објективна истина која се може установити проверама чињеница.

Развили су се велика утакмица и ривалите између две струје, које су у почетку сарађивале и успеле заједно да ослободе још средином 1941. године велике територије у Западној Србији. Показало се да су разлике биле фундаменталне, конфликт је био неминован, временом се претворио у крваве обрачуне и велику политичку острашћеност, која траје до данашњих дана.

Позив на политички и етнички дијалог, смиреност и помирење - то је порука, опсесија, која се назире из странице у страницу.

За цело време Другог светског рата, водио се пропагандни рат широких размера између Титових партизана и четника Драже Михајловића. Комунисти су четнике лажно представљали као издајнике и сараднике окупатора, као недисциплиновану и неорганизовану војску склону пљачки и самовољи. Док су четници ишли на другу карту, да комунисте прикажу као атеисте, большевике, анационалне, асоцијалне и тиране који желе да уведу большевички систем по угледу на Совјетски савез и да заведу комунистичку диктатуру, колективизацију, колхозе, да конфискују приватну својину, и да растуре породицу и породични морал.

Комунисти су делимично успели да четнике лише међународне подршке и да их лажно представе, као издајнике и немачке савезнике. После битке на Неретви западне земље су званично признале Ј. Б. Тита као главног вођу отпора у Југославији, вршећи притиске на Владу у егзилу у Лондону да га такође призна.

Октобра 1944. године Титови партизани уз пресудну помоћ Црвене армије су ослободили Југославију и успоставили комунистичку државу у целој земљи.

Како то да Тита подржавају сви, и Запад и СССР? Зашто?

Југославија је после Другог светског рата повећала своје границе и добила Истру и делове Словеније у Јулијским Алпима.

Била је проглашена република.

Одмах затим су почели масовни обрачуни са свима онима који су се супротстављали, са тзв. „реакционарима“.

Нови властодршици су завели нови ред, настале су масовна кршења људских права, сумњичења и успостављени су тајна полиција и тајни надзори грађана.

У исто време комунистичка Југославија је започела реформе, одузимање приватне својине, земље, колективизација, оснивање земљорадничких задруга, завела је порезе и намете.

Покушавам да опишај и објасним разорне последице политичке индоктринације и демагогије, како је нација позавађана и гурнута у самоистребљење.

Тито је 1948. године раскинуо са Стаљином, Југославија је била искључена из Коминтерне, оптужена за издају. После тога је почела да се приближава Западу. На десетине хиљада комуниста идеалиста верних Москви тзв. „информбироваца“ је смештено у робијашнице и Голи оток. И не само они, овај повод је искоришћен да велика метла почиши све оне који су сметали.

Иако је Југославија остварила на делу у почетку врло значајне напредке у различитим областима, после обнове и изградње, електрификације, изградње станова и отварања нових радних места, социјалних програма, масовног образовања, већ почетком 60-их година осетила се јака криза.

Аналитичари тога периода запажају да је се ондашња Југославија усмерила у сувише амбициозне реформе које не би могле поднети, ни остварити, ни много богатије и развијеније земље. Почетком 1950-их је заведено Самоуправљање, наводно фабрике су биле дате радницима на управљање. Увидело се да је то врло скупа демагогија која је много коштала а пригушила је врло снажно економске законитости и мотивацију запослених и тржишну утакмицу. Привреда је и даље остајала у великој мери планска. Онда се земља почетком 1960-их оријентисала ка Несврстаној политици, што је било још једно замајавање и погрешан корак.

Дошло је до масовне и врло интензивне политизације у свим областима, укључујући и економију, образовање, информацију, културу, правосуђе, итд. Ондашња Југославија се хвалила да је светски шампион у међународној сарадњи, детанту, мост између Истока и Запада, модел за имитацију, да је завела самоуправљање, најхуманији систем у историји човечанства, да су људска права поштована, да је стандард висок, и продуктивност фабрика на високом нивоу.

Тако је споља изгледало, томе су доприносили и међународна подршка и кредити, што је спречавало да се сагледа стварно стање, царевала је „лакировка”. А за то време све могуће кризе су подмукло тињале и узимале маха. Расје су тензије на релацијама између етничких група, бујали су дезинтегративни процеси, и на Косову например, у Босни и Херцеговини, републикама државе. Економска криза је била све присутнија. Уместо самоуправљања СКЈ је био главни управљач. Он је све узео под своју контролу и надзор, имао је монопол, дошло је до бирократизације и самовоље, непотизма и корупције, бенефиција и привилегија, настала су сумњичења и масовни прогони грађана. Републике су почеле да оптужују једна другу за привилегован положај. Хрвати су сумњичили Србе да су чизмази, а Срби њих и за заверу Тита, Кардеља и Бакарића.

Почетком 1970-их се јављају све бројнији дисиденти, да би почетком 1980-их овај тренд добио у снази. Захтеви дисидената из целе СФР Југославије, и дубока криза и слабљење земље, су довели уједињени са међународном подршком до завођења вишестраначког система у Југославији 1990 године.

У 1991. години је нестало СФРЈ и створене су нове државе из њеног састава. Комунистички режим се сам самоуништио и урушио, завршавајући у ратовима, људским жртвама, материјалним разарањима, и милионима избеглица. Земља је стављена под санкције међународне заједнице, изолована, али је режим Слободана Милошевића изигравајући вољу народа и лажирајући изборе, продужио своју власт све до октобра 2000. када је победио ДОС. У 1999. години је земља била изложена вишемесечном бомбардовању НАТО, изнурена деценијском тиранијом, санкцијама, привреда је парализана, имали смо абсолютни светски рекорд у стопи инфлације, настали су масовна беда и глад и крах правног система и дошло је до још драстичнијих и масовнијих кршења људских права. Косово је потпало под јурисдикцију међународне заједнице.

Како то да Југославија почетком 1990-их година која је била виђене у претходном периоду као најлибералнија држава Источне Европе најближа Западу, наједном буде оцењена као последњи бастион комунизма? А поједине бивше ортодоксне источно-европске комунистичке државе пре нас се укључују у капиталистички свет.

Размишљања о политици и политичким догађањима су размишљања о природи политике као научне дисциплине, она је врло сложена и тешко разумљива за оне који нису стручњаци у тој области. Политика се изменила, постала последњих година и деценија много сложенија, у политику се снажно уплићу наука и технологија. Политика је данас врло сложена интердисциплинарна наука, много удаљенија него ли раније од разумевања

обичних људи. Последица је неразумевање, конфузија, широк простор за манипулатације и индоктринације.

Кроз редове ове књиге се тражи одговор на једно друго суштинско питање а то је: зашто је српски народ био оцрњен у свету последњих десетак година? И још много раније?

Овај Дневник описује из дана у дан фине процедуре самоурушавања једне државе.

Победа ДОС-а октобра 2000. године и номинација др Војислава Коштунице су значајни датуми и тек су се очекивали помаци набоље.

Али до данашњих дана нема значајних промена у области поштовања људских права и стандарда живота већине. Зар убиство Зорана Ђинђића није јасан доказ да нема стварних помака?

Многе ствари су нејасне и контрадикторне, влада и даље конфузија. Званична власт без обзира на тензије са ДСС и међусобно, жели добро нацији. Али, не успева да оствари помаке из простог разлога јер постоје моћне и добро организоване снаге које настављају опструкције, чиме остварују своје личне парцијалне интересе на штету интереса већине, нације и државе.

Зато народ губи интерес за политику и политичаре и повлачи се и апстинира, не жели да учествује на изборима и да се бави политиком.

Да ли се данас на почетку 21. века понављају наше грешке из прошлости? Да ли смо ми у стању да се учимо на грешкама?

Комунистичку аванттуру је наш народ платио милионима људских жртава, својим стандардом, здрављем, гурнут је у беду, распала се његова држава, изгубио је своје територије, запао је у садашњу тешку кризу која још није достигла свој врхунац.

Узимајући у обзир ове историјске и друге чињенице, можемо се сви ми запитати:

- Да ли је раскид Пакта са Немачком марта 1941. био мудра одлука, да ли су његове последице биле штетне или не за наше националне интересе?

- Да ли је рат са Немачком могао бити избегнут?

- Да ли су сукоби између четника и партизана могли бити избегнути?

- Да ли су сукоби између етничких група могли бити избегнути такође?

- Откуд код нас комунизам?

- Откуд појава комунизма и фашизма? Да ли су се ове идеологије појавиле спонтано, или на неки други начин, без обзира на то, појаве комунизма и фашизма су снажно утицале на судбине целог човечанства и милијарде људских бића.

- Зашто се на Балкану понављају етнички сукоби и ратови, да ли се могу спречити?

- Да ли су се ратови у последњој деценији могли избеги?

- Зашто смо се тако за време комунизма сумњичили, зашто смо се свађали и ратовали?
- Зашто ми стално бивамо храбри момци и хероји?
- Зашто сада нема доволно освешћења и има чак и даље покушаја да се настави исто оно што је чинјено и раније и понављају се тешке грешке прошлости?

Листајући странице *Дневника* се наилази на бројна друга питања на која се покушавају дати одговори:

- Зашто смо кренули стазом ексцентричних стратешких концепата, као што су Самоупављање, Несврстаност, разне чудне реформе, откуд то баш код нас?
- Зашто је се почетком 1990-их година поновила 1941. година?
- Зашто су се распали СФРЈ, СКЈ, ЈНА?
- Зашто су нам заведене санкције, зашто смо били бомбардовани?
- Зашто смо баш ми били земља где је комунизам био све до 2000. године на власти?
- Зашто смо прихватали, зашто су нам наметали погрешне вође, од Ј. Б. Тита све до С. Милошевића?

- Откуд то да нам се намећу погрешне вође?
- Зашто на почетку 21. века понављамо у понечему грешке из прошлости?
- Ко су те снаге које штете и блокирају?

Нажалост данас постоји тенденција да се најтрагичније грешке наше прошлости на неки начин понављају. То су снаге мрака које желе да зауставе промене, да вуку у прошлост, да прибегавају безакоњу и криминалу, самовлашћу и да тако покушавају да сачувају своје позиције и привилегије. То води у наставак самоурушења. Организовани криминал и неформални центри моћи су носиоци самодеструкције нације и државе. Зар има неке значајније разлике између убица и колјача из Другог светског рата, било да се ради о Србима или другим нацијама, или пак без обзира на политичку опцију, и данашњих насиљника? Морални и психолошки лик свакојаких ратних колјача разных нација, након тога прогонитеља који су од завођења комунизма па све до недавно многима животе претварали у страх и страдања, је тако сличан данашњим обријаним, мафијашима и криминалцима. Они који су се обогатили нелегално, неки и неизмерно такорећи, уместо да се освестре и схвате тешкоће већине, да престану да их лишавају њихових права, да успоставе са њима разумевање да сви заједно трагају за процесом помирења и националне слоге, сада неки од њих бивају још острашћенији у потрази за жртвама које ће пљачкати и кињити. Они пак који су наивно наседали штетним реформама, ексцентричним концептима, веровали у неку снагу која наводно води

државу у светлу будућност, иако су увидели да су те снаге довеле државу на данашње стратиште, и даље су склони понекад да верују наивно неким новим шареним лажама. Острашћеност и лоше процене опстају. И острашћени и сви они који погрешно процењују су лак плен оних снага мрака које желе да опструирају, јачају и усмевају да шире хаос и криминал.

На ова питања се може одговорити са ДА и НЕ. Да ли је истина на страни ДА или на страни НЕ?

Можда већ вековима живимо у мучном вештачком стању, које је другачије од онога које би стварно било да није било свакојаких спољних утицаја и политичких натецања. Човек, читави народи имају невиђене могућности прилагођавања, на све се човек привикне. И мрак постане светлост. Када се не зна за болje.

На крају питање: шта чинити? Како изаћи из круга ратова и лоших процена, бескрајних свађа и међусобних стерилних расправа, и ући у кружок развијених и богатих земаља Европе, тамо где нам је место, како се ослободити проклетог балканског наслеђа? Приступање наше земље Европском савету и наговештај приступања Европској заједници и партнериству НАТО за мир су нови значајни помаци у правцу избављења и преживљавања. Преживети, то је суштина, уз напредовати колико толико.

Како и шта можемо ми појединци учинити да се дође до напретка?

Поставља се још једно друго суштинско питање: Да ли су наше судбине и наша историја нешто изван наших домета и доприноса, или супротно од тога, да ли ми као појединци можемо нашим личним одговорностима и акцијама утицати на ток историје и узети своју судбину у своје руке?

Желим управо да саопштим кључну поруку: Свако од нас, без обзира на драстична ограничења, може дати значајан допринос. Ако свако од нас учини што може, свима ће нам бити боље, и бићемо победници. Кроз смиреност, разум, помирење, праштање слогу и сарадњу. Интеграција у Европу, чекање у реду за пријем у европски клуб и приљежан рад свих, моја је порука. Потребна нам је нова мудрост саздана од сазнања о нашим грешкама прошлости. Ево нас на крову историје, иза нас су хиљаде година, векови борби, нема више митова и заноса, пред нама су чињенице, које су болне, али се њих морамо држати.

1. Новембар 1940. године, Ђевђелија (мала македонска варошица на крајњем југу бивше Краљевине Југославије, на граници са Грчком, од око 4.000 становника, окружена Динарским македонским Албима).

Ђевђелија је остајала иза мене. Приближавао сам се железничкој станици где ме је чекало неколико дечака са којима сам се играо. За нас је било велико задовољство да се уживљавамо у посматрање возова, и путника који су одлазили према новим сусретима и сновима.

„Ево ме Димчи“ рекох моме златокосом македонском другу у игри, који ме је тамо чекао. Један благ и мио осмех се појави на његовом сувом лицу, али ми је ипак било доволно да схватим да се он нешто као љутио на мене због нечега. Ово ми је још више изгледало вероватно када ми рече, али очигледно шалећи се и загрливиши ме пријатељски: „Шта тражиш овде у Македонији, твој отац је Србин, Срби трули врби“. Ја сам му одмах узвратио шалећи се као и он: „И ви Македонци, нисте ни ви ништа бољи од Срба, исти смо, Македонци трули конци“. Обадвојица се гласно наслејасмо и загрљени кретосмо даље. „Знаш“, рече ми „један авион је пао недалеко одавде пре неки дан, у поље, хајмо да га видимо“. Пријатељски као и обично, рече ми још једном подижући тон гласа: „Идући тамо хоћу да ти покажем наше склониште против бомби које је мој отац саградио у подруму наше куће“.

Изненада се зачу продоран писак локомотиве, која се брзо приближаваше, видели смо да композиција вагона излази из тунела, увијајући се као нека велика змија, која је што се више приближавала постајала све већа. „Сачекајмо још овај воз, и онда хајмо да видимо авион“, рекосмо гласно у исто време. Композиција је стигла и истога момента се заустави. Зашкрипаše кочнице, и изненадни и кратак писак сирене локомотиве, као тачка на крају реченице. Онда све прекри скоро апсолутна тишина.

Било је топло. Ништа се друго није чуло сем звуци цврчака у сасушенуј трави попрсканој катраном поред пруге.

Зашкрипаše шарке на вратима вагона, која почеше да се отварају. Видесмо унутра војнике у завојима око руку, груди, глава, очију, ногу. То је за нас децу био призор изненадан, чудан и тужан, али врло интересантан. Неки од војника у завојима, су имали снаге да сиђу из вагона. Два војника

су узела за руку једног од рањеника који је имао велики завој преко целе главе и око очију, није могао ништа да види - било је очигледно. Када сиђе на земљу из вагона уз помоћ других војника, он се саже, написа један повећи камен, узе га у руке, и поче да га љуби плачући, и изговорајући неке речи, крајње узнемирен и узбуђен, али то није био ни српски ни македонски, него неки потпуно туђи неразумљив језик.

У међувремену се појави наш старији друг већ повећи дечак за главу виши од нас, он је био син Грка, Ђевђелијског трговца, у Ђевђелији је била једна мала грчка колонија. Окрете нам се и рече ослушкујући речи војника: „То су моји Грци, враћају се из Албаније, они су их натерали у повлачење, добро су их средили. Тај војник љуби камен јер мисли да је дошао у Грчку”.

(Историјско објашњење: То су били грчки војници који су се враћали из Албаније. Тадашња немачка савезница Италија је видела ондашњу Албанију пре свега као мост за своју војну експанзију на Балкану. Априла 1939 Италија је напала а онда окупирала Албанију. Краљ Албаније Зог, је избегао у Грчку. Употребљавајући Албанију као своју војну базу октобра 1940 године италијанске трупе су напале Грчку, али су одмах биле одбијене ка Албанији енергичном одбраном грчке војске. Али су Грчка и Југославија затим биле окупиране од Немачке априла 1941. године.)

2. Пећинасци марц 1941. године - Отац позван у војску

Отац директор Дуванске станице у Ђевђелији, као резервни капетан војске ондашње Краљевине Југославије је позван да се јави на дужност у својој војној јединици. Рат се назирао. Родитељи су одлучили да мајка са нас троје деце оде код родитеља нашег оца у Западну Србију, у околини Љубовије, да се сачека развој ратне ситуације, јер је тамо код својих најsigурније. А ту одмах преко Дрине је мала источно-босанска варошица Братунац одакле је наша мајка и где живи њена породица.

Са мајком и старијим братом на Вардару 1938. год.

Родитељи су били забринути, али и тужни због растанка са својим македонским пријатељима, које су ценили као врло искрене, поштене и вредне људе. Сећам се речи мога оца и мајке, пуних хвале за вред-

ноћу и честитост Македонаца. Само један детаљ: отац је често бициклом био на терену, обилазио узгајиваче дувана, оставио би бицикл поред пута у јарку, и одлазио километрима у брда, никад нико није украо бицикл.

„Живео Краљ, живела Југославија”, узвикивали су официри уздижући високо руке са сабљама окупљени у гостинској соби нашег пространог стана у згради Дуванске станице где су дошли да испрате оца у војску. Устао је један официр, огроман, истински цин, светлосмеђ, имао је велике бркове, изгледао је мало пијан и одржа мали говор: „Нису извукли лекију из Првог светског рата, овога пута ће научити заувек”, рече, љутито спуштајући руке. Мајка је нас десцу одмицала што даље, сабље су фијукале кроз ваздух.

3. Двадесети март 1941. године - Кукавица

Двориште Дуванске станице је било врло пространо, огромно, ограђено жицом, са много дрвећа, нека су била врло висока, танка и дизала се у небо. У дворишту много зграда, магацина за дуван, у средини дворишта велика троспратна административна зграда, у којој се такође налазио наш стан, и гостинске собе. Цветале су чини ми се смокве, ширио се опојни мирис јужних биљака и воћки. Двориште Дуванске станице на искрајку варошице је дремало овога јутра, скоро никде никога. У једном ћошку дворишта жена стражара Дуванске станице Глигора, црнокоса, дежмекаста жена, средњих година на шпорету изнетом напоље кува оброк за своју породицу. Глигор је донео из лова дивљу свињу. „Погледај Глигоре”, подиже она своју руку показујући птицу у брзом лету која се спусти на један од магацина „опет кукавица, није добро, лош предзнак”. Она мало застаде, Глигор настави: „Ако буде рата, господин директор нас напушта, позван је у војску, шта ће сада радити ових тристо радника”. Завршавајући разговор обоје позваше своје двоје деце и мене на обед. Месо дивље свиње је било изузетно укусно.

4. Двадесет шести март 1941. године - Путиовање за Србију

Данас смо пошли кући у Западну Србију. Било је скоро подне, били смо у возу којим смо требали да идемо до Сталаћа, а онда је преседање на воз за Ужице. У Ужице стижемо сутра увече где ћемо преноћити, онда идемо аутобусом до Љубовије, тамо нас чека деда са коњским колима, Узовница је само неколико километара од Љубовије. Пут је дуг и напоран, треба пропутовати целу Македонију и добар део Србије. Мајка седајући рече:

„Послала сам телеграм оцу (тако је звала свекра) да нас сачека у Јубовији”. Били смо задовољни да идемо својима, у свој крај, у рату ће тамо бити боље него ли у туђини. Мајка је била врло забринута, рат је велика невоља, и могућа трагедија. Бригула је за нашег оца, који је већ био на својој војној дужности.

Мајка нас је сместила на седиште купеа све једно по једно, погледала око себе, и казала нам да седимо мирно, да се не нагињемо кроз прозор, да се не шетамо. Погледала је изнад седишта на простор за пртљаг, устале је и гледала да ли је сигурно, да нешто не падне на главе ако воз изненадно крене или стане, никад се не зна. Са нама је у купеу био један војник чији је масиван дрвени сандук окован гвожђем био изнад наших глава. Мајка га осмотрела помало забринута. Преко пута нас, у купеу, седи један старији човек, скоро старац, који се обрати мајци, нагињући се у њеном правцу услужно и љубазно: „Знате госпођо, једном је тако сандук једног војника пао када је се воз тргнуо, зауставио изненада, и право на главу детета официра, и уби га на лицу места”. Старац се узбуди, поче да млатара рукама, диже се и у једном даху рече, скоро уносећи се у лице мајци: „Знате шта се десило, официр је узео револвер и на лицу места убио војника”. Војник, осмехујући се благонаклоно и снисходљиво устаде и скиде кофер и стави га на под купеа.

Воз задрма, и полако крете, и све брже и брже према Србији.

У клисури код Демир Капије, још у Македонији, зашкрипаше кочнице, али воз не стаде, само успори, чули смо неколико изненадних али врло препознатљивих блиских пуцњева. Кондуктер који је баш пролазио кроз наш купе рече нервозно нагињући се, јако и изненада у ходу кроз прозор: „Неко је из воза пуцао на вукове. Ено вукова погледајте”, завикао је показујући руком у шуму. Видели смо кроз прозор, у шуми, изнад воза чопор вукова како беже и скачу као подивљали у густиш. „Ухватићемо онога који је ово урадио, то је строго забрањено”, заврши претећи кондуктер и одјури даље забацујући торбу за леђа.

Војник отвори прозор и наже се снажно и младалачки, храбро, далеко изван вагона. Кроз отворен прозор нагрну мирис и дим локомотиве. Почесмо да кашљемо. Једна постарија жена, али још увек пуна живости му рече: „Знаш, врло је опасно нагињати се кроз прозор”. Онда се окрете свима нама: „Једном се тако једна жена са дететом у наручју, нагнула кроз прозор, није видела да је мост, и мост јој убио дете”.

Воз опет поче да убрзава. После кратке паузе жена се обрати изненада једном елегантном господину са лорњоном, средњег раста, проседом, са великим позлаћеним сатом који је био у горњем цепу сакоа и повезан позлаћеним жутим ланцем који је падао према појасу. „А где ви господине

путујете"? Смиreno и полако спуштајући новине које је читao господин јој одговори: „Идем за Београд госпођо”. „А да, сећам вас се,” ухвати се она за главу „видим да сте ми познати, ви сте господин.... Ви држите златару у Скопљу. Ја сам школска другарица Ваше сестре Саре”. „Гле, како је свет мали, баш ми је мило због тога” - рече угlaђени господин врло префињених манира, наглашавајући сваку реч, размишљајући интензивно шта ће да каже, мерио је сваку своју реч. Онда се овај угlaђени господин диже и осмехујући се врло пријатељски, нагну према свима нама, и као неки глумац у позоришту рече: „Добар дан dame и господо, златаре Београд, Софија, Скопље” и у исто време свакоме од одраслих даде своју визит карту. „Шта мислите, да ли ће бити рата или не” - настави упорно и тврдоглаво жена. „Баш у Политици сам читao о прогонима Јевреја у Немачкој и другим земљама које су нацисти окупирали. Ако дођу овде учиниће исто”, рече забринуто. Али он окрете бригу на боље расположење, окрете се мени, додирујући ми косу, упита ме, са топлим осмехом: „Шта ћеш бити када порастеш”? Као да сам предосећао питање ја одмах одговорих: „Бићу пилот”. „Браво” гласно узвикну угlaђени господин, али овога пута спонтан, весело и опуштено. Узе ме у руке и покуша да ме подигне у ваздух. Био ми је драг. Онда рече мајци учтиво: „Знате госпођо, био сам скоро у Бугарској, ах свугде розе, розе”. Није казао „руже, руже” него розе, розе.

Врата купеа су се нагло отворила док се вијугава композиције дрмала, локомотива пуштајући звук сирене избацивала дим повремено и шкрипала својим машинама, ја сам имао обичај да одбројавам бандере и преласке вагона преко спојева шина. Одједном цео наш вагон је био поплављен сетним звуцима хармонике. На вратима се појавио слепи певач, висок и крупан, плавокос, развлачио је великим ручурдама хармонику и гласно певао: „Три ливаде, три ливаде, нигде лада нема, само једна, само једна, ружа калемљена”. Слепи певач је певао ову стару и предивну, али помало меланхоличну српску народну песму. Није био као други слепи певачи просјаци, деловао је врло достојанствено, отмено, отресито. Носио је своју хармонику из вагона до вагона, са својом маском од лица, насмејан, црвен, велике главе, сретан. Свирао је без престанка, само када би прелазио из вагона у вагон, неко од путника би га превео. Путници су устајали и стављали му у ћепове по неки новчић, он није говорио ни хвала, нити се заустављао. Настављао је. „Може неко да га гурне из воза када прелази из вагона у вагон”, упита старији брат. Мајка га погледа смиreno и рече: „Не, људи су добри и поштени, никад то не би нико учинио”.

Старац устаде и протегну се говорећи: „Сталаћ је богами скоро, да се припремам, па онда Београд, па моја Ђуприја, Мала Крсна, Лапово - то је права Србија”. И стаде поред прозора вагона и поче да чита гласно: „НЕ

НАГИЊАТИ СЕ КРОЗ ПРОЗОР". А онда рече: „Ево и на француском: „Не pas se pencher en dehors de la fenetre" и на италијанском и немачком. Старац је знао стране језике. Ко би рекао?

Воз се сумануто као нека дивља аждаја устремио на север, ка Западној Србији, ка Ужицу, Дрини, која дели Србију и Босну. Радовали смо се завичају, кући деде и бабе, рођацима, селу, чарима Дрине. Било смо мали да знамо куда идемо, али је то знала наша мајка. Воз је јурио тамо где ће све почети, у срце пожара који ће се запалити, у рат, у суноврат. Мајка је казала да се није имало нигде на неку другу страну, у своме родном крају је ипак и упркос свега најсигурније.

5. Двадесет седми март 1941 године - Демонстрације у Ужицу

Прође ноћ, видесмо месец преко пута неке реке како излази изнад неког великог брда, праве планине. Окачио се као на некој бандери. Још путујемо цео дан, копачице дувана забраћене фереџама стоје, спустиле мотике, и гледају радознало у воз и у путнике, као у нешто врло чудно и необично. Тај призор ме потсетио на Индију, слику сам видео у породичној великој књизи СВЕЗНАЊЕ, преведеној са француског на српски. То је јужна Србија, велики сиви биволи у долинама речица и потока, у пољима долапи, песма од речи луди јужне Србије. Такву Јужну Србију знам. Воз јури кроз Јужну Србију, кроз драге познате пределе, утрином поред пруге јури ковитлац, вртлог прашине, врти се све у круг, такорећи у небо. И иде истом брзином као и композиција воза. Воз утиша, ковитлац успори. Ми то запазисмо и почесмо да пратимо пажљиво. Зашкрипаши кочнице, воз стаде, стаде и вртлог. Воз крете, вртлог поново почео своју јурњаву са возом.

Композиција стаде. Старац устаде и рече гласно и весело: „Врпоље, па напоље, довиђења драги сајтници, време је да се растајемо". И сиђе низ папучицу, видесмо га у Сталаћу како замаче иза зграде железничке станице.

Предвече Краљево, Чачак, онда Ужице, па крај путовања возом.

Ужице дивни град, мирис родног краја, познати мириси биљака, сјај сунца, позната брда, музика од ијекавских растегнутих речи, предивни љубазни и весели људи. У сред града брдо зове се Доварије, на врху брда гробље. Нашли смо преноћиште у једном хотелчићу у главној улици недалеко од железничке станице.

„Боље рат него пакт, боље гроб него роб" узвикивала је гомила која је пролазила и јурила као махнита улицама Ужица, то смо посматрали из гостионице. Видели смо да се један демонстрант попео на балкон и бесно

узвикнуо: „Доле Хитлер. Доле нацисти”. Гомила се поче окупљати око њега. Говорници су се смењивали, појавише се црвене велике заставе. „Живео Стаљин. Живео Совјетски савез, живела Комунистичка партија.” Један смирен и постарији човек се попе на узвишење које је постало импровизована говорница и поче да говори тихо и мирно, позивајући на смиреност и разум, разјарена гомила га гурну, зачуше се узвици: „Обесимо издајника”.

(Историјска објашњења: Немачко-совјетски савез из 1939. године је дозволио Немцима и Русима да повуку интересне сфере на северо-истоку, али догађаји на Балкану су пореметили овај савез новембра 1940. године када је Совјетски савез оптужио Немачку да је повредила члан 3. пакта, због продора Немачке на Балкан. Јер је Балкан требао да буде зона интереса Совјетског савеза. Балканске земље су биле опкољене силама Тројног пакта. Новембра 1940. године Мађарска, Румунија и Словачка су потписале Тројни пакт који је пре тога био потписан од Немачке, Италије и Јапана. Затим је и Бугарска се придружила томе пакту 1. марта 1941. године. Југославија са своје стране приступа Тројном пакту 18. марта 1941. године. Али само неколико дана после тога група официра југословенске армије је извела пуч, државни удар у Београду и укинула важност приступа овоме пакту као противном националним интересима, као једну капитулацију пред Хитлером, 27. марта 1941. народ је изашао на улице да протестује против потписивања тога пакта. Немачка је затим напала и окупирала Југославију и Грчку за неколико дана, и затим је у Југославији било створено неколико државица.),

Наша мајка је испричала касније да је чула разговор овакве садржине. За суседним столом седе два човека, један беле косе, скоро старији, са лицем мудраца, али врло забринут, и други, младић, дрског израза лица, плавокос, и пркосит. Старији је устајао и с'времена на време одлазио до прозора и забринуто посматрао руљу која је дивљала кроз главну уличку улицу. Младић му изненадно и самоуверено рече: „Ја сам Драган Томић студент права из Вишеграда, студирам у Београду”. Старији му пружи руку: „Ја сам адвокат Јован Павловестра из Сарајева. Колеге смо младићу, имамо

Демонстрације 27. марта 1941. год. у Београду

воз ујутру рано, преко Шаргана, биће две локомотиве, једна напред друга позади, велики је успон, ја настављам за Сарајево". Томић: „Ми Томићи смо ти још пре једног века сишли из Херцеговине Дрином у Источну Босну, наше име је било Крунићи, и ви Палавестре сте такође Херцеговци". Палавестра: „Тачно, разумеш се добро младићу у родослове" Томић: „Професор Бошко Томић из Београда је мој даљи рођак, он је ишао у исти разред у тузланској гимназији са Гаврилом Принципом, био му је кум, и секретар школске организације *Млада Босна*, супруга писца Ива Андрића је сродница моје мајке." Палавестра: „Ове демонстрације против Хитлера су нож са две оштрице, врло је патриотски се борити против нападача, али се у исто време треба питати који су наши стварни дometи. Ми смо мали и сиромашан народ, и Немачка је велика и моћна, са најмодернијим наоружањем. Поред песнице коју јој показујемо потребна нам је и мудрост". Томић: „Шта бисте ви хтели, да оставимо Немцима да нас покоре без отпора". Палавестра: „Не, слажем се са тобом, али нам баш зато треба много мудрости. Ја сам дезертирао из аустро-угарске војске 1914. године и приступио српској војсци, ја сам због тога врло поносан. Али не заборавимо да је сваки трећи Србин у Први светском рату убијен, а да су Словенци, Хрвати, Македонци, Бугари и Мусимани далеко боље прошли." Томић: „Гаврило Принцип је убио принца престолонаследника Аустрије Фердинанда јуна 1914. да би подигао српски народ на устанак против окупатора". Палавестра: „Тачно, али коју цену смо платили. Наградили су нас да створимо Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевину Југославију, али која је била споља лепа али изнутра трула. Видећеш када рат почне шта ће бити, сви војници се Срба ће побећи, само ће Срби остати да бране".

6. Двадесетосми март 1941. године - Дрина, катаја бездана - йутиовање се близији свом циљу. Долазак у родни крај

*На реку Дрину љоћ
Водићи борбе дан и ноћ
Бацаћи бомбе све
На фашистиче*

(Партизанска јесма)

Стари жути аутобус Ужице-Љубовија (80km) је овога јутра возио кроз маглу, ишао је узбрдо уз Кадињачу. Кабина шофера је била уздигунта напред, а седишта су остајала ниже позади, каросерија возила се дрмусала и дрхтала по изровареном путу. Било је хладно, кроз прозор се видела понека пахуљица снега која се лепила за стакла прозора. Овај аутобуској

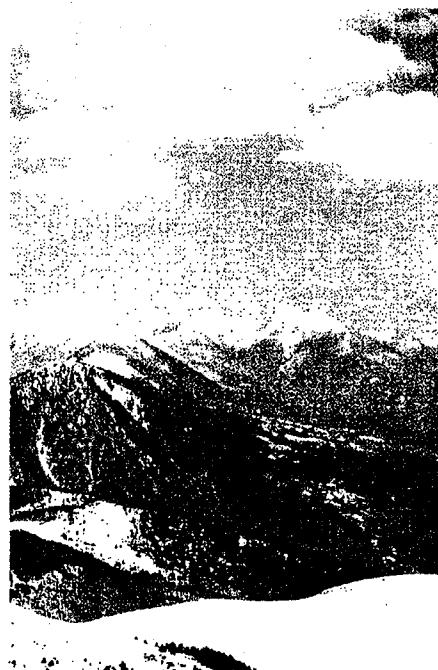
иде узбрдо кроз маглу ме је тако потсетио на слику авиона који лети кроз облаке, а коју сам видео у *Свезнању*. Мој четири године старији брат и ја смо седели један до другога, а иза нас мајка са три године млађим братом. Скоро сва седишта су били заузета, позади неколико празних седишта.

Осетили смо неко бубњање у ушима. „Висина” прозори неко.

„Гле” рече мој брат изненађен нестаšно и весело се смејући: „Ви сте војник са дрвеним сандуком у возу из Ђевђелије”. Војник кога смо препознали је сада седео на седишту поред мајке. Онда војник изненада поче да говори не заустављајући се: „Да, то сам ја, игром случаја. Чини ми се да смо земљаци, зар не из Западне Србије, из Подриња”. Онда се окрете мајци: „Ослобођен сам војне обавезе због болести, више нисам резервни официр, сада настављам своју струку, ја сам учитељ у основној школи у Л.....”

Застаде, па настави, пильећи стакластим очима у једну тачку испред себе: „Сазнао сам за време мoga боравка у Македонији и Јужној Србији да смо ми Срби из Западне Србије, звани динарци, слични у много чему са Србима из Јужне Србије, али смо и другачији.” Ми смо га гледали ћутећи. Он настави као да разговара сам са собом: „Македонци су још различитији, али смо и са њима много слични. Јужњаци говоре много брже.” Па настави монотоно: „Чувени етнолог Цвијић је имао право када је утврдио у његовим књигама да су Срби динарци склони да буду вође, да су строги, властољубиви”. Онда диже мало глас: „Али знате ови са југа су пословнији, приземљенији, практичнији, добри трговци и занатлије”. Одахну па рече: „Знате, када сам из мoga села из околине Љубовије сишао у поље, у исто село, све ми је изгледало тако другачије, а поготову када сам дошао у Љубовију, неколико километара даље, људи су ми били врло чудни. Одем у Шабац у средњу школу, још чуднији. Сада када сам живео тамо далеко на југу и у Македонији и видео и друге народе, увиђам колико смо ми сви овде слични”. Онда се окрете осмехујући ми се и дотаче ми раме: „Знаш мали ону народну изреку - Не играј у Србији обрукаћеш се, не певај у Босни обрукаћеш се, а не играј и не певај у Македонији, обрукаћеш се. Македонци су ти истински мајстори и у игри и у песми.”

Онда се окрете мајци: „Знате, већина Македонаца воле Србе, мада их има који

више воле Бугаре. Да будем искрен, већину важних положаја у Македонији заузимају Срби, то ти је нека врста званичне политике", закључи. Мајка му учтиво и љубазно одговори: „Да, да".

Аутобус постепено поче да долази у хоризонталан положај, ветар дуну и растера маглу, као да поцепа неку завесу, и кроз расцепотине између високих плавичастих облака синуше заслепљујући зраци сунца. Били смо на некој високој висоравни. Била је мала равница а свуда око високе планине. Залеђене барице и груменови снега поред пута. Аутобус направи малу паузу. Ветар је тужно фијукао кроз гране дрвећа без лишћа, мало узбрдо су се назирали борови и јелке. Видели смо понеки разбацан засек ћућа прилепљених испод брда, црвени кровови, бели зидови.

Пред нама се отварао величанствен призор. Лево, необичне планине Тара и Златибор, обасјане сунчевим зрацима, у бескрај су се простирале тужне сиве стене и громаде, у подножју шумарци борова и јела, а врхови планина са снежним капама су се уздизали у облаке и маглу. Између стена су зјапиле црне велике рупе, то су биле пећине. Како је велика и величансвена наша земља.

Аутобус опет поче да мења свој положај, овога пута крете наниже, кабина шофера се спусти а седишта се мало уздигоше, предходни пејсаж нагло нестаде. С'обе стране пута, брда, која су скривала даљу природу.

Наједном аутобус обасјан наглим сунцем и небом са кога се повукоше облаци, изађе на једну утрину са које је пуцао незабораван поглед на једну реку врло далеко доле у долини, која је била као нека змија, жуто-црвена вијуга усечена између околних брда и планина. Линија реке се сјактила на сунцу, и повремено прекидала и губила у окукама. Човек врло озбиљног и строгог лица који је седео испред нас са својом супругом окрете се нама и рече: „То је Дрина". Када чусмо реч Дрина осетисмо се врло узбуђени, то је у нама иако смо били мала деца, будило безбој најдивнијих успомена на проведена лета, купања, шетње, рибе, одједном се сетисмо свих чари ове необичне и лепе реке, и њених незаборавних предела.

Озбиљни човек настави као неки учитељ: „Знате ли децо ону народну изреку: ИСПРАВЉА КРИВЕ ДРИНЕ. То се каже за онога ко тражи неку своју правду, а коју не може никад остварити као што не може ни окуке Дрине исправити", смејао се стоички или благонаклоно овај филозоф из аутобуса.

Један младић, блед али видно узбуђен који је седео поред једне жена која је очигледно била његова мајка, била је због нечега врло забринута, нагло и љутито такорећи умеша се у разговор са овим господином: „Докторе Алексеју Герасимове, не слажем се са вама, ви сте отишли из Русије после Револуције. Совјетски савез је постао од тада једна од најјачих светских сила. И знајте - подиже нагло глас - наша земља иде тим сунчевим

путем. Муњевито се приближава дан наше победе, ми победници ћемо исправити Дринине окуке, настаће бране, језера, хидроелектране. Дрина има у Европи највећи хидроенергетски потенцијал. Уместо криве Дрине биће струја и светлост, путеви, хотели, фабрике. Ми ћемо остварити нашу правду”, заврши младић повишеним и узбуђеним гласом. Очигледно уплашена мајка наже се према њему шапућући му: „Ћути, буди миран сине, можеш настрадати”. И поче да баца погледе ка седиштима и унутрашњости аутобуса. На удаљеним седиштима у дну возила видела је два црнокоса мушкарца, две тамне, тајанствене и намргођене особе и претеће. „Доста безнађа, шта нам се нуди? Самоубиство? Да је Русија докторе Герасимов прихватила вашу логику она никада не би постала оно што је данас. Не! Не! и НЕ! Када Немци убрзо овде дођу, а то је сигурно јер неће наћи на било какав озбиљнији отпор наше војске која је саботирана, ми ћемо отићи у планине као што су наши стари чинили против Турака, и борићемо се са њима до коначне наше победе. Међу нама се налази Пета колона”, у даху и љутито рече младић. И одједном ућута и смири се као да ништа није говорио раније. И више не проговори ни једном и ниједну реч.

Аутобус се убрзавајући спуштао са планине у долину, у сусрет Дрини. Као када се коњ у галопу сјури низ падину. Настало је снажно узбуђење, нестрпљиво смо чекали да је видимо изблизу. Онда се она одједном појави пред нама. Изненада иза једне окуке, приближавала се брзо, као да хоће да се излије на нас, велика и снажна, узбуркана, плаво модра, узбуђена, у белим валовима и капљицама воде које су се као жарке звездице сијале на сунцу.

Др Герасимов рече обраћајући нам се тихим али врло узбуђеним и свечаним дрхтавим гласом: „Ја сам непоправљиви пијанац Дрине”.

Врло је тешко описати осећања која су тада настала. То је био сусрет са најдражом особом, са старим од вајкада знанцем, који зна све наше претке, са вечитим пријатељем, који ће увек бити одан, са другом, који се изненада појави пред нама сав насмејан и весео, који нас позива и поздравља и обећава незамисливо дивне предстојеће доживљаје на реци.

Видели смо да Дрина излази из једне клисуре, велика и снажна река је била сабијена између стена које су се високо дизале у небо, као ножеви, а онда је излазила као избачена, махнита, узбуђена, плаховита и непредвидљива, у таласима, и вртлозима, губећи се у своме кориту које је вековима било удубљено у тлу.

„Славови”, повикаше деца стајући на ноге и показујући рукама у правцу реке. Велики славови састављени од великих дебала, излетали су један по један, као из праћке избачени из црнила клисуре, и као неке мале подморнице су се повремено губили у плавим таласима и белој пени, да би се мало касније појавили као окупани, сјајни и чисти. Напред и позади је стајао по један човек са великим веслима којима су управљали славовима. Видесмо једну жену са чизмама до препона, висока и крупна, као мушкарчина, држи велико весло у рукама, веће од човека, и њиме крмани. Мало даље река се наједном смири, и крете мирније и спорије. Славови постадоше наједном као неки мањи бродови, поређаше се један за другим и у колони као какав караван наставише ка своме непознатом циљу. Нестадоше.

Др Герасимов настави своју лекцију: „Дрина је граница између Србије и Босне, вековима је граница два света, између Истока и Запада. Одако су се одвојили Католичка и Православна црква, Дрина је линија додира две цивилизације, место сусрета католицизма и православља”. Његова средовечна плавокоса супруга додаде: „Није наш грех Алексеј, ми смо сазидали нашу кућу на непогодном месту, тамо где пролазе освајачи. Нема се куда где отићи, морамо трпети и ћутати. Не каже народ џаба - Горе стина доле Дрина - када хоће да каже да нас је живот гадно стеснио, нема се куда, мора се преживети”.

Неколико тренутака затим аутобус сиђе у долину Дрине која се наједном приближи. Сада је била сасвим другачија, широка, велика, бујна и снажна, зелена матица је вукла, вртлози воде, таласи и пена који су се белели и сјактили на сунцу. То је био сада још ближи сусрет, увек незабораван, нов, аутентичан и узбудљив.

„Још један сат и ми смо у Љубовији”, рече нам мама тихо и настави. „Тамо нас чека деда Велизар (отац нашег оца) са колима, а Узовница је неколико километара од Љубовије. Када се мало одморимо у Узовници отићи ћемо у Братунац у посету деди Васи и баби Сави (мајчини родитељи)”. Сећали смо се прошле године Братуница, одмах преко Дрине, прелази се преко великог зеленог гвозденог моста који повезује Србију и Босну.

Деда Велизар, старији човек али не још никако старап, висок и снажан, обријане главе, врло риђ, зелене паметне очи, са великим пла-

вим брковима, нас све грли својим коштатим рукама отврднутим и огрубелим од тешког рада. Осећамо миристежачког зноја. Као што има обичај и овога пута је испољавао своју љубав према нама трљајући својом брадом по нашим лицима, брада је боцкала али је то за нас било врло забавно и пријатно.

Имао је на својој десној руци само три прста. Експлодирао му је динамит док је ловио рибу на Дрини испод Крсмановића гробља у Узовници. Сигурне смрти га је спасао нож, ведеместер, који се налазио у унутрашњем горњем цепу његовог копорана. Сила експлозије је ударила право у ведеместер који је био испред самог срца и који се распрускао у безброј малих парчића. То нам је он толико пута испричао. Деда је био моралан човек који је поштовао закон. Лов рибе динамитом је био његов подсвесни одбранбени психолошки механизам. Наиме 1928. године на једном политичком народном скупу у Љубовији деда Велизар као демократа био је нападнут од радикала који су јавно казали: „Милан, син Велизара Крсмановића опозиционара, никада неће овде добити запослење”. Деда је био љут на странку на власти. Динамит је био освета.

Овај сељак који је већ био превалио шездесет година провео је у Првом светском рату и у Балканским ратовима шест година, био је тобџија, прошао је ратна страдања и био у Грчкој. На Кајмакчалану је изгубио убици брата Драгу, а други његов брат Обрен је био у пратњи Војводе Путника и био је дуже време у Француској, одакле се вратио са новим навикама и знањима, која су му омогућила да унапреди живот сељака у Узовници и околини.

„Хвала Богу добро сте”, рече деда милујући децу погледом. „Очас смо код куће, па ћете се одморити и јести”, рече он вукући дизгине коњу. Онда се окрете мајци: „Дошло је писмо од Милана, у Нишу је, добро је”. „Како је мајка? Ми смо такође примили његово писмо”, одговори му мама мирно. Коњ је вукао кола још неколико километара, полако. Деда је водио рачуна да све буде сигурно. Нађе аутобус и деда повика: „О” и коњ стаде. Онда опет крете.

Одозго са стрмих падина брда Крша лете каменице, скоро велике као стене, права лавина; уздигла се прашина, потмула грмљавина и бука, право испред нас на пут. Деда

поглед из Љубовије

Љубовија почетком 20. века

заустави коња. Горе се видела једна црна висока крупна жена, забрађена белом марамом, стоји и махнито баца камење. То је била Циганка. Љутито је гурала стене и камење низ брдо на пут. Стене су летеле на све стране. Била је због нечега љута. „Што је љута”, упита брат. Деда одмахну главом оћута и додаде: „Сачекаћемо мало док се смири”. Циганка оде за брдо, ми настависмо опрезно гледајући стално горе у брдо, према њој.

Дивни драги познати пејсажи, весели људи који су нас поздрављали и прилазили нам и миловали нас. Лево од нас Дрина у удубљењу, као да нас поздравља. Изнад нас брда, далеко горе у ћувицима разбацане куће. Поред пута чобанице са овцама. Неке певају. Једна у црнини увија вретено, преде и кука из свег гласа; неко драг јој умро.

Пролазимо поред кућа, белих зидова и црвених кровова, поред једне омање али врло лепе православне цркве са сликама светаца на куполама. Поред нас остају гробља, прелазимо мале мостиће преко потока који журе Дрини, около нас висови који тако подсећају на вулкане. Пролазимо испод Микуљака клисуре, изнад стрмо брдо а доле Дрина, ипак је топло, пада вече.

Пролазимо Ушће, људи, жене, девојке и младићи, већина рођаци, прилазе и грле нас радосни што нас виде, поново после годину дана растанка. Чују се распеване речи и тихи жамор у ноћи, то тако успављује.

Из нас остаје неколико гробаља, већ пада мрак, у полусну сам. У том ме пробуди шкрипање точка, и фрктање коња. Познати предели, брда, стари мост на реци Грачаници. Пролазимо Крсмановића гробље у коме светлуца пламничак запаљене свеће и цврче цврчци, видимо наше куће, засеок Крсмановићи. Кола скретоше удесно у сокак, коњ вуче узбрдо ка кући испред које видимо бабу забрађену и радосну што нас види. Пас Хидра, јури радосно завијајући и лајући и скоче ка нама и лиже нас. Није нас заборавио од прошле године.

Ноћ је такорећи, мрак. Сијају звезде, топло је. Баба нас грлећи уводи у кућу. Приземна кућа са кухињом и две собе, а око куће пратеће зграде. Деда није био богаташ, али је био добро стојећи домаћин, вредан и радан, честит и снажан. У великој кујни сто и столице, велика озидана пећ на коју се зими наслони и греју леђа, на њој се може и спавати, као у Русији и Украјини где су жестоке зиме. У кујни поред врата велика слика Светог Јована, наше Крсне славе, где се свако вече пред спавање моли Богу. Обед. Били смо гладни, али и уморни, очи су се склапале. Онда кратка молитва пред иконом Светог Јована.

Осећали смо свуда око нас неизмерну љубав и радост што смо дошли. И наговештаје дивних дана. Цврчали су усамљени цврчци који су се

завукли негде у неки ћошак. То је био необичан осећај, сличан бескрајном и апсолутном блаженству фетуса у утроби мајке. Родни крај.

Онда на спавање. Са нестрпљењем да сване, да почне нови дан пун узбудљивих догађаја, сусрета, игара са друговима, посета, и одлазака на Дрину.

7. Крај марта - почетак априла 1941. године у Узовници Невиносћ без заштите - Неколико уводних објашњења

Бачено семе комунистичке идеологије је нашло у Азбуковици, у овом делу земље, и у целој Србији, на једну врло специфичну подлогу. Зато је потребно, да би се ово излагање разумело, описати навике и обичаје, менталитет, стање духа људи овога краја, нарочите детаље начина живота и психологије људи, њихова веровања, навике, и како су они реаговали на понуђену комунистичку филозофију и аргументе.

То је покушај да се објасни срж појма балканализација, историја сукоба, како је комунизам управо појачао антагонизме, како етничке и верске тако и политичке, у овоме делу Балкана. Зашто се тзв. балканализација као процес сучељавања различитих етничких група, управо највише манифестовала у овоме региону? Зашто су сукоби четника и партизана баш овде дошли највише до изражaja? Каква је улога била у томе четника, партизана, немаца, усташа, домобрана, и других војних фракција? Зашто је дошло до братоубиљаштва између четника и партизана, како је то настало? Да ли се то могло избећи?

Поштени земљорадници, вредни тежаџи и радници, мада је радника тада било још мало, врло религиозни, са јаком патријархалном традицијом, која се у много чему приближавала пуританизму, са израженим патриотским српским осећањима, српском традицијом, гуслама и народним песмама и сећањима на српске јунаке из прошlostи, осећањима поноса због битке на Косову, славних хајдука, победа у Првом светском рату и чувене Дринске дивизије. Ово становништво су красиле особине части и поноса, испомоћи и мобе, вредноће и рада, искренисти у односима према други-

*Поглед на Дрину са брда изнад
Крсмановића гробља*

ма, поверења, а оно се наједном нашло изложено истинској инвазији комунистичке пропаганде и демагогије, субверзије, која се користила ратом и окупацијом да се наметне и шчепа власт у земљи.

Сусрет макијавелизма и српског тежачког и херојског села је неминовно произвео оно што је настало касније.

8. Двадесетидевети март 1941 године -Први дани у Узовници

Из сна ме је пробудило отварање врата собе, био је још полуумрак, тек је свитало. То је била висока и снажна прилика деде, који је стао пред икону Светог Јована која је такође била у нашој соби и почeo да се моли Богу, полугласно, крстећи се. Онда сам опет заспао.

Деда, баба, и сви у Узовници, су се дизали врло рано ујутру, и радили цео дан, а легали су рано увече. Пре тога су се увек сви окупљали пред иконом Светог Јована да се помоле Богу. Недеље, празници и постови су били строго поштовани.

Понекад, су долазили рођаци и комшије да седе и разговарају увече. Разговарало се о свему и свачему, али врло често се бистрила политика. Хоће ли бити рата, да ли ће нас напasti Немачка, шта ће учинити Черчил, Рузвелт, Стаљин, Француска, наши политичари, наша војска? Неко је казао: „Политика је опасна ствар, колико је људи због језика изгубило главу”. А онда неко други рече: „Проречено је да ће завладати жута раса”. Спомињано је и Креманско пророчанство. Ђојо, син деде Симеуна, младић такорећи дечак, повисок и кошчат, светлокос, исприча како је деда Велизар један од најјачих људи у Азбуковици: „Био за Илиндан вашар у Зворнику у Босни за време Аустроугарске, чича Велизар био тамо са момцима из Узовнице, бацали су камена с' рамена, Велизар најдаље баци. Свака част Турцима (реч употребљавана за Муслимани Бошњаке), и они су људска чељад, ал' су били љути што је Велизар најдаље бацио. Морала је аустроугарска полиција да их раздваја све до Црнче, где су на газу, по месечини, прегазили Дрину и у Србију”. Баба Зорка промрља: „Само да ми Бог сачува ћецу и да ми лаку смрт”. Она је била из Рађевине и рече: „Ако нас нападну Швабе идемо у Шљивову, сећам се и оног рата”. Ђерка Мица исприча како је баба Зорка онога рата била болесна од тифуса; једва остала жива.

Крсмановићи су се презивали пре пар стотина година Бановићи. Временом су од неког Крсмана Бановића постали Крсмановићи.

Али је то пре свега био врло радан и поштен свет, религиозан, али и сујеверан. Често се причало о вампирима, и гробљима, то је било врло узбудљиво, и застрашујуће за децу.

Дан је био врло узбудљив, препун дивних догађаја и сусрета. Иако је био облачен, ромињала је кишица. Рођак Драгољуб, већ дечак, показао ми је Дрину. Назирала се кроз још неолистале гране дрвећа поред реке, још велика и надошла, сада мутна, вальала је и од ње је на нас наишао талас свежег и хладног ветра. Онда ми је показао пузалку од дрвета зове, разне птице и домаће животиње. Имао је и праћку, узе један камен, завитла и баци преко реке, на острво које смо звали Чагель, још увек под надошлом реком, који паде на камениту обалу дринског острва и чу се прасак који настаде том приликом. Срео сам вршњаке, видео сам мало старију децу како играју жмурке.

Увече је баба причала један необичан догађај из времена пре удаје, када је имала само шеснаест година. У свом родном селу Велика река, испод Планине и недалеко од азбуковачких и рађевских планина Сокола и Медведника, док је чувала овце, била је велика врућина и овце су у хладу пландовале. Приближила се корену једног огромног храста, и скаменила од страха када је у дубини великог корена видела једну огромну белу змију, велику као змај. Савијена у клупче мирно је спавала. За њу је то био огроман страх, требале су јој године младости да се опорави и врати у своју душевну равнотежу. Причала је: „Имала сам обичај, као ћевојка, да се огледам у изворцима, у језеру ко у огледалу. Тада нисмо имали огледала, после сусрета са змајем дugo нисам могла виђети цело своје лице, него само поломљене дијелове мoga лика”. Баба Јелисавка, удовица покојног Драге Крсмановића, брата деде Велизара, који је погинуо на Кајмакчалану је причала о покојном Обрену, брату нашег деде, који је по повратку из Француске уводио нове методе пољопривреде, и просвећивао народ.,, Када се Обрен вратио из Француске, забранио је да се срче, када се једе”. И додаде: „Учила сам томе и моју ћецу, Росу, Вују и Дику”.

9. Почетак априла 1941 године -Рай са Немачком

Дрина, вечитиа граница - Увод

Село Узовница од око хиљаду и четири стотине становника, налази се у срцу Азбуковице, у уској долини са десне србијанске стране реке Дрине, и на околним брдима пењући се својим засеочима ка узвишенијим пределима оближњих планина.

Азбуковица је један регион средњег србијанског Подриња, који је од остатка Србије отсечен високим планинама, а од Босне реком Дрином и још вишим босанским планинама. Узовница је типично динарско село са разбацаним кућама, старо-влашког типа. У средини села су: црква, школа, месна канцеларија, и кафана Дobre Пановића, као и више кућа, поређаних

скоро у једну малу улицу, све до куће Видоја Јаковљевића. Преко пута кафане су куће свештеника Миладина Рачића, Јелене и Миодрага Михајловића, Предрага и Даринке Васића. Близу мостића, на реци Узовници ушорене куће Стојана Полића, а нешто даље изнад школе засеок богатих домаћина Којића. Изнад засека Крсмановића су куће рођака Милорада, Живка и Радислава Томића, Видоја Крстића, Ковачевића и Васића. Мало даље у брду су наши рођаци горњи Крсмановићи, Влајо и Милан. Суседи су нам кумови Велизар и Богдан Ковачевић, на путу ка цркви се налазе породице Ненада, Перка и Вукића Ковачевићи, Пуцаревићи, Илије и Стојана Полића, Бебана Драгутиновића, иза школе, ка Црнчи, Радојка Ђорђића, и других узовничких домаћина.

На ушћу Грачанице у Дрину су куће Мике Николића, Љубице Нешковић и Милене Мићић, обе удовице. Уз Грачаницу, воденица Зарије Николића, стругара Мартина, куће Танасије Ракића, Милоша и Милутина Живановића.

У Лоњину зnam Лукиће, Мигу Виторовића, и чувеног газду Живку Савића, чија је ћерка Ружа удата за стрица Крсмана. На Старој Љубовији је богати Ђорђија Савић, мало даље су Живковићи и друге породице.

Све вредан и радан, поштен свет

Становници се баве земљорадњом и сточарством, воћарством и понеко рударством. Занати и трговина су смештени у оближњим србијанским варошицама; Љубовији, која је само неколико километара удаљена, а затим у Крупњу, Пецкој и Белој Цркви. Преко Дрине у Босни су неколико километара удаљене варошице Братунац и Сребреница, које су повезане са Србијом мостом на Дрини и неасфалтираним путом. Четрдесетак километара низ Дрину северно у Босни је варошица Зворник. Педесетак километара према Ужицу, јужно је варошица Бајина Башта, а мало даље је већи град Ужице. Педесетак километара северно низ Дрину је србијанска варош Лозница, а још педесетак километара северније на Сави је већи град Шабац. Осамдесетак километара на исток је већи град Ваљево.

Долином Дрине иде неасфалтиран пут од Шапца на северу ка Ужицу на југу, а један огранак иде преко моста на Дрини ка Братуницу и Сребреници у Босни где се завршава пут и почиње бескрај шума и гудура.

Ово је мали свет узовничана и азбуковичана у коме они живе и који познају. Све што је изван тога, за њих је врло далеко и непознато

Становници Узовнице су Срби, има само неколико циганских породица, музиканата, који свирају на сеоским вишарима и прославама, или се баве и неким занатима. Са друге стране Дрине у Босни, живе Срби православци и Мусимани бошњаци. Срби су нешто бројнији. Баве се истим занимањима и сличног су менталитета, обичаја и говора као и оближњи Србијанци.

Само двадесетак километара од Узовнице, налази се рађевско место Бела Црква где је 7. јула 1941. године почeo комунистички устанак против Немаца (који се касније славио као национални празник). Ова близина Беле Цркве је у значајној мери утицала на судбину узовничана и азбуковичана у Другом светском рату, мада су у сличној позицији били и већина других становника Србије и не само ње.

Овај део Србије је у то време био један од најнеразвијених. Одувек је био поприште етничких и верских сукоба. Пре римљанске инвазије овде су боравиле разне етничке групе, спомињу се и илирска, чак и словенска, и друга племена која су међусобно ратовала, али историја није још довољно поуздано проучила та далека и мрачна времена и о томе се не могу овога пута поузданаје изјашњавати.

Почетком нове ере Римљани су експлоатисали руднике у овом делу земље; регија Дрине је била прикључена у римску провинцију Далмацију

Од одвајања Римског од Византијског царства Дрина је била линија раздавања.

Масовни долазак словенских племена у овај део Србије, од 3. до 7. века означава честе сукобе и процесе асимилације.

У Средњем веку овај део Србије је био укључен у српску државу.

Од 1459. године до 19-ог века је трајала отоманска окупација Подриња. Турска власт се овде задржала све до 1863. године и од тада до Бечког конгреса, Дрина је била граница Србије и Турске, а после Бечког конгреса, Дрина постаје граница између Србије и Аустрије, све до 1918. године. Од оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, Дрина престаје да буде државна граница. А од 1941. до 1945., Дрина поново постаје државна граница, овога пута између Србије под немачком управом и Независне државе Хрватске, која је, прикључила себи Босну и Херцеговину. И на крају од распада СФРЈ и оснивања Републике Српске у суседној Босни 1992. године Дрина овога пута постаје граница између СР Југославије и Републике Српске.

Потписивање Тројног пакта са Немачком, а онда пуч којим је овај пакт раскинут имали су значајне реперкусије и на малу и забачену Азбуковицу. Овога пута игром историјских, гео-политичких и других коинциденција стављену у центар врло значајних политичких збивања, јер је управо овде почeo комунистички устанак и била створена прва слободна територија, од Немачке, у окупирanoј Европи.

Такорећи нико се није надао у Азбуковици тако брзом рату. Није било честих мобилизација. Бомбардовање Београда шестог априла је био велики морални ударац, уследила су хитна мобилисања и позиви у војску. Првих дана рата становници Азбуковице су били врло мало обавештени

о догађајима на фронту. Проносиле су се свакојаке гласине, понекад противуречне. Спомињане су спектакуларне победе наше војске код Хоргоша и Скадра, али се као муња пронела непроверена вест да је у Јагодини у централној Србији, виђен тенк са кукастим крстом.

Дванаестог априла 1941. године немачка војска је прешла реку Саву, стотинак километара северно од Љубовије код Шапца и Сремске Митровице. Одмах је кренула у напредовање на југ врло лошим неасфалтираним путем према Лозници, Зворнику, Љубовији, да би, даље наставила ка Ужицу и јужној Србији. Повлачећи се пред надмоћнијим непријатељем југословенска војска се брани понекад јестоко, али безуспешно, и повлачи се повремено у расулу. Неколико наших дивизија је управо разоружано у Азбуковици. У Љубовији је четрнаестог априла разоружана једна дивизија и заробљено три стотине војника, и један генерал, што је остало запамћено као велика национална срамота. Прича се да је, изненада, са моста на Дрини дошао један моторцикл са три немачка војника у Љубовију, где су без икаквог отпора све разоружали и заробили и проследили у заробљеништво у Немачку.

Али је било случајева херојског отпора управо у самој Узовници. Војска се ипак повлачила без правих борби ка југу, остављајући тешко наоружање поред пута. Многи војници су се повлачили у околне планине.

Приликом доласка Немаца становништво се повукло у бежанију, у брда код сродника. Немачка војска се односила према становништву на регуларан начин; без обрачуна и непотребних кажњавања невиних цивила

Порази наше војске и стање у саботирању војсци су били велики ударац за морал становништва. Војници су се враћали кући обесхрабрени и посрэмљени, жалећи се на однос према њима, на покварено оружје. Причали су да је војска у расулу и хаосу, да има саботажа од стране Пете колоне. Срби из Подриња, чувени по своме патриотизму огорчени су враћали своје синове натраг у њихове јединице, на фронтове.

Рат је трајао свега дванаест дана, седамнаестог априла Југославија је потписала капитулацију.

Од десетог априла када је створена НДХ , (Независна држава Хрватска) оближњи Братунац, родно место мајке постао је део НДХ и Дрина је опет постала државна граница.

После капитулације Југославије, поједини незаробљени војници и официри су се организовали ради отпора у оближњим планинама Јагодњи, Соколу и Медведнику.

Немачка власт је поделила Србију на четири административна дела, фелдкомандатуре. Западна Србија са седиштем у Шапцу, са три округа: Шабац на северу, Ваљево на истоку и Ужице на југу. Азбуковица је била

у надлежности крајс командатуре у Шапцу. Већ почетком маја окупациона немачка власт је створила своју администрацију која је била у рукама српског особља лојалног Немцима под командом генерала Недића и Јо-тића.

Србија је декретом Хитлера била проглашена за ратно подручје иако окупирана, што је била превентивна мера. Наређене су строге казне према побуњеницима, заведени су војни судови. Затвор у Шапцу је постао злогласан и застрашујући.

Врло брзо је обновљен управни и административни апарат, општински органи су одмах почели да функционишу. Четвртог маја, Немачка је наименовала комесарску владу, обновљен је апарат, жандармерија и полиција преко домаће цивилне власти. Прорадила је опет жандармеријска станица у Узовници, овога пута са новим командиром и људством. Ова немачка администрација је имала за задатак да омогући функционисање нове власти, прикупљање заосталог оружја, хране, прављење војних спискова јер су Немци војнике који су се вратили кућама сматрали ратним заробљеницима и хтели њима располагати, било је обавезно Немцима достављати извештаје о стању у том делу земље.

СКЈ на челу са Ј. Б. Титом је донела прве одлуке још за време априлског рата, и издала је Мајски проглас

Убрзо се у овом делу Србије јављају четници Драже Михајловића.

Побуњеници, партизани и четници, нападали су општинске зграде, уништавали архиве, и покушавали да дезорганизују ондашњу окупаторску власт. Партизани нарочито покушавају да организују прикупљање хране, радионице, политичке активности и рад са женама и омладином. Док четници стављају акценат на заштиту угрожених Срба у Босни.

И партизани и четници у то време сарађују, али су ривалитети све израженији, што се огледа у острашћеним методима политичке пропаганде, међусобним надмудривањима, и методима мобилизације војних припадника и активиста, насиљним регрутацијама и од стране четника и партизана, и у борби за вођство, која ће касније неминовно прерасти у отворене кrvаве ратне обрачуне.

Немачки војници су били такорећи невидљиви, било их је мало и били су концентрисани у већим градовима. Поред саобраћајница, мостова, било их је у Шапцу, Ужицу и Ваљеву. Било их је по десетак у Љубовији, Крупњу и у Пећкој. Њихов задатак, био је, да чувају мост на Дрини код Љубовије и пут који је ишао долином Дрине.

Немци су према становништву били строги, али не и репресивни, под условом да су лојални. Али је било и казнених експедиција. Нарочито им

је био циљ да становништво заплаше да им се не одупире. Ношење оружја је било забрањено. Ипак, многи су чували оружје код кућа.

Завладали су страх и нестасице; гаса за лампе, соли, шећера, брашна, одеће и обуће. Саобраћај је био прекинут, људи су били забринути за безбедност својих породица и њих самих.

Додатно нерасположење су стварале вести које су долазиле из суседне Босне о злочинима усташа над незаштићеним српским цивилима, о клањима и истребљивањима жена и деце, већ почетком маја 1941. године.

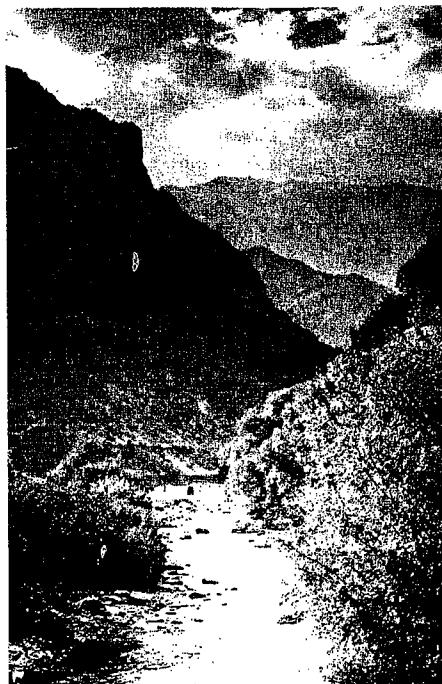
Био је заведен принудан рад за одржавање путева за пролазак немачке војне технике и моторизације.

Све ово је стварало велико пездадовољство или апатију становништва. Код једних се то манифестовало као страх и повлачење у себе, док код многих других као љутња и револт против нове окупационе власти.

Треба напоменути такође да Немци нису никада зашли нити се попели у већину насеља у брдима и планинама јер је ово планински крај. Већина становника Азбуковице, никада за време немачке окупације, није видела ниједног немачког војника, што је људе охрабривало, јер је постојала врста слободне територије где су четници и партизани могли слободно да се организују.

Комунистички покрет је нарочито био јак овде; то је била његова колевка и ту је почела комунистичка побуна, у оближњој Белој Цркви. Прва комунистичка ћелија је створена у суседној Пецкој 1940. године после напада Немачке на Совјетски Савез, и одмах је почела припрема за долазећи рат и отпор. Одмах после побуне у Белој Цркви 7. јула којом приликом су убијена два недићевска жандарма, дошло је до нових напада на Немце.

Када се ради о четницима, они су били састављени од војника и официра бивше југословенске армије који су се и после званичне капитулације одметнули у шуме и отуда наставили да се боре против Немаца, још пре догађаја у Белој Цркви 7. јула.

У суседној источној Босни су нарочито били присутни четници Јездимира и Војина Дангића, (узгред речено блиских сродника моје мајке). Јездимир Дангић је рођен 1987. године у Братунцу. Због припадања национално-револуционарној организацији „Млада Босна”, 1914. године, на судским процесима у Тузли, осуђен је на тамновање, да би после стварања Југославије завршио Правни факултет и запослио се у жандармерији. Априла 1941. године као командир Дворске жандармеријске чете пратио је краља Петра II Карађорђевића до Никшића. По немачким документима, у Никшићу је Дангићу нуђено да и даље остане у краљевој пратњи али је он то одбио речима да „један Србин, војник, не би смео да напусти своју земљу у невољи”. Положај четника у Источној Босни почетком априла 1942. био је веома тежак. У рат је ушао као припадник четника Драже Михајловића и у њему је деловао у Источној Босни од августа 1941. до априла 1942. године. Немци га, уз помоћ Гестапа, хапсе у ноћи између 11. и 12. априла 1942. године у Рогачици код Бајине Баште, пребацују у Београд а потом у логор код Нириберга. Из немачког логора Дангић бежи у Пољску и придржује се јединицама Боре Комаровског и тако учествује у ослобођењу Варшаве 1944. године. После пада Варшаве, Немци га хапсе и поново шаљу у заробљенички логор. Ослобођење је дочекао у Кракову, где пада у руке совјетских јединица, које су га екстрадирале 1947. на захтев југословенских власти. Од војних власти осуђен је у Сарајеву 7. VI 1947. као ратни злочинац. Убрзо потом стрељан је.

Војин Дангић, је рођен 1901. године у Братунцу, затим је био управник поште у Љубовији, резервни капетан војске Краљевине Југославије. Придружио се старијем брату Јездимиру Дангићу. По заробљавању Јездимира Дангића, у пролеће 1942. године наставио борбу и даље водио четнички покрет у Источној Босни. На крају рата повлачио се ка западу и стигао до Италије, али се вратио са групом сабораца и наставио борбу. Онкољен у бункеру у планини Чауш изнад Братунца, убио се активирањем бомбе, 1946. године.

И у Србији је било све више и више четника. Они се јављају у Азбуко-вици, нарочито крајем августа 1941. године и пре свега су присутни у долинама где није било партизана. Нарочито је повољно деловала на развој четничог покрета у овом делу Србије, близина Босне, и злочини усташа над српским живљем. Четници постају заштитници Срба у Босни, што се прочуло и у Србији и јако им подигло популарност.

Догађај у Белој Цркви 7. јула запалио је пожар побуне. Већ почетком јула, партизанске јединице су постојале у оближњим планинама Јагодња, Соко, Медведник и Повљен. Било је сукоба партизана и жандарма. Пар-

тизани су почели да сеју панику. Жикица Јовановић Шпанац, се повукао из Беле Цркве, са својом јединицом партизана у Соколску планину изнад Дрине. Организатори устанка били су у илегали, у Ваљеву и Београду, одакле су управљали операцијама на терену. 9. јула је у Соко стигао доктор Херберт Краус, један од организатора комунистичког покрета и донео лекове и медицинске инструменте.

Комунистички активисти су сишли у долину Дрине да агитују и придобијају нове сараднике, да прикупљају храну, оружје и да нађу јатаке и прикупе потребне податке. У почетку су највише сарадника имали међу радницима који су најлакше прихватали комунистичку идеологију о класној борби против капиталистичке експлоатације.

Деветнаестог јула комунисти су напали жандармеријску станицу у Пећкој. Било је мртвих, и великог плена оружја, муниције, лекова и хране. Запалили су целу архиву. Ово се брзо прочуло у Азбуковици и Рађевини. Двадесетог јула, у Пећку су дошла шесторица немачких војника, спровели су истрагу и довели појачање у жандармима.

Немачка специјална полиција је почела привођења и испитивања. Многе су послали у злогласни затвор у Шапцу. Подрињем је завладао још већи страх.

Значајна немачка војна појачања су дошла у Пећку, Крупањ и Љубовију, да ојачају жандармерију. Такође је појачан и број жандарма. Пред учествалим нападима партизана, Немци и жандарми се повлаче ка већим градовима: Лозници, Шапцу, Ужицу и Ваљеву.

Крајем јула у Азбуковици и Рађевини је било шездесетак партизана. Већ у августу, у већини села Азбуковице, администрација је била дезорганизована. Било је отимачина, преспада и киднашовања. Крајем августа је у околини Пећке, од стране партизана и четника, створена прва слободна територија у Србији

Напад Немачке на СССР, немачка окупација Европе (сем Енглеске), повлачење Црвене армије, САД још нису биле почеле рат, иницијативе више влада земаља које су биле у избеглиштву у Енглеској да се ојачају покрети отпора у Польској и Француској - све су то били значајни подстицаји и охрабрења југословенским комунистима.

Југословенска влада у избеглиштву у Лондону је добила подршку Енглеске да генерал Дража Михаиловић организује четнички отпор у земљи.

У почетку је било иницијатива да партизани и четници сарађују, али уместо да се удруже у заједничку борбу, почела је борба за вођство. У целом Подрињу и Азбуковици, почeo је истински пропагандни рат између комуниста и четника, да би се касније претворио у сукобе и мржњу.

Првог септембра 1941. године, Жикица Јовановић Шпанац, који је организовао догађај у Белој Цркви 7. јула, је напао са својом јединицом оближњи рудник Столице који је чувало четрдесетак немачких војника, и заузео га. Том приликом је било убијених и заробљених немачких војника, партизани су запленили много муниције, оружја, и војне технике. Затим су партизани и четници заједно напали Крупањ, после три дана борбе победили, то је био први немачки пораз у Европи. Онда су партизани и четници ослободили Лозницу, и Бању Ковиљачу. Само су Шабац и Ваљево, велики градови, били под контролом Немаца. Шестог септембра, под налетима партизана и четника, Немци предају Љубовију и повлаче се ка Ужицу.

Четници запоседају Љубовију и држе власт у њој извесно време. Средином септембра, партизани и четници су опседали Шабац и Ваљево.

Септембар је био месец преговора између партизана и четника који су се борили за превласт у Љубовији. Ова надметања су била пропраћена врло интензивном пропагандом и истинским тајним субверзивним методима. Љубовија је постала врло значајна стратешка тачка за везу, партизана из Србије, са онима из Босне. Вођени су преговори између четника и партизана, уз међусобна оптуживања; једно извесно време су имали заједничку команду у Љубовији. Али су ривалитети постајали све израженији.

Партизани су били за жестоке нападе и обрачуне са Немцима, док су четници били у извесној мери више за опрезност и дипломатичност.

Тзв. Прва непријатељска офанзива је затим почела и имала је за циљ да немачка власт са ослобођене територије отера партизане и четнике. Тринаестог октобра Ј. Б. Тито је слизећи са планина прошао кроз Љубовију и једну ноћ је преноћио у кафани у центру варошице, одакле је продужио ујутру за Ужице, које је било заузето од партизана и где је била створена тзв. Ужичка република.

За време ове офанзиве, немачка војска је бомбардовала Љубовију и Пецку у два наврата, и то: деветнаестог октобра и десетог новембра.

Немачке јединице крећући се од Ваљева ка Ужицу, напале су двадесет шестог новембра Љубовију, што је изазвало нови вал избеглица из долине реке у оближња брда и планине. Била је и казнена експедиција.

Немачке јединице поново заузимају Ужице 29. новембра 1941. године, партизани се повлаче према Санџаку и Босни.

Двадесет деветог новембра у Љубовију су дошле јединице Руса, тзв. Белогардејаца у служби немачке власти који су остали до kraja rata.

Једно време су тамо били виђени и четници, пошто више није било партизана. Настала је празнина, коју су попунили четници, чији покрет постаје све снажнији, који све енергичније нападају немачку војску, али се боре и против комунистичке пропаганде у овоме крају.

Главна војна власт у Љубовији били су, поред једне мале немачке јединице, Руси Белогардејци, и војници у служби Недића и Љотића у служби немачке администрације. Виђани су за време овога рата у Љубовији и италијански војници.

Од октобра 1941. године до октобра 1944. године није било партизанских јединица у овоме делу Србије. Комунистичка организација је пак била врло присутна, радила је у илегали.

Од почетка рата избеглице из Босне су почеле да долазе у све већем броју, али нарочито од јануара 1942. године из околине Братунца и Сребренице и целе Источне Босне када су почели покољи српског цивилног становништва од стране усташа.

У Босни, у оближњем Братунцу и Сребреници, власт су држали војници НДХ: домобрани, усташе, али је било и других фракција. У оближњим босанским селима и шумама, нарочито је било четника, и партизана крајем рата.

Овај део Босне је био за цело време Другог светског рата место великих сукоба разних држава и великих светских сила.

1944. године Љубовију ослобађају од Немаца партизани.

10. Први април 1941. године - Деда сеоски зубар

Била је субота. Леп дан на самом почетку априла, сунчан и топао за ово доба године. Дрвеће још није било олистало али су зелени пупољци надирали. Понека процветала воћка. Дивна, чиста природа је одисала својом свежином и животном радошћу. Био је неки празнични дан. Налети ветра су доносили далеки звон цркве у центру села. Никога није било на пољима, сви су били код кућа или у цркви.

Пред кућом, на клупи испод липе, седи млада жена, скоро девојка, из суседног села Црнча, повисока, црнокоса и здрава, кипти од снаге, животне радости и женствености. Али држи шаку на устима, видело се да има врло јаку зубобољу, бол јој је био потпуно изменио лик. Дошла је код деде да јој извади зуб, користећи данашњи празнични дан, када се не ради и има времена за то. Трсба да објасним, да је деда био сеоски зубар, самоук. Занат вађења зуба је научио за време шест година ратовања у балканским и Првом светском рату. Био је тобџија и прошао све битке. Од војног зубара који је вадио зube војницима у његовој војној јединици, чији је био помоћник, научио је занат вађења зуба. Није било поправки, само вађења. Деда је кувао и стерилисао клешта, додавао му их, држао главе војницима, давао им шљивовицу да испирају рану после вађења. Стекао је велике

симпатије војника, многима је помогао. Једног дана, аустријски гелер тешко рани доктора. Деда постаје до краја рата једини зubar у јединици. На свеопште задовољство, када се рат завршио наставио је да вади зубе и постао је врло ценjen и познат као зubar у цеој Азбуковици, па и даље у Рађевини. Долазили су и из суседне Босне, понекад и Муслимани. Вадио је зубе, никада није било компликација. Није му сметало, после рањавања динамитом што је изгубио два прста, наставио је свој посао.

Своје зubarске услуге није никада наплаћивao, није му био циљ зарада, него да помогне суграђанима. У знак захвалности људи и жене су му доносили флашу шљивовиџе, мало шећера у коцкама, сувих шљива, исечен дуван... Никада није хтeo примити повац, нити му је ко то нудио, знаo је да би се он увредио.

Деда је давао упутства баби, беле крпе и марамице, искуване су више пута, испране у шљивовици. Зubarска кљешта, прво оправана сапуном, затим кувана пола сата у лонцу, онда оправана најјачом шљивовиџом, или чистим алкохолом. За то време је млада жена испирала уста шљивовиџом, то је била врста анестезије. Деда се појави из кухиње и крете ка липи, држећи у рукама кљешта, спреман да извади зуб. Жена престршена, гледа га без речи, али једва чека да се спасе несносних болова. Баба уклања децу да не гледају. У исто време се чу болан јаук жене. Дошли смо и погледали, деда је, осмехујући се победнички и задовољно, подигао руку са кљештима и у њима зubar, огроман и бео, са дугим црним корењем. Млада жена је врло срећна и сада ослобођена зубобольје, иако је било очигледно да је још увек боли рана, исплакивала је уста и рану шљивовиџом. После пола сата нас је напустила сретна и захвална деди, узимајући к'знању његове савете.

У то време у овоме делу Србије, уосталом као и у цеој Србији, владали су патријархални обичаји, може се рећи и пуритански, чак и конзервативни. Људи су били врло религиозни и одани култу рада и међусобне испомоћи, са остацима ранијих традиција великих породичних задруга. Наши деда и баба су пре ступања у брак, живели у великим породичним задругама. Породица деде је бројала неколико десетина чланова, он, његова браћа Милутин, Драго, Обрен и Симеун. Дедин отац Милић, је био познати домаћин у Азбуковици и околини. Сви су живели у слози и љубави. На челу је био шеф задруге. То је био отац, најстарији члан, свако је знао своје задатке и обавезе, и своја права, и све је функционисало како треба. Жене су биле принуђене да слушају своје мужеве, а они су их поштовали и били према њима заштитници и правични. Дубоко религиозни, имали су врло развијен смисао за етику, морал, испомоћ и мобу, напоран рад. Имали су

врло развијену националну традицију, народне песме, обичаји, фолклор, култ јунаштва. У селу су постојали гуслари. Један од њих је био наш рођак, деда Милорад Томић. Имао је велике бркове, и долазио је уочи наше крсне славе Светог Јована са гуслама и певао српске народне јуначке песме. Његов брат Живко, црн, висок, снажан човек, и синови Сретен и Млађо, и вршињакиња Ђерка Лигана и њен брат Томо са којима смо се играли.

Црква у Узловници

Задруге су и тада још увек постојале али у брдским и планинским подручјима земље.

Стопа наталитета је била врло висока, али и стопа морталитета. Деда и баба су имали деветоро деце, једини је преживео наш отац. Његова браћа Милутин, Драго и Симеун су имала више среће са децом. Покојни Обрен је умро од туберкулозе и није оставио иза себе порода.

Није било развода, али у сваком правилу има и изузетака. Један узовничанин се женио и разводио више пута, неке жене су му и умрле. Удовци и удовица нису поново ступали у брак, то је било лоше виђено. Један други изузетак од овога правила је био један други мештанин из суседног села који је био ожењен Босанком из Красанпља преко Дрине, која није могла да роди, а он је хтео жарко да има сина, па је када се напије малтретирао. Једног јесењег дана када је Дрина надошла и мутна, она сиђе реци, загази, и у вртлозним таласима нађе заборав својој патњи.

„Сутра идемо у посету Секи и Миладину” рече нам наша мајка. Тетка Сека је била пет година млађа сестра наше мајке која је бла удата за локалног свештеника Миладина Рачића, пореклом из околине Андријевице, из Црне Горе који је добио намештење у оближњем Братунцу преко Дрине у Босни. Млад, леп, висок и коштуњав човек, врло црнокос, сусрео је своју наочиту супругу, ћерку имућног братуначког трговца Василија Поповића и његове жене Савке, светлокосу и светлооку Секу. Настао је вечити брак и слога. Недавно је добио парохију у Узовници. Имали су двогодишњег сина Радмила, вршњака нашег најмлађег брата. Тетка Сека је висока и снажна као наша мајка, али има једна разлика, наша мајка је изразито црнокоса и црноока, а тетка Сека је више светла.

11. Други април 1941. године.

Данас је недеља, облачен и доста свеж дан, мама је гурала колица са најмлађим братом по страни излоканог прашњавог сеоског пута, старији брат и ја смо ишли поред ње ка центру села у посету сестри наше мајке и њеној породици.

„Сутра долазе из Братунца тата и мама”, рече нам мајка. Отац наше мајке, Василије Поповић био је успешан и имућан трговац стоком. Поповићи су дошли у овај део Србије у 18. веку из Власојевића у Црној Гори. Били су свештеници у планинским црквама изнад Дрине, између Бајине Баште и Љубовије, да би средином 19. века прешли у Босну, у Сребреницу. Отац деда Василија, постао је трговац и тако је прекинута вековна свештеничка традиција. Он је позајмљивао новац који му није био враћан и

банкротирао је. Његов син Василије, млад и енергичан човек, почeo је одничега. Позајмио јс нешто новца од пријатеља у Сарајеву и почeo да тргује стоком, тако је стекао иметак и купио од имућног муслимана Рустембего-вића земљу и имовину у Братунцу. Године 1931., отац нашег оца, напредан земљорадник из Узовнице, жени сина који је баш завршио Средњу пољопривредну школу у Ваљеву, са његовом ћерком (ови лични породични подаци се дају да би се могло даље пратити шта се све дешавало у босанском ратном вихору са најближим сродницима моје мајке). Онда се млађа ћерка Сека, удала за свештеника Миладина, Мира за трговца Остоју Лазаревића, старији син Вељо се оженио Љубицом из Зворника, најмлађи ћерка Милена и син Богдан су остали са родитељима.

Породице мајке, наше мајке, Беатовићи, дошли су почетком 20. века из Херцеговине, из околине Гацка, са Лебршника. Њени преци су били такође вековима православни свештеници. Бака Сава, била је најбољи ћак у школи и за време аустроугарске власти, научила је течно немачки и мађарски. Тетка Милена је такође била најбољи ћак.

Није радни дан, нигде никога на путу, ни кола, ни пролазника, али ипак према нама иду воловска кола, виде се натоварени цакови пшенице и кукуруза. Сељак ударајући вола штапом, јавља нам се, док кола полако шкрипе: „Бог вам помогао. Идем у воденицу на Ушће, нека ми Бог опрости што ово чиним данас у свијету нећельу, али нема више брашна, нема се куде”.

Поред пута у брегу чобаница чува овце и козе, преде са преслицом у рукама и понавља исти рефрен неке меланхоличне народне изворне песме. Кроз оголело грање се назирала Дрина, била је врло мутна. Чобанка појури за козом и у пролазу нам рече, смејући се гласно због нечега: „Дрина је мутна као орање, било је горе велике кишe”.

Са друге стране реке, тамо далеко у Босни, назирала су се витка и елегантна минарета сеоске цамије. Из правца Љубовије се зачу звук мотора и поче да нам се приближава човек на великому снажном мотору. „То је наш ветеринар, иде у Црнчу, доводе бика за краве”, рече нам чобаница. Одмах сам се сетио и препознао човека на мотору, то је био доктор Герасимов (име је изменењено) из аутобуса Ужице-Љубовија.

Сретали су нас мештани, звали нас да навратимо, поздрављали нас, миловали децу, сретни што нас опет виде после тако дугог времена.

Кућа свештеника Миладина Рачића, једна је од највећих и најлепших у селу. Налази се преко пута велике и беле цркве, са високим звоником, и белим зидовима са фрескама светаца. Сусрет је врло топао, код својих смо. Код куће су били тетка Сека и мали Радмило, светлокос и врло љубак. Отац породице је служио службу у цркви. Чисте и велике просторије,

сијају свеже окречене. На зидовима слике светаца, на столу нов радио марке телефункен, који свира неку лепу живахну далматинску песму.

Отишли смо у цркву, препуну сељака и сељанки. Купола сва у лепим фрескама, сви су се крстили, и полуугланско изговарали молитве Богу. Сви су били свечано и чисто обучени, лица изгорела сунцем и мразевима, кошчате руке огрубеле од тешког физичког рада. Видело се и овога пута да су врло религиозни. Свештеник је певао гласно и изашао међу присутне кадећи их опојним, мирисним тамјаном. Осећала се духовност у овом чистом и празничном амбијенту.

12. Трећи април 1941. године

Лепши дан, више сунца, и топлије. „Пријатељи долазе”, рече рођак Драгољуб показујући на пут где смо од наше куће са малог узвишења имали одличан преглед пута. Ишли су брзо ка нашој кући чезе са гуменим точковима, вучене снажним коњем, који је каскајући фрктао, и у њима деда Васо и бака Сава. Чезе нагло скретоше у сокак и кретоше узбрдо ка узвишици на којој се налазила наша кућа. Сиђоше и упутише се нама, обадвоје високи, светло смеђи, проседи, достојанствени.

Ево разговора који је вођен:

- Деда Велизар: „Милан је у Нишу, плануће врло брзо рат, Немци су врло љути због прекида пакта са њима сада 27. марта, морамо се спремати за рат, да нам Бог сачува сина”.

- Деда Василије: „У Босни, су могући сукоби између Муслимана и Срба, ако се то деси морамо избећи у Србију”.

- Деда Велизар: „Добро сте дошли. Наша војска је неорганизована, ако Нијемци дођу овде избећи ћемо сви заједно у Соко код рођака, горе Нијемци не могу, планина, спутно је”.

- Деда Василије: „У случају рата Босна ће бити припојена Хрватској, то су Нијемци казали”.

- Деда Велизар: „Не вјерујем да ће Руси и Американци моћи да нас заштите”.

- Деда Василије: „Тешко је у то повјеровати, они су заузети самим собом, треба се уздати у себе саме”.

- Деда Милутин: „Ништа добро нам се не пише, у се и у своје кљусе”.

- Ђојо Крсмановић: „Узећемо пушке, нема друге”.

- Кум Велизар Ковачевић: „Биће исто што у старом рату (назив за Први светски рат)”.

- Јово Крсмановић: „Чекаћемо и виђећемо”.

- Деда Влајо Крсмановић: „Проћи ће и то ако Бог да”.

Одлазећи за Братунац, казали су нам, да ће пратити догађаје и ако све буде добро следећих дана позивају нас да дођемо у посету

13. Четврти април 1941. године

Док смо седели испод већ прилично олистале липе рођак Драго Томић, звани „зврчак”, рече нам: „Добар дан”. Средовечан и средњег раста, тајансвеног израза лица, био је чувен у крају као „човек који зна са змијама”. Његова кућа је била мало даље ка центру села, али подигнута мало узбрдо. Поред мање куће у којој је живео са породицом, била је једна велика кућа коју је изнајмљивао држави у којој је била жандармеријска станица. Позвао је нашу мајку и нас да пођемо код њих у госте.

Успут прича да су Томићи постали од Крсмановића, крајем 19. века неки Томо Крсмановић одлучи да узме презиме Томић.

Путем према нама иде сусед Ј... који рече у шали брачном пару Томић: „А, штете се када треба радити. Драго остави будалаштине, од змија се не може живјети”. А онда настави: „Погледајте ко нам долази, један велики господин из Шапца звани О... „О... нам приђе љубазно се јављајући, држећи у рукама неку подебелу књигу лепих позлаћених чврстих корица. Ј.. га запита мало заједљиво: „Шта то читаш бога ти” О.. му одговори нехатно: „Голицове приче” од Ги де Мопасана. „О чему се ради”, поче да га запиткује Ј.. „Само име ти каже” одбруси О... уместо довиђења и удаљи се.

Ј... поче да га оговара: „Ама мани О.. причају да у Шапцу ради у некој канцеларији, да има сто и столицу, своју службеницу, да је завршио неке велике школе”. „Тачно,” уменша се Драго Зврчак, „он је банкарски чиновник у Шапцу.” Ама јесте, завршио је велике школе, то је један чиновник знам ја, када заврши свој посао у канцеларији он метне његово перо иза врата.” цинично добаци Ј... па настави: „Уместо што чита те будалаштине, боље би му било да се ожени неком нашем азбуковчанком, да буде срећан што има добру и поштену жену, а не да се оженио неком Мачванком или Шапчанком, на штиклама, она би свако вече била на шабачком корзу, а не код куће. Не уме да цени шта има.”

Од Ушћа се назирала група људи. Како су се приближавали видело се да су то мушкарци, копачи, са мотикама на раменима. Када дођоше до нас видесмо двадесетак њих, са мотикама, ашовима, пијуцима, косама, срповима, изгледали су врло сликовито, у народној одећи, снажни и здрави, са шајкачама на главама разбарашене косе плаве, црне, смеђе, шајкаче су увек носили, чак и лети када је било врло топло. А и данашњи дан је изненада био врло топао за ово доба године; већ неколико дана топло

време преовлађује. Певали су сви у глас и из петних жила, или још боље то је било урлање, тако мушкарци певају у овом крају Србије, нема мелодије, само врло гласно узвикување речи. И на крају стиха узвик: „И каје.”

У исто време застадоше неколико њих и рекоше: „Помаже Бог”. Ми им одговорисмо љубазно.

Били су то копачи из поља поред реке Грачанице, рођаци Крсмановићи, Ракићи, Живановићи, Нешковићи, Матићи, Панићи, Бановићи, Весићи, који су имали овде у пољу мало плодније парче земљишта. Ове доле, који су живели поред Дрине, у пољу, звали су „доњани” а оне горе у брдима, и уз Грачаничку реку „горњани”. Понекад је између деце „доњана” и „горњана” било истинских свађа па чак и туча.

У првом реду ове кавалерије рустикана, у средини, истински кепец, већини висок до појаса, врло кратких ногу, али са главом великим као и у других сељака, са кратким али врло снажним рукама, које су излазиле из снажног али кратког трупа. Носио је мотику коју је враголански забацио на рамене. Група копача настриже и окрете удесно, узбрдо кучевачким сокаком. Баш у правцу зграде жандаремеријске станице и куће Драге Зврчка. После неколико минута како смо се њима приближавали сада смо их видели како па њиви конају и раде. Одзывањали су ударци мотика, пијука, ашова о камење. Њива је била пуна камења, требало је прво покупити камење, па онда сејати детелину. Поља поред Дрине су плоднија, а како се иде брду све су каменитија и поснија.

„Која је оно птица што онако кричи чудно и страшно”, запитах Драгу Зврчка, показујући му руком на једну птицу која је високо горе из гнезда у стењаку где је живела у дивљини и пустоши, као стрела се устремила ка своме плену.” „То је јастреб” рече Драго. „Његови крици личе на предео где има гнездо, дивљи су, он отуда са стењака има изванредан поглед, али је врло лукав, његови крици застрашују и укоче мале птице, али и веће, па чак и пилиће или и понеку кокошку. Његови крици су у исто време и врло тужни, обесхрабрујући, чиме он ствара код жртве осећај безнађа и мирења са злом судбином. Онда птица коју јури да ухвати лети спорије, губи пажњу, што је јастребу доволно да је зграби и растргне”. Драго је био одличан познавалац животиња, не само змија.

У том кепец дође из поља са пијуком у рукама, и на пијуку виси једна врло велика змија, коју је баш убио, stomak јој је био зелен и жуто-бео, и завитла пијуком и забацки убијену змију на грање оближњег густишта поред сокака. Драго се приближи убијеној змији, загледа је пажљиво а онда се окрете кепецу: „Знаш ниси је требао убити, ово није отровница, то је змија белоушка чваркућа, учинио си велики грех”. „Драго, ја нисам познавалац

змија ко ти, био сам се уплашио да ме не уједе, нека ми Бог опрости овај грех”, рече келец, окрете се и оде да ради на њиви.

Док је све одзывањало од удара мотика и ашова у камењар, Драго Зврчак рече: „Данас је топао дан, зато су се змије тако рано појавиле, обично се оне појављују и излазе из њихових склоништа тек у летњим месецима”. Мало застаде па узвикну гледајући поред сокака у ужарени камењар: „Децо дођите, ие бојте се ништа, само будите мирни.” Он клекну и почне нешто да шапуће. Из камењара се појави једна велика змија шарка, са шавовима поред ушију, била је отровница, стаде пред Драгу и подиже се на реп и поче да палаца језиком према њему. Драго јој на наше запрепашћење пружи руку, змија се обави око руке, Драго је склопи као неку хармонику и стави у своју табакеру. Змија се није опирала. Драго се опет окрете бусену и камењару и поче да шапуће. Опет се појави једна велика шарена змија, уздиже се на реп, у густишу подаље од стазе, у сенци скоро. „Погледајте децо”, рече Драго, „змија ће овде бити док се ми не вратимо”. За нас децу је то била велика сензија. Како то он успева да јој нареди да стоји док се не вратимо? Неко од нас га упита и замоли да нас научи змијском занату. „Да би то било могуће треба да будете одрасли, треба учити, то је породична тајна, још сте мали да то разумете”, закључи Драго и кретосмо његовој кући.

Драгина зграда у којој се налази жандармеријска станица је велика, на два спрата, белих зидова као млеко, чистих прозора плавих оквира, цревеног крова као макови. Пред зградом неколико жандарма, пушке наслагане у шошке пред прагом. Испод дрвета на клупама и за столом седи командант станице Ђуро и игра шах са једним мештанином

Сунце се приближавало заласку у босанским брдима, приближавало се свеже вече. Драго нас отпрати кући.

Змија је стајала на истом месту, на репу, као укочена. Драго се нагну према њој и нешто прошапута, змија се покрете и у магновењу нестаде у трави.

14. Шести април 1941. године - Бомбардовање Београда

Тога поподнева је дотрчала наша рођака Душанка Крсмановић. Повисока, црномањаста, покрупна девојчица која је становала у суседној кући удаљеној неколико стотина метара од наше, и сва задихана саопшти: „Јутрос је бомбардован Београд, чула сам на радију код деде Мике”.

Мика Николић је био ожењен Видом, близком сродницом мајке нашег оца, имао је своју кућу око километар од засеока Крсмановића не далеко

од места где живописна планинска речица Грачаница излази из клисуре и улива се у Дрину. Мајка је повела старијег брата и мене да одемо и да чујемо вести преко радија.

Кућа деда Мика је била сазидана изнад пута који вијуга поред Дрине и који повезује Љубовију и Зворник, Лозницу и Шабац, прибијена уз стрму стену брда, које се окомито спуштало ка путу и Дрини. То је била велика зграда на спрат, на којој је писало великим словима „ТРОМЕЂА“. „Тромеђа“, је у исто време била кафана, имала је неколико соба за преноћиште на спрату. За изненадне путнике намернике. Ту су становали и деда Мика и баба Вида. Нису имали децу. Мика је био врло енергичан и отресит сељак, поред гостионице је имао и воденицу и стругару на реци Грачаници недалеко од његове куће, а пре више година и једну дереглију, (тако у овом делу Западне Србије зову скелу) која се налазила тачно испод његове куће, са доње стране пута и која је преко Дрине превозила путнике, стоку, и коњске и воловске запреge. Преко целе Дрине између Србије и Босне била је разапета снажна, врло дебела челична сајла која је на обе обале била више пута омотана око дебелих стабала дринских топола. Дереглија је клизила, гурана врло дугачким моткама од стране два сезза (назив за раднике на скели, од турске речи *seziz*, слуга). Дрина је овде широка и релативно мирна. Изнад ушћа Грачанице у Дрину, неколико стотина метара даље, Дрина излази из стешњеног корита, и врло брза и валовита, наједном се смирује. Од планинске узбуркане реке наједном постаје скоро равничарска смирена, широка. То је било погодно место за скелу, што је њен власник искористио. Скела је била добар пословни потез, имало је доста путника.

Деда Мика је продао једну од својих стругара „Шваби Мартину“, Словенцу дошљаку који је пре неколико година дошао у Грачаницу и започео свој посао. Мартин је био врло способан човек, и врло вредан, направио је за себе и своју породицу велику и чисту кућу. На речици је направио малу хидроцентралу и имао је једини у селу струју, кућа је била врло чиста, носио је грађанско одело, а сви остали сељачко. Због његовог акцента, израза лица, одеће и навика, звали су га „Швабо“. Томе је допринела и изразито плава коса Мартина и његових укућана, мада је у селу било људи још плављих од њих.

Мика је куповао земљу, био је истински пословни човек, стварао је новац и улагао да га оплоди и сањао је о капитализму, маштао је да направи мали хотел, или и неку фабричицу.

Седели смо на спрату, пуџао је диван поглед на Дрину и босанска брда. „Ћутите, ћутите“, узвикну баба Вида. Спикер Радио Београда рече: „Данас ујутру и касније Београд је бомбардован у више наврата од стране не-

мачких бомбардера, многи делови града су порушени, има на хиљаде мртвих и рањених. Београђани напуштају град и одлазе у села и склоништа. Немачка је почела исобјављени рат против Југославије. Наши пилоти су дали спажан и херојски отпор далеко надмоћнијем непријатељу”.

„Данас је почeo рат. Шта ми можемо учинити против Немаца, треба сe уздати у савезнике, Америку, Енглеску, Русију”, размишљао је гласно Мика. Мајка је била јако забринута за судбину оца који је био на фронту као резервни официр, за своје сроднике и за нас децу, јер се не зна шта све доноси рат.

Деда Мика, који је правио велике пословне и животне планове није ни сањао шта ће му донети рат, и оно што ће доћи после рата. Његови снови нажалост, неће никада бити остварени. (А што ће се видети касније.).

Деда Мика изненада проговори весело, пред њим сатлијк ракије, очи засузиле, био је мало поднапит, да заборави бригу и тугу од надолазећег рата, више запевуши грлено и кроз нос:

„А чим дође паша Али-паша,
он наметну тумбазли (од јарећих кожа) ћуприју (преко Дрине),
и премстну младе јапичаре”.

Деда Мики се очи засузиле, показујући руком на Дрину испод куће и пута: „Ево овде је Али-паша био поставио своју ћуприју од јарећих кожа, ту је била и моја дереглија. Али ње више нема”. Десила се пре више година велика трагедија када се она преврнула и када се удавило више људи.

Већ пословична, „Микина дереглија” је повезивала Грачаницу и Узовницу са суседним селима преко Дрине у Босни. Неколико километара узводно је мост који повезује две мале варошице, Љубовију у Србији и Братунац у Босни, а тридесетак километара низводно је мост на Дрини код Зворника. Дереглија је била јако корисна за везу Босне и Србије. Дереглија је била један огроман чамац, скоро мањи брод, направљен од дрвета и челика, када да превезе одједном поред десетина људи и неколико коњских и воловских запрега и грла стоке. Ишла је послушно преко реке, гурана дугачким и дебелим моткама, у рукама сеиза. Дрина је овде врло дубока, имали су једну врло дугачку, врдо дебелу мотку за најдубље делове реке, док је челични дебели ланац клизио преко дебеле сајле која је ишла са једне обале реке на другу. Напред и позади су била два дугачка и огромна весла, када мотке не могу да додирну дно реке, и за давање правца, а позади је био завезан један чамац, који се батргао и лупао о бокове дереглије, за случај потребе и опасности.

И деда Мика поче да прича, као грамофон, о превртању његове дереглије или као глумац у позоришту. Као неки пијанац у сеоској кафани код цркве. Час је изгледао врло озбиљно, повремено због нечега трагично, а онда комично и жалосно, јадно. Устајао је, седао, сагињао се, гестикулирао, говорио тихо, а онда врлојако, или запомагао. Повремено га је прекидала баба Вида. И Душанка му је постављала питања. Био је врло узбуђен сећањем на тај трагични догађај. Видело се да толике године које су прошле одтада нису избрисале сећање. Причао је најситније детаље, свега се сећао, као да је било јуче.

Ево шта нам је деда Мика отприлике испричао:

Било је то онс године када је било много киш, истински поводај да те Бог сачува. Тога дана је Дрина била велика од отопљеног снега у њеном горњем току, и од пролећних киша, била је „мутна као орање”. Вече се приближавало. Пред дереглијом се направио велики ред. Од главног пута ка дереглији се спушта узак пут, он је био закрчен запрегама, стоком људима и женама, али је ред оних који су чекали, излазио и на пут. Босанци који су се враћали из Србије су јурили кући, да стигну што пре. Он стаде испред њих раширених руку и онемогућава им да уђу на скелу, узвикујући: „Не може, сачекајте мало да прођу сплавови”. Дрином одозго од Лоњина поређани један за другим су наилазили сплавови, било их је неколико десетина, огромни, дугачки, искакали су из таласа и пене као избачени неком невидљивом силом, а онда када би дошли наспрам деда Микине куће где река постаје шира и мирна, наједном су почели да плове спорије, као неки мали бродови.

Путници за Босну су били махом Босанци, Срби, који су се враћали из Азбуковице са својим запрегама са рада код њихових србијанских газда, или су носили купљену робу, брашно, суво месо, робу купљену у сеоским задругама или са мотикама и вилама у рукама. Врло је ретко било да Муслимани прелазе овом скелом у Србију. Овога пута су у реду чекала и два Муслимана. Један од њих већ подоста стар, повисок и покрупан, са фесом и белом чалмом која му је обавијала плаву проседу косу, испод које су провиривале два мудра плава ока, седео је на великому коњу, чија је кожа сијала. Али није седео као што се то обично чини, са главом окренутом напред, него је седео леђима окренутим напред и главом унатраг. Дизгине његовог коња је држао један младић, Муслуман, омањи али врло снажан, велике главе, широка лица и снажних вилица и избачених јагодица.

Један Србин, младић из Грачанице који се ту нађе пролазећи рече им заједљиво: „Ви, Турци, ви сте као сунцокрети, ви се свакој власти која дође приклањате. Ко год да дође, Турци, Аустријанци, Мађари, Хрвати, ви сте увек са њима. А ми Срби смо увек Срби, никоме се не клањамо”. Старији Муслуман га погледа мудрим и пријатељским погледом, који је одавао

врло одмерену разумну особу и тапшући га по рамену рече: „Драги пријатељу, имаш право, али треба знати зашто је тако. Ми мусимани Бошњаци смо мањина, уколико се не прилагођавамо и не будемо добри са свима, ми бисмо нестали, то чинимо да преживимо”. Млађи Мусиман нервозно поче да се мешкољи, очигледно је био лјут, очи су му севале: „А ви Срби, ко сте ви, погледајте какви сте црни, ко Цигани сте. А ми Мусимани погледај како смо лијепи и плави”. Старији га потапша по леђима: „Смири се младићу. Ти кажеш да смо ми Турци. Грешиш, ми нисмо Турци, ми смо само Мусимани Бошњаци, наше порекло је исто као и Срба. То значи да смо ми као и Срби мешавина свих раса са ових простора које су се помешале са Словенима када су дошли, а затим и са свим страним завојевачима који су овде пролазили, па и са Турцима. Ми смо Словени, али смо измешани и са другима, као и Срби православци. „Стари Мусиман предахну, запали лулу, па настави: 'Ишао сам 1935. на Ходочашће у Меку, и о томе дискутовао са многим мусиманима из цијelog свијета ученим људима, они то исто кажу.'” Стари Мусиман мало застаде, повуче дим из луле и осмехну се задовољно па онда настави гледајући како сплавови скоро завршавају свој пролазак: „Мој преци су дошли у Слапашницу тамо у Босни 1845. године из Сокола, овде у Србији, из Постијења. Мој покојни деда је нашао на нашем тавану икону Светог Николе. Ми смо били Срби који су се потурчили, то је био наш светац и наша слава. Ми смо један народ болан” Млађи Мусиман се није лако смиривао: „Знамо ми вас Србе добро, ми мусимани смо увек били издати и нападани од вас Срба и то од памтивјека”.

Вече је падало, почињала је тама ноћи која се приближавала. Са Дрине је у таласима наилазио врло свеж, прохладан, а, с времена на време хладан ваздух. Пролазили су последњи сплавови. Људи су били све нервознији, стока је мукала, они одозго са пута су наваљивали и кретали са својим запрегама и викали да им се дозволи да се укрију и да крену у Босну преко реке. Мика завика из свег гласа: „Не”.

Заграја гомила: „Пада ноћ, окаснићемо, нећемо стићи, нећемо да замоћимо овде”. Руља је била врло нервозна, сви се сјурише као лавина у скелу, одгравајући сеизе. Неколико млађих Босанаца узе мотке и весла. Мика ипак скочи у последњем моменту на скелу узвикујући: „Људи подавићемо се, станите, пазите”. Дереглија је била преоптерећена, одгурнута моткама је кренула ка Босни. Престрашен и крајње забринут, Мика је посматрао шта се догађа. Видео је запрепашћен и ужаснут да се велика сајла, завезана за дрво испод његове куће, полако развезује, затим су почела да пуцају влакна велике сајле изнад глава. Одмах затим се чуо врло јак прасак, сајла преко реке пуче и паде у воду. И у исто време дереглија поче да се окреће око своје осе, матица и вртлози Дрине је понесоше. Са

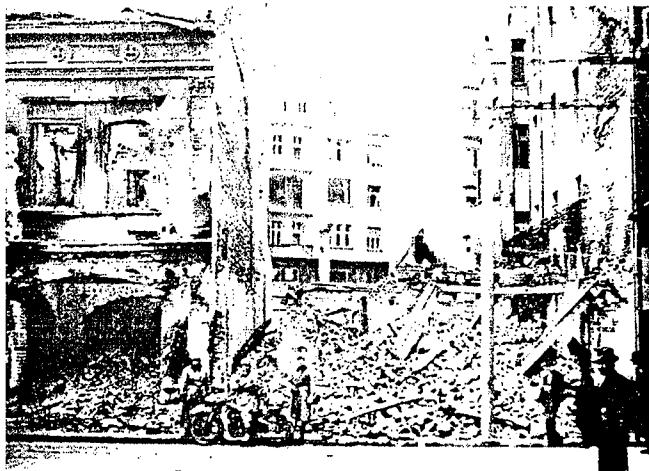
свих страна су се чули узвици „Упомоћ”. Мукање говеда, стока и људи у паници јурнуше на један крај дереглије, где су мисили да је сигурније, што је створило неравнотежу и претегло дереглију на једну страну. Изненада, скела се преврну и покри већину путника и сточних запрега. Неки од њих су се спашавали у леденој води Дрине. Дрина је хладна у јулу, погодна је за купање тек у августу после летњих врућина. Неки су тражили спас хватајући се за преврнуту скелу, или хватајући даске, коњска и воловска кола, а, неки су једноставно пливали. Долина Дрине је одјекивала од повика за помоћ и мукања говеда. На леденој и великој реци, препуној вртлога и брзака, водила се велика борба за преживљавање. Неки су зграбили мали чамац и почели да се пењу на њега, чамац се преврну. Они наставише низ Дрину, држећи се за њега и све време вичући за помоћ. Мика се држао за једну велику даску која га је вукла низ Дрину ка Зворнику, стално узвикујући: „Упомоћ”. Спасли су га неколико километара ниже код Пановића гаја. Стари Муслиман држећи се за реп свога коња, се спашавао приближавајући се обали Босне; млади се није нигде видео.”

Тога дана се удавило десетак људи. Мика се спасао.

15. Седми април 1941. године

C.....Б..... је добио позив да се пријави у своју војну јединицу, али неки нису били примили позиве, што је било збуњујуће. Проносиле су се гласи-
не о значајним победама наше војске над немачком армијом код Хоргоша,
на граници са Мађарском и Скадра, на граници са Албанијом. С....је ујутру,
са групом узовничана отишао путем пешке ка Љубовији, певајући из свег
гласа. Тамо их је чекао камион.

M.....М....., војник првопозивац, сиђе из аутобуса у облаку топле прашине. Тамо се случајно задеси његов отац. М. одмах рече оцу: „Вратио сам се јер ми официри нису дали исправну пушку, фалио је упаљач”. Отац је био блед од љутине: „Сине, ја сам ратовао од 1912. до 1918. године са Турцима, Немцима, Бугарима и Аустријанцима, остао сам шест година а

Београд, после бомбардовања 6. априла 1941.

ти се вратио после неколико дана. Срам те било, не можеш код мене, врати се натраг". М... се онда вратио у јединицу.

16. Осми април 1941. године

Ђуро, командир жандармеријске станице у Узовници у униформи са еполетама, са сабљом која му је висила о појасу низ кошчата колена, са својом супругом пењао ка нашој кући, као неки генерал. „Дезертери су наша национална срамота, није тачно да официри не ваљају, то је пропаганда фашиста, и Пете колоне. Али добровољци, који су све бројнији су наша национална слава и понос, има их већ у брдима, око Пецке и Крупња, буди се наша српска борбеност, бранићемо се до смрти, нећемо никада капитулирати”, закључи Ђуро узбуђеним гласом.

17. Дванаести април 1941. године - У збегу

Деда уђе у кућу и рече свима, смиreno или видно узбуђен: „Немци су прешли Саву код Шапца и Сремске Митровице. Могу овде бити већ сутра. Отпор наше војске је слаб, она се повлачи у правцу Љубовије, за један сат идемо у бежанију у Симиће у Постиње, испод Сокола, код моје сестре (сестра деде Велизара је била уodata у Симићима, планинском селу Постиње високо у планини Соко). Виђећемо шта ће бити даље”.

18. Дванаести април 1941. године

Највећа кола је вукао коњ ка Ушћу; цела породица у колима, са најнеопходнијим стварима и храном. Игром случаја, имам температуру, прохладно је, утопљавају ме и дају ми топао чај да пијем. Пут је препун кола, стoke, народа, жене са бебама у рукама, сви нагрнули да беже у брда

и планине код родбине, да се уклоне од долазећих немачких војника. За неколико минута смо на Ушћу, кола скретоше уз Грачаничку реку, малом клисуром, све полако узбрдо. Дрина остале иза нас. Прво у Ракиће, па у горње Крсмановиће, па полако ка грачаничкој цркви, и даље. До Постиња има неколико километара, али Немци тамо неће никада доћи,

Скица утврђења Соко گраг (Канийз 18 век)

нема путева, високо је и неприступачно. Стигосмо пред грачаничку цркву, онда кретосмо ка Постињу. „Оно је Соко град”, рече деда показујући руком горе високо на стењак неке остатке зидова и некадашње турске познате тврђаве Сокола. Пред нама су биле стене, и каменити висови. Нема дрвећа, нема зеленила, само стење и црне рупе у стенама. „То су пећине”, објасни нам мајка. Поред нас наиђе свештеник у црној свештеничкој одори. Деда сиђе и поздрави се са њим, пољуби му руку, знали су се. Сусрет са свештеником нас охрабри.

19. Тринаесети април 1941. године

Симићи су била породица која је такорећи још увек живела у некој врсти смањене традиционалне породичне задруге. Баба је била уodata за најстаријег Симића. Слога, рад, срећа, слагање на сваком кораку и на сваком месту, у свакој прилици. Срећа свих што нас виде, утркивање да нам угоде, да нас угосте што могу боље, да нам покажу своје пријатељство и добродошлицу.

Док су се старији разговарали, мали рођак нам је показао једно велико оголело дрво, високо у стењаку. У њему велико гнездо, као колевка, на нагорелој грани од ударца грома, стоји нека огромна птичурина. „То је орао”, рече он тихо. „Он је толико велики и јак да нам понекад украде и јагње”, настави смејући се гласно. И једна мала девојчица, црнокоса мудрица нам је објашњавала о пећинама: „Тамо је опасно ући, можеш да упаднеш у рупе, тамо се зими скривају медведи”. Онда показа руком на једну зараван: „Тамо даље су нека језера, има једна мала река која извире из језера, у њој има много лепих риба и ракова”.

Стиче и свештеник који је био врло образован и разуман. Сви смо били сада у сигурности, у кући рођака, који нас воле и који су сретни што смо са њима, у дивној природи и са срдачним људима. Кућа лепа, велика, чиста бели зидови, опрани, црвени кров, све сија, на сунцу, чула се песма птица и хук мале воденице на речици.

Свештеник исприча да је после доласка Турака у 15. веку, Соколска тврђава била дugo њихово највеће утврђење у овоме делу земље. „Турци су спроводили исламизацију, један мој предак одавде који се одселио је добио име Абдулах, што значи на страном језику 'роб божји', крајем 19. века је отишао у Босну. 1789. године у Соко је дошао Канитз, један аустријски научник и етнолог, вероватно Чех. Прича се да је био шпијун. Био је неколико дана у тврђави коју је касније описао у својим делима,

нарочито је описао дивљину Сокола". Сви су са пажњом и поштовањем слушали шта каже свештеник.

Стигле су вести из Узовнице. Немци су прошли, југословенска војска је поражена, и повлачи се у расулу ка југу, ка Ужицу, долином Дрине. Немци успостављају њихову власт, нема освета, кажњавања, они који су покорни и слушају могу да се врате, нико их неће дирати. „Нема друге, тамо нам је кућа, па шта нам Бог да. Неће ни то вечито трајати”, рече деда уздишући. Рођаци Симићи су нам казали да смо, ако опет загустимо, добро дошли. Код њих је сигурно, Немци тамо неће никад доћи. Нема путева за њихову механизацију, планински висови су опасни за њих, могу пуцати на њих, а не могу се бранити. Свештеник тихим гласом рече мајци: „Овде има младих комуниста који се спремају за борбу против Немаца, то је добро, али није добро што не верују у Бога”.

20. Четрнаести април 1941. године - Немачка окупација

Поново код куће у Узовници. Неколико старијих рођака је било остало, да чувају куће, немоћних да иду. Неки кажу да југословенска војска није пружала неки озбиљнији отпор, други опет тврде да је било жестоких борби, али да су Немци били надмоћнији у наоружању и технички. Код Кучевачког сокака је погинуло неколико наших војника, можда и немачких. Наша војска се повлачила у расулу ка југу бацајући оружје. Војници су бежали у брда, да се врате својим кућама, или придрже побуњеницима, „Пета колона је за све крива”, рече деда „Срби су најбољи војници на свету, али шта то вреди..”

Они који су били остали, кажу да када се све смирило, кроз село је пројурила немачка јединица на моторциклима. Напред је ишао немачки официр плав, крупан и висок, дрског и претећег израза лица, али је ту било и нечега пријатељског покровитељског, стојећи у моторцику са возачом и још два војника у корпама са стране, са револвером у подигнутој руци високо, да би застрашио људе.

Била је једна врста безвлашћа, мада више није било југословенске војске. Али је све било мирно, људи су се мирили са новом ситуацијом, и враћали се своме свакодневном послу. „Не може се из своје коже”, говорили су.

Тога дана када смо се вратили, нигде се није могао видети ниједан немачки војник.

Крсман, близак сродник мага оца, човек од својих двадесетак година, обрати се мојој мајци тога јутра, сутрадан по проласку немачке војске и

пораза наше војске: „Идем колима у Љубовију, повешћу га ’и показа на мене”, немаш ништа да бринеш све је сигурно, коњ је миран и послушан, вратићемо се по подне, дете треба да види и да памти, да зна шта се десило”. Мајка забринута за још несрећену ситуацију, му рече: „Води рачуна о Босни, пут иде поред Дрине, ко зна шта се тамо дешава”. „Ама не, тамо је мирно, јуче је овде био човјек отуда и каже да је све засада мирно и да нема никаквих сукоба”, одговори Крсман.

Идемо колима за Љубовију, иза нас на бицикли рођак оца, жутокоси и снажни Станко Јаковљевић из доњег дела села, смеје нам се пријатељски. Призор који смо видели из кола, путујући пет километара, за Љубовију и натраг, је нешто што се не може никада заборавити. На путу, поред њега, на оближњим пољанама и брежуљцима, свуд разбацане пушке, митраљези, топови, бајонети, оружје, мечи, војничке чутуре, завоји, бисквити, опасачи, капе и делови одеће, чоколаде, гас маске. Поред пута или са стране преврнути топови, војна возила, али нигде људских жртава, само понека надувена лешина коња.

Тaj тужни и трагични призор је деловао врло обесхрабрујуће, чак и на мене мало дете од пет година. Лично је на неку хајку за неким ко је бежао, неко га је јурио а он је да би се спасао пред њима и олакшао терет који му је сметао да трчи и да бежи, све са себе пред разјареним гониоцима бацао на земљу свугде око себе. То је било крајње понижавајуће. Враћајући се затим из Љубовије, покупио сам на путу једну гас маску и метнуо је на лице, било је врло забавно.

Када смо се приближавали кућама код места Микуљак где се планина окомито својим стенама спушта нагло у Дрину, близу ушћа Грачанице у Дрину, коњ поче да се пропиње и рже. Крсман га је са великим тешкоћама обуздавао. Коњ стаде, кола се зауставише, Крсман поче да размишља шта је разлог наглом узнемирењу коња? Да није јеж, пас, или вук не дај Боже? Ништа, гледао је око себе. Коњ се опет пропе на предње ноге. „Гледај” узвикну Крсман узбуђено показујући руком на Босну. Спазили смо нешто врло необично. Један велики медвед, видело се да је велики иако је Дрина широка и босанска обала далеко, тамо где поглед допира до босанских планина, које су зелене и бујне силазиле право у Дрину, изашао је из шуме, и упутио се са два мала медведа, право ка реци. Да ли су то били мечићи, или неки мањи медведи, не знам. Медвед загази у реку и поче да плива, ка Србији, осврћући се и дајући знаке шапама да крену за њим. А они се снебивају. Онда се мечка врати љута, зграби прво једно па друго, за ноге, па их завитла из све снаге у хладну реку. Онда заплива и она ка Србији, а они кренуше за њом. Коњ се још више узнемири, Крсман узе узде у своје

руке, и поведе га што може брже ка Ушћу. Иза нас остале медвед са два медведића, пливају ка Србији.

Док смо ишли кући Крсман је покушавао да ми објасни од куда име Крсман Крсмановић. „Врло могуће од турске речи „кремет”, што значи „зла судбина”: „Знаш, у старо доба су жене овђе давале ружна турска имена ћеци ко, Мујо, Муса, да отерају ружним именима зле болести од мале ћеце, ћеца су често умирала. Тако и ја мислим да су тако дали име Крсман „кремет”, да отјерају зло да не дође на њихову ћецу.” То ми је било смешно, био сам мало дете, али ми је о овоме причао и касније када сам одрастао.

(Срби из овога краја добро знају свој родослов. Крсман ми је тако једном приликом када сам већ био поодрастао ћак испричао да није тачно што историчари причају да је назив варошице „Љубовија”, постао од имена турских бегова Љубовића, него од назива реке Љубовије која пролази кроз Љубовију. „А можда је и назив реке Љубовија настао од имена бегова Љубовића”, питао сам га? „Не може бити”, одговори Крсман „у црногорском Санџаку код Бијелог Поља има ријека која се зове такође Љубовића”, заврши овај научник, сељак, географ и етнолог.).

21. Пећинаесети април 1941. године - Први дани окупације

Враћали су се војници који су долазили пешке преко брда и планина из својих заробљених јединица. Сви официри, као и поједини војници, су били спроведени у Немачку, у логоре за ратне заробљенике. Доносили су вести које су обесхрабривале становништво, да су били издани и да тако рећи најчешће није ни било правог отпора.

Из Узовнице су нестали, бивша власт и њени представници, пре свега командир жандармеријске станице Говорило се да је отишао у Крупањ.

Наша породица је била крајње забринута за судбину мого оца.

На први поглед немачка окупација није довела до неких видљивијих промена. Није било још регистрованих жртава у то време у самој Узовници. За неке се претпостављало да су у заробљеништву, неки за своје сроднике који су живели у Београду и другим местима уопште нису могли тако брзо нешто сазнати. Молили се Богу да им помогне.

Живот се, наизглед, наставио истим темпом и на исти начин. Земљорадници су наставили да раде на њивама и обављају своје земљорадничке послове као и раније. Они који су били избегли, враћали су се убрзано кућама.

Немачки војници били су скоро невидљиви.

Међутим, забринутост и страх су се огледали на лицима. Појавиле су се прве несташице, и одређивани су нови порези и намети. Људи су се окупљали око неколико радио-апарата, да слушају вести из Београда и других радио станица. Били су потиштени, преплашени, немачка победа је била муњевита. У суседној Босни почели су да се догађају трагични обрачуни са српским живљем. Апатија је узимала мања, али је било све више оних спремних да се одупру.

Данас сам, не знам зашто, сишао сокаком на пут, а игром случаја нашли немачки војници на моторциклима. Сви су били до зуба наоружани. То је био мој први сусрет са Немцима. Био сам радознао. Само ја на путу. Колона се заустави, један немачки војник спусти леву ногу на тло, сви стадоше и почеше да ме гледају. То су били љубопитљиви погледи, никакве мржње ни претње. Али је ипак било нешто ледено у њима. Затим војник махну руком као да каже: „Ама оставимо то, то је дете“. Упалише моторе и одоше.

Мој други сусрет са Немцима се десио следећег дана и то у дворишту наше куће. Баш тада су нам били у посети наши рођаци и вршњаци, Драго и Максим Пановић и њихова мајка, тетка Роса. Неки људи су се пели сокаком ка нашој кући. Препознали смо силуете три немачка војника, у зеленим униформама, и сви су држали своје капе у рукама. Нисмо били уплашени, али смо били несигурни и питали се, шта траже. Наш деда, још увек врло држећи и снажан човек, рече: „Траже јаја, ишли су и по другим кућама, само јаја траже. Плаше се хране да не буде отрована“. Дођоше пред кућу и рекоше на лошем српском „Добар дан“, и седоше на дрвену клупу за столом, испред куће, под липом. Један од њих показа руком и рече на лошем српском „јаја“. Сва тројица су била врло млада, скоро дечаци, повисоки, плави, помршави. Униформе су висиле на њима. Нађе наша баба без речи, невесела, носећи неколико јаја и пружајући им без речи. Они узеши јаја, устадоше и одоше изговарајући учтиво „Довиђења“.

22. Шеснаести април 1941. године - Удес немачког камиона

Тишину тога априлског облачног, прохладног јутра, док је ромуњала јесења кишица, је запарао неки звук, дугачак, али испрекидан. Тај звук је долазио од једног немачког аутобуса који је пролазио прилично брзо путем испод кућа. На његовим странама су били исцртани крстови црвене боје. Сазнали смо одмах да је то био немачки санитет који превози болесне или рањене, а да звучни знак значи неку врсту опасности, позива у помоћ. Сви су одмах схватили да се десило нешто што није добро. Али још нису

знали о чему се ради. Убрзо се прочуло, да се немачки камион, пун војника сурвао у дубоки кањон у каменито корито Грачанице, ту одмах близу, код деда Микине воденице, и да је било рањених и мртвих. Било је страха, сви су се питали који је био разлог пада камиона у Грачаницу. Неки су се плашили саботаже, онда би Немци могли спровести сирову одмазду. Наишао је један рођак и обавестио нас да је у питању грешка шофера. Лакнуло је свима.

23. Двадесети и четврти април 1941. године - Лешинари лејте са планина на Дрину

Пробудио сам се ноћу нестрпљив да сване, да што пре идем са друговима на речицу Грачаницу, ту близу на Ушћу. Али је још био мрак. Кроз завесе се назирала ноћ, била је месечина, ноћ је била светла као дан, чуло се завијање пса Хидре. Видео сам га како на сабласној месечини завија на месец. Дуго, тужно, чудно, доčаравало је дивљину, урвине и беспушта планине, вукове.

Ујутру дојури Мица, наша рођака и издаха рече: „У Брижанима вук вам опет однео овцу из тора”. Брижани су, брдо изнад куће, где деда и баба имају тор са овцама. Деда одјури узбрдо да види.

Топао и сунчан дан за ово доба године. Небо скоро без облака, само горе врло високо крпе величастих облака које су се кретале ка Босни. Ишао сам са неколико вршњака ка реци Грачаници, да тамо у вировима гледамо рибе и ракове. Старији су их хватали рукама, завлачећи их у корење дрвећа које је било у реци. Били смо понели и једну малу мрежу, направљену од фиранге (завесе).

„Погледајте”, узвикну неко гледајући у небо. Видели смо, горе врло високо, у величествима облацима неку чудну колону врло великих птица, која је полако пловила, као једрилице секући полако небо и облаке, долазећи од Соколских планина и од планине Медведник. Њихов правац је био Дрина. То су били лешинари.

Две покрупне, повисоке наочите млађе жене разговарале су на Ушћу испред њихових кућа, Џурица Нешковић и Милена Мићић. Једна је била у црнини, муж јој умро, и рече: „Орлови долазе из Сокола само када стока цркава, па је Дрина доноси, откуд сада када није било сточних епидемија”.

Навратисмо по обичају у воденицу Зарије Николића на Грачаничкој реци, да се измеримо. Има два сина који се зову као мој брат и ја, и Ђерку Секу. Увек нас приме са великим радошћу и љубазношћу.

24. Двадесети други април 1941. године - Дрина носи лешеве

Кроз гране дрвећа препуне зеленог лишћа, назирала се искричава површина реке, као неки мали пожар. Доскора је Дрина била видљива са пута и од наше куће, сада је била потпуно заклоњена јер су гране дрвећа олистале и заклониле реку од погледа. Ипак, негде између дрвећа, указивала се величанствена река са брзацима и вртлозима. Баба ме је водила за руку, пред нама се видело острво наспрам засеока Крсмановића, које зову „Чагель Крсмановића”. Дрина је била велика и мутна, средином матице, тамо далеко су ишла нека стабла, трупци, поређани један за другим. Затим сам исте такве предмете видела како плове ношени брзом матицом посред реке, како се приближавају обали Србије. Пренеражен, препознао сам лешеве људи и жена. Па онда, близу, на обали Чагеља је био насукан леш једне жене средњих година, надувен од воде.

Баба ме је повела за руку, да не гледам. Ја сам се одмах сетио иако сам био дете, зашто су лешинари летели од Медведника ка Дрини. Да једу људске лешеве.

Почео је рат на Дрини још једном, као толико пута раније. Рат братоубилачки, неразуман и непотребан. А овај рат је био најсвиредији од свих ранијих, и однео је највише жртава.

25. Двадесети трећи април 1941. године - Вести оја

Са пута је неки човек из свег гласа викао, из даљине је допирало: „О, Велизаре”. Деда му је узвратио истим тоном, да дође горе до куће. Сокаком се пео млађи плавокос човек, скоро младић, сувоњав и омањег раста, носио је у руци штап, да се брани од пса. Када се приближио осврнуо се да види, да ли има пса. Охрабрен, одбаци штап и узвикну: „Добар дан, помоз Бог. Ваш син Милан је у Немачкој, у логору за ратне заробљенике”.

Сви смо били на окупу. Апсолутна тишина, ни речи, никаква питања. На лицима се огледала изузетна забринутост, али и једна врста олакшања, да је жив. И ипак нада. Сви су очекивали даљи исказ придошлога.

„Ја сам В...С... из Богошнице”, (суседно село) представио се и са свима руковао пријатељски. Позвали су га да седне за сто испод липе. Послужење још није било донето, сви смо били окупљени и чекали да сазнамо судбину оца. „Милан је заробљен 12. априла по подне код Блаца(Јужна Србија, недалеко од Ниша), он је био капетан чете. Са Немцима смо се сукобили у долини Топлице, било је магловито, то и није била права борба. Већина војника, који нису били Срби, су дезертирали. Остало нас је мало, без подршке, оружја, остављени такорећи сами себи, деморалисани. Око

нас су се свуда наши предавали. Ваш син је наредио борбу”, из даха исприча В.... Сви смо га гледали без речи и чекали да настави причу. „Иза моста, неколико метара испред нас се одједном појавила група немачких војника са официром на челу, и пошли су право на нас. Официр је пушао из револвера и ранио у руку војника поред Милана, одмах је пришао Милану поцепао еполете, скинуо му капу, и разоружао га. А затим је превио руку рањенику”. „Је ли Милан био рањен или малтретиран”, упита га забринуто деда, прекаљени борац. „Не, однос је био како треба, одатле су нас спровели у сабирни логор у Прокупљу, раздвојили војнике и официре и казали да ће сви ратни заробљеници бити спроведени у радне логоре у Немачкој. И да ће сви бити третирани на основу међународних конвенција и одредби Црвеног крста, свакоме ко буде поштовао власт ће бити гарантована сва права и онда нас камионима пребацили у Ниш”, објаснио је В... „Ја сам био једини у чети из ових крајева и Милан и ја смо били врло присни. Мене су Немци ослободили због здравственог стања. Милана сам видео још једном на железничкој станици у Нишу, здравог и читавог, када су га уводили са групом разоружаних официра у фургоне воза према Немачкој”, нестрпљиво настави В... „У који логор у Немачкој” поново га запита деда. „Немачки војници су ми казали, да ће сви заробљеници имати право преписке и ја им верујем. Оно што сам видео, стекао сам утисак да је то дисциплинована војска. Очекујте убрзо његово писмо”, закључи он.

26. Први мај 1941. године - Идеолошка најмеђаша и Јроћаџанде

Америка и Енглеска
Биће земља пролетерска
(Партизанска песма).

Дрина је изузетно лепа река и њу воле сви који поред ње живе, али нарочито деца. Дрина је лепа, али је и корисна. Сељаци на њој поје стоку, перу рубље, киселе кудељу (конопљу), служи им као саобраћајница, или да пецају кошевима у њој рибу, да се купају у њеним брзацима, или да секу дрвеће поред ње које никоме није припадало. Са обе стране реке, Дрина је била опевана у легендама, како од православних тако и од муслимана. Још су је Турци обожавали, јер их је тако подсећала на сличну кривудаву реку, Меандер у Турској. Босански Муслимани су гајили овај култ вековима. Дрина је за њих била судбина и имали су обичај да кажу са источњачким стоицизмом и фатализмом: „Колико је воде прошло Дрином

и колико ће још проћи". А за Србе је Дрина увек била врста свете реке, као што је за Индусе Ганг, река која одувек означава српске наде, победе и поразе.

Неколико дечака и девојчица је стајало на обали реке и уживало у посматрању риба. Са нама су били старији рођаци Драгољуб и Милић. Из Босне је допрло нешто као попевка, узвици, или крици: „Америка чемерика,“ Био је то босански Србин који је оплакивао горку судбину и по њему неиспуњене наде од стране Америке, која није помогла југословенској војсци против Немачке. Америка била одувек симбол патријатељства и у њену помоћ је веровала већина Срба. Обични људи нису били у стању да схвате завијутке велике светске политике.

Било је касно поподне, сунце се приближавало брду. После топлог дана, се осећала свежина са Дрине. У реку су падали инсекти које су одмах гутале изгладнеле рибе, био је то врло узбудљив природан призор, излеђуји високо изнад воде уз гласан прасак, и показујуји своју елегантну силуету и бели стомак. То је за нас децу био радостан сусрет са аутентичном природом и њеном свежином и виталношћу. Површином реке је нешто запарало у више праваца, и врло брзо се приближавало обали, а одмах затим на обалу тачно међу нас, излетео је читав рој мањих, али и повећих риба које су почеле да се праћакају, које су искачуји на обалу тако покушавале да се спасу од већих риба које су јуриле да их прогутају. Деца су скочила изненађена и одушевљена и бацала се на тло да их хватају.

У потрази за новим узбуђењима померили смо се стотинак метара узводно изнад гробља Крсмановића, где се одваја рукавац Дрине, кога зову отока, и који паше острво звано Чагель, и где обала постаје нагло стеновита. Река је овде била мало суженија, могла се видети изблиза босанска обала. На мало уздигнутој обали у трави, у хладу ониже врбе, клањао се на коленима муслиман, сагињао према Истоку, према нама. Кадгод би се сагнуо, иза његовог тела су се назрели две пете, цеванице и стопала, које су се увек, као непокретни предмети сложили на његовим леђима. Вода је у том виру била изузетно дубока, видљивост је била добра, стene обрасле алгама, пужићима и школјкама су се губиле у далеким зеленкастим и плавичастим бескрајним дубинама, од којих нас је хватала несвестица. Било је много риба, малих на површини али све већих у дубини. Као муња се из дубине помоли једна огромна риба, онда се наједном окренула свом дужином према нама, и за моменат укочила. Била је огромна као ајкула, коју сам запамтио из Свезнања. И истог момента је нестала.

Узбуђени овом огромном рибом коју смо видели, препричавајући до-гађај, брат ме поведе кући поред травом обрасле обале реке

На трави поред воде, у хладовини врбе седела су два младића, у миру и тишини, коју је прекидао само шум реке и гукање грлица, који су када су нас видели устали обадвојица. Један је био средњег раста и дежмекаст, изузетно црне косе, очију и тена, а други нешто виши и виткији, али потпуно жуто-плаве косе, зелених очију и белог тена. „Хеј мали, јеси ли за Монархију или за Републику”, обрати ми се црномањасти, пријатељски, стежући ми руку као да сам одрастао човек. „Хајде реци људино”? „За Монархију”, одговорих брже боље. Био је врло радостан, и смејао се гласно и пријатељски ме посматрао и тапшао по раменима. Плави је нешто нерасположен ћутао извесно време, а онда помало намргођен проговори: „Шта нам је монархија оставила и учинила, упропастили су земљу, гурнули је у руке Пете колоне, издали. Овакве срамоте, наш народ никад није доживео. Да нас Немци покоре без отпора, за само неколико дана... Твој краљ, рече уносећи се у лице своме саговорнику, нас је напустио из земље, одлетео авионом, из Никшића за Енглеску. Није стао на чело војске да брани земљу, срамно је побегао и однео благо, он је издајник. Ми комунисти смо организовали 27. март, ми ћemo створити партизански покрет, изгнати Немце из земље и завести друштво једнакости и слободе за све. А не као што је било досада, власт богаташа и експлоататора”. Црномањасти га погледа испитивачки смишљајући одговор: „Краљ је отишао из земље, тачно је. Шта је могао да ради, далеко веће државе су капитулирале, отишао је да организује отпор, али су остали његови људи који су наставили да се боре и сада се боре, они нису капитулирали, четници Јездимира Дангића нашег човека из Братунца, који је био Шеф обезбеђења на двору Краља Петра. Остао је са својим војницима и по договору са краљем, коме је на растанку положио заклетву да ће се борити за Краља и Отаџбину, за Крст часни и Слободу златну”. И они су наставили борбе, ту у Источној Босни, и сада се боре. Они су већ почели отпор Немцима, бране Србе у Босни од усташа. Где сте ви комунисти? Знаш ону народиу: *Ум шарује снага кладе ваља*. Немце ћemo победити разумом и снагом, не само снагом. Ви, комунисти сте усијане главе, треба се смирити и добро размислити.” М.... настави помирљиво плави, „тек ћеш видети шта ће се десити, наши се већ припремају, разрађују се планови напада на Немце и Недићевце. Врло брзо ћemo бити врло бројни и имаћемо оружје које већ отимамо од непријатеља. Имаћемо своју слободну територију овде. То нису усијане главе, то је одлучност и храброст. Четници, само мудрују и пландују, а ништа неће да предузму”. „Добро, добро Р...”, већ смиреније настави овај први, партизани и четници треба да сарађују и да се заједнички боре против окупатора а не да се препишу. Ти и ја смо најближи рођаци, уместо свађа боље будимо пријатељи и сарађујмо”. „Слајем се”, одговори Р.... али опет поче свадљиво: „Ви мона-

рхисти и четници, ви сте за пакт са Немцима, за тактизирања, за дипломатију, то је погрешно. Немце треба одмах напasti са свих страна и тако блокирати њихове снаге на Балкану и помоћи савезницима да се са њима обрачунају". Зачу се бректање мотора, неколико десетина метара изнад њих, прође неколико немачких војника на моторциклима. Они се повукше иза грања дрвећа. Када моторизована колона прође, плави настави: „Хитлер ће врло брзо напasti СССР, треба његове снаге овде блокирати да би Црвена Армија лакше победила. Ви четници сте спори, нисте практични, ви сте идеалисти, ми комунисти смо изванредно организовани. Четници су недисциплиновани, пуштају браде, запатиће им се вашке. Ево, овде у селу, рудник Велики Мајдан, Енглези су били власници, хоће да нам га узму. Све ћемо национализовати када победимо".

Црномањасти се обрати моме брату и мени: „Знате ли ви момци шта значи реч ТИТО. То значи:

*Тајна
Идеална
Терористичка
Организација"*

Ми смо били врло узбуђени овим политичким надмудривањима два рођака сасвим другачијих политичких опредељења, мада нисмо у то време разумели смисао њихових порука. „Тито је шеф субверзивне комунистичке терористичке организације који жели да овде освоји потпуну власт", настави М... Поново је разговор почињао да се претвара у малу свађу: „Слушај М.... ми хоћемо да протерамо Немце и да створимо друштво једнакости и правде за све, нико не може ни од кога бити експлоатисан" „То си ти Р.... научио у Шапцу од комунистичких агитатора који тако индоктринирају омладину, да заводите наивне. Желите да злоупотребљавате балавце. А ви сами сте усијане главе, тешко народу кога поведе спона незрелих и прегрејаних", већ љутито рече М..... „А шта си ти научио овде у селу, само да копаш, да знаш више ти би нам се придружио. Ја сам већ придобио неколико у Узовници који ће убрзо да постану партизани. А колико вас четника има овде? Организујемо већ курсеве за описмењавање, радионице, учимо људе занатима". „То је демагогија и лаж Р...., тиме само ви комунисти хоћете да агитујете и да придобијете симпатизере. На тим вашим курсевима, индоктринirate децу против родитеља, захтевате да омладинци причају шта говоре њихови отац и мајка, да жене поткажу своје мужеве. Ви се борите против Бога, забрањујете људима да иду у цркву и да се моле Богу. Када сам био скоро у Баставу, (суседно село) једна

партизанка која је тамо организовала секцију АФЖ, (Анти фашистички фронт жена) попела се на сто, раздрљила, задигла сукњу изнад чизама са високим петама и запевала из све снаге:

*„Ја сам Анка Јаршизанка
Носим капу са штири рога
Водим чешу против Бога“.*

„Шта ћете комунисти направити од наших жена, да буду раскалашне и да напусте своје мужеве, раствурићете наше фамилије. Многи, када су то видели, не дају више женама да иду на те састанке. Нагоните брата на сестру, срам вас било“ (Ова два најближа рођака су касније постали крвави сучельени политички ривали и непријатељи).

27. Шести мај 1941. године - Политичка одредељења нашећ деде

Деда је волео, као и већина Узовничана да дискутује о политици. Био је у Краљевини Југославији опозиција, члан Сељачке демократске странке, тада су на власти били радикали.

Сетио је се да су га 1926. године на политичком скупу у Љубовији радикалске вође оштро напале као запаженог демократа и опозиционара и запретиле му да његов син свршени агроном Средње польопривредне школе у Ваљеву, никде неће моћи добити посао у близини, и да ће по казни бити премештан. Мој отац је после војске и стажа, добио запослење у далеком Прешеву на граници са Македонијом 1930. године, као службеник, али је уствари врло брзо постао десна рука директора Дуванске станице и уствари руководио свим пословима јер је стварни директор био политичар, и време и енергију је трошио на политику. Да би затим постао 1938. директор Дуванске станице у Велесу, Македонија, и 1939. у Ђевђелији. Отац није био у Краљевини Југославији члан ни једне политичке странке и није га нимало интересовала политика. Насупрот њему деда је био острашћени опозиционар

Деда, иако је био врло религиозан и патријархалан, имао је симпатија за неке левичарске идеје, и комунистичке аргументе није одмах одбијао. Напротив, проучавао је поруке и монархиста и комуниста и чекао да се искристалише један став на бази чињеница. Будући, да је био опозиционар у Краљевини Југославији, чекао је да добије више информација да би могао заузети своје политичке позиције према четницима и партизанима. Али, на њега је деловало врло одбојно што су комунисти били у савезу са ССР-ом. У то време Совјетски савез је био лоше виђен у ондашњој

Југославији и био идентификован са Стаљином, логорима у Сибиру и насиљном колективизацијом. Сметња за њега да прихвати комунистичке идеје, била је и атеистичка пропаганда комуниста, а он је био врло религиозан. Поврх свега био је типичан српски домаћин који није могао да прихвати да му неко други регулише односе у породици, са децом, супругом, на шта су од почетка претендовали комунисти, који су већ унапред предвиђали национализацију земље, чега се деда нарочито плашио. Али је одобравао њихову енергичну борбу против Немаца, мада са резервом и опрезношћу пред могућом дволичношћу оних којима је, по њему, било једино стало да освоје власт.

Као и остали земљорадници овога краја и он је био изузетно преокупиран причама о својим породичним коренима. Крсмановићи су дошли у 17. веку из Источне Босне са падина планине Романије, од Олова, звали су се Бановићи и населили су се недалеко у брдима близу грачаницке цркве. Бавили су се превасходно рударством, а затим и сточарством и земљорадњом. На Романију су дошли из Црне Горе, као Бановићи. Побегли су пред терором Турака. Једног врућег летњег дана сви су били на њивама, када су се вратили пред вече нађу убијеног сина шеснаестогодишњака. Дошао Турчин, субаша неколико села, и затражио воде, дечко му је донео, била је млада. Разјарен Турчин, без речи извади јатаган и уби га на лицу места. Сви Бановићи се договоре да се освете, у касне вечерње сате, нападну турску постaju, све их поубијају и попале им куће. Исте ноћи се иселе преко планинских кланаца за Босну.

Деда и Баба су имали деветоро деце, сва поумирала, само преживио наш отац. Деда се често са сузами сећа свога плавокосог сина, кога је као мало дете покосила дизантерија.

Деда је волео да се сећа прошлости. „Ево доонде је долазила вода”, показао је на качару испод куће. „То је било 1892. године, највећа поплава која се памти у овоме крају, прави поводањ. Дрина је била дошла до пред кућу, и тамо све до подножја оних брда у Босни. Све је носила, куће, дрвеће, балване... Покојни отац је стално ударао штап у земљу. Мислили смо да је потоп. Дрина је надолазила. А онда, је настало славље, штап је показивао да се вода више не пење.”

Често је евоцирао своје успомене из ратова. Деда замагљеног погледа, скоро сузних очију и рече: „У Солуну су са нама били, када смо се вратили бродом из Албаније, наши савезници, браћа Французи. Видео сам чете коњице, и официре како узвикује: Атасион (attention или attachons-на француском)”. Гајио је изузетне симпатије и љубав према Француској, као већина Срба у то време, све до данашњих дана, Французи који су помогли Србе да се ослободе стране окупације, били су савезници. Ђојо се није

слагао са претераним симпатијама за Французе и то је саопштио деди: „Ти Велизаре, и сви ви претерујете у вашем дивљењу према Французима. У политици нема емоција, него постоје само интереси. Они су нас, Србе, подржавали у Првом светском рату, што смо им били потребни да се боримо против истих војних и политичких непријатеља. А Срби испрели читаве бајке”. А кум Вукић га запита: „А шта мислиш Ђојо о атентату на Краља Александра у Марсельу 1934. године”? „Нашег краља су убили усташе и противници његове југословенске политике и идеје. И то управо у Француској”, узврати Ђојо. Плавокоси Мишо Еро, познат у крају по својим шалама, оте другима реч: „Оног момента када је краљ Александар убијен у Марсельу, недалеко одавде, ту у нашим Креманима пророк Тара-бић узвикнуо је: Убише краља. Како је то знао, то Креманско пророчанство је врло чудна ствар. И знајте тамо је погинуо наш краљ и француски министар иностраних послова”, заврши Вукић. „Краљ је један, а министара можеш наћи”, додаде Ђојо Крсмановић. „Политика је врло чудна и у њој се сналазе стручњаци, остали лутају у магли. Вратимо се садашњем моменту, шта нас чека, СССР улази у рат, Америка и Енглеска ће заратити још више, свуде у Европи ће почети покрети отпора. Овде је већ сада врста безвлашћа, каква је то немачка власт када овде вршљају скоро јавно и комунисти и четници. А да не говорим горе у брдима”, машући главом рече кум Велизар Ковачевић. „Долазе неизвесна и тешка времена”, додаде кум, Богдан Ковачевић.

**28. Девети мај 1941. године - Посета Босни-НДХ,
Независна држава Хрватска.**

На путу су стајала кола са упргнутим снажним коњем коме се сијала кожа. Једући зоб фрктао је и пропињао се, нестрпљив да крене. Крсман нас је возио у посету деди и баби у Братунац. На мосту недалеко од Љубовије, на прелазу између сада две државе није било никаквих проблема. Коњ је каскајући по макадаму вукао кола од моста још три километра према малој варошици Братунцу. Прошли смо поред некадашње аустријске касарне, велике полурушене зграде поред пута. Кроз поломљене некадашње прозоре су лепршајући крилима улетали у црнило унутрашњих, напуштених просторија дивљи голубови и грлице. Поред нас је пролазила чета домобрана, (званичне војске НДХ) официр је гласно и острашћено командовао. Марширали су другачије од војске Југославије, сувише су махали рукама и дизали ноге високо. Било је смешно, заклонио сам се дискретно, и помало преплашено, иза леђа Крсмана да скријем своје насмејано лице.

Пред нама је био Братунац, један пут се одвајао узбрдо према брдима, и рачвао у више праваца, по коме су у своје планинске засеке журиле са завежљајима на рукама и на главама жене у шалварама и димијама, и понеке са заровима на лицу, већина их је била откривеног лица. Кроз дрвеће су се назирала минарета локалне џамије и ветар је доносио у таласима пој ходе. Затим се указа купола православне цркве.

Пролазили су и православци и муслимани. Мушкарци су носили фесове и дуге панталоне са туром, жене су биле у димијама. Поред пута муслиманске кућице, као да су од блата, мале и сићушне. Неколико пута из оваквих кућица су изашле муслиманке, то су биле мамине другарице из детињства, узвикивале су радосно њено име, плакале од среће што се поново сусрећу и љубиле се. Главну улицу у Братунцу чини ред продавница, занатских радњи, а има и подоста великих гломазних четвртастих административних зграда на неколико спратова, осталих из времена Аустроугарске. Свуда нас срећу срећни и пријатељски настројени људи и жене и поздрављају нас. Иако је био рат, међуљудски и међунационални односи још нису били поремећени

Кола су скренула удесно према речици која је текла из оближње падине у Дрину.

Кућа је била велика, са приземљем и спратом. Бака Сава је била у црнини. На железничкој станици у Вишеграду, од немачких бомби погинула је њена сестра са две ћерке. Плакала је. Њен брат Мирко Беатовић трговачки представник фабрике „Бата” за Београд, који је живео са породицом у Београду, био је резервни официр југословенске војске, се не јавља. Нема никаквих вести од брата Боже Беатовића једног од директора Фабрике „Бата” у Борову, од брата Ранка Беатовића који је живео са породицом у Високом код Сарајева и био трговачки представник фабрике Борово, од брата Драге, службеника који је живео у Шапцу, од сестара. Потпуно је неизвесна судбина и других сродника, разасутих широм земље. Јављена је једна добра вест. Ђерка Мира, која је живела су мужем у Београду, преживела је бомбардовање без повреда. Забринут је и деда Васо за своје сроднике од којих још није добио вести.

Још није било значајнијих промена, живот се одвијао колико-толико нормално.

„Дођите овамо”, позва нас смејући се бака Сава, грлећи нас, уведе у велику одају чији је под био засут новчаницама. То је био новац Краљевине Југославије који је био, обезврђен и замењен новим. Газили смо до појаса, у сада безвредним новчаницама, ваљали се, било је незаборавно. Стрепели смо да се не појави деда Васо, од кога су се сви плашили. Бака Сава је провиривала и говорила: „Нема га, играјте се, јавићу вам када нађе”.

Деда Васо је био изузетно правичан, али и строг човек, који је врло мало причао, али оно што каже је било добро промишљено. Када је он био у просторији, морала је владати скоро апсолутна тишина. Када је продавао стоку на вашарима, његове речи су биле праве, малобројне али су по-гађале право у мотиве купаца и продаваца, важио је за изванредног трговца.

Тетка, Милена нас изведе, да нам покаже реку. То је био повећи поток. У вировима је било много малих рибица, из корена дрвећа дубоко у виру излетале су као стрелице повеће рибе, било је и ракова.

„Мерхаба” (Добар дан), рече млад човек, улазећи у собу врло снажне телесне конструкције, средњег раста, кестењасте косе. То је био Хакија комшија, Муслиман, који је недалеко живео са бројном породицом. Он је деди помагао у пословима. Породице су гајиле изванредно и искрено пријатељство и слогу. Однео је корито, да његова супруга замеси тесто за хлеб. Бака Сава ми рече: „Однеси им воденицу за кафу, заборавио је Хакија” и даде ми пакетић млевене кафе. „То је она кућа преко пута”, показа ми кроз прозор. Мама рече: „Кажи им добар дан, буди учтив. Врати се одмах кући. Гледај испред себе свуда где идеши”. Хакијина кућа, је за мене, била врло тајанствена. Изазивала је у мени резерве или страх, као да је била опасана неким невидљивим зидовима. Женска чељад је била такорећи, невидљива. Хакија ми је захвалио и помиловао ме по коси, сви су били врло љубазни, вратио сам се кући одмах. Касније, временом и годинама сам увидео да је то необично пријатељство. Колико су се Хакија и његова супруга дружили са породицом мајке, толико то није био случај нас и њихове деце. Али су се браћа и сестре моје мајке знали и дружили са Хакијином децом.

Седели смо на тераси бивше дедине кафане. Испред нас је била цамија и на њој при врху, високо небу под облаке, клањао се и певао хоџа. Ветар је носио његове речи, на неразумљивом језику. То је био врло узбудљив призор, мада сам и у Македонији видео цамију..„Како се пење тако високо”, упитах старијег Муслимана који је седео са својим пријатељем поред мене и цело време пријатељски разговарао са нама. „Имају степенице које иду у круг кроз минарет”, објасни он осмехујући се радосно. „Шта ћеш бити кад порастеш”, упита ме он смејући се гласно, изговарајући моје име и тапшајући ме по рамену. Био сам навикао да ме то стално питају, да бих му учинио задовољство, шалећи се рекох му весело се осмехујући: „Бићу оца”. „Погледај његов потиљак, овај мали ће бити научник”, смејао се и пригрлио ме је. Затим смо отишли одмах преко пута до некадашњег дућана деде Васе. Ту је раније било свега и свачега, свећа, дувана, соли, шећера, текстила, занатских свакојаких предмета, а пред дућаном забоде-

ни у отвореном излогу свежњеви бичева свакојаких боја. Продавац је био муслиман Салчин. Сада је затворено.

Враћајући се са речице, сутрадан поред Хакијине куће, видели смо у дворишту постављен сто, столице, двориште сија од чистоће. Седе деда, Хакија, и један старији господин у муслиманској одећи, без капе, сасвим беле косе, изузетно смиреног племенитог и мудрог израза лица. Он је на мене оставио изванредан утисак. То је био локални хоџа.

Разговарали су:

Хоџа: „Алах Свевишињи да нас заштити да не дође до међусобних обрачуна и поколја. Историја нас учи: Морамо бити мудри. Не смемо дозволити да било ко изазове обрачуне. Овај део Источне Босне још нису захватиле чарке, али горе уз Дрину код Скелана, Горажда и Вишеграда већ је било тога. Дрина носи лешеве. Морамо све учинити да и овде не дође до поколја.” Деда рече: „Имамо искуство из Првог светског рата и од раније. Потребни су мир, слога и пријатељство. Будимо добри суседи и наставимо као и до сада. Пратимо шта се дешава и спречимо сваки сукоб у зачетку. Али то не зависи од нас, не верујем да ми можемо било шта значајније ту учинити. Све је то много шире и сложеније, ми смо ту немоћни. Не само горе уз Дрину, него и тамо према Романији има клања”.

Деда је био јако забринут за судбину својих синова и ћерки због неизвесности које доноси рат.

„Враг не спава, потребна нам је велика опрезност. Јер ако искра севне, настаће крвопролиће. Све је у рукама Свевишињег, како он одлучи тако ће бити”, рече Хакија.

Под великим крушком чија се лисната огромна купола раширила над делом дворишта, седе на ћилиму деда Васо и његов пријатељ локални муслиман Хасан, старији човек са нархилама у устима. Пију кафу са рахатлуком у тањирићу, и разговарају о томе шта их све очекује у тешким и суровим временима. „Будност и опрезност су нам потребни, газда Васо”, рече Хасан. „Алах је свемоћан. Колико је Дрина пронела воде, и колико ће још проћи воде? Шта ми можемо учинити? Ништа, ми смо сићушни. Алах ће све да среди, уздајмо се у њега”. А онда, осмехујући се и склон шали, Хасан додаде: „Газда Васо, ово што се догађа са женама не ваља никако, ваше су се откриле одоздо, а наше и одоздо и одозго”, (мислећи, да су многе муслиманке у градовима, већ биле одбациле фереџе и димије).

Сутрадан смо отишли у Сребреницу, десетак километара удаљену варошицу у унутрашњости Босне одакле су Поповићи дошли у Братунац. Сребреница је дубоко завучена у планине. Типична оријентална касаба са

високим постотком муслимана и старинским кућицама. Био је пијачни дан, петак. Из околних села се слегли сељаци да продају и купе што им треба. Мајка нас је повела до цркве где је њен покојни деда по оцу био свештеник. Из цркве, у хладу, налазе се њихови споменици, са старинским али још увек јасно препознатљивим сликама урезаним у мермер споменика. Ту су и споменици предака бабе Саве, који су дошли у Сребреницу почетком овога века из Херцеговине, из околине Гацког. Бака Савина породица је живела у планинама Херцеговине о чему нам је она често причала. Њени су вековима били свештеници. Причала је о лавинама, један рођак је погинуо од лавине, три дана су бушили снег штаповима, када су га пронашли био је мртав. Један други сродник је био скоро изгубио око, док је пекао цицвару, прснула му је усијана маса у око, али га је спасао у Дубровнику један чувени далматински очни лекар. Повратио му је вид и ранији изглед. Када је имала шест година, први пут је сишла на пазарни дан у долину у Гацко. Видела је неко чудно створење и питала: „Шта је оно мајко“. „То је свиња“, објаснила јој мајка (свиња нема у планини).

Поред једног мостића, стајала је нека чудна жена, необично обучена: „А шта је оно“, питала је своју мајку? „То је була“ (назив за муслиманске жене). Тада је први пут видела муслимане. (Њих нема у планинини, живе у польу).

Њен отац свештеник, оженио је сина за ћерку из угледне племићке црногорске породице, Сочиће. Сватови су се враћали са лепом младом кроз планине, срећном и пресретном оцу је нагло позлило. Спустили су га са коња, наслонили га на једну букву и умро. То је био инфаркт.

У порти сребреничке цркве, много света. И православаца и муслимана. Пажњу ми привуче група муслимана. Седели су, или су полулежали на сувој трави, у муслиманској источњачкој одећи, један од њих док дише као да свира. На грлу изнад гркљана му усађена гвоздена цев, да може да дише. Кају, да је имао неку тешку операцију грла. Запазио сам да је међу њима било неколико гушавих, услед воде у којој нема ѡода. Деловали су ми егзотично, то ме је подсетило на сличну слику из Свезнања, из Индије.

Деда Васо је имао изванредне односе са људима и имао је велики углед, не само у околини, него и у многим местима у Србији, Босни, и Срему где је одлазио да тргује стоком. Био је такорећи чувени „Васо џамбас“ (џамбас, страна реч, „трговац стоком“). Нарочито је неговао добре односе са Муслиманима. Једна његова суштинска особина, била је абсолютан недостатак интересовања за политику. Имао је обичај да каже: „Ја се бавим трgovином, политика ме не привлачи. Ја сам лојалан грађанин“.

У Првом светском рату је био у аустријској војсци на граници са Италијом, радио је у кухињи и није ишао на фронт. Најео се пресног

кромпира и добио високу температуру, војни лекари га ослободили и оставили стално у кухињи.

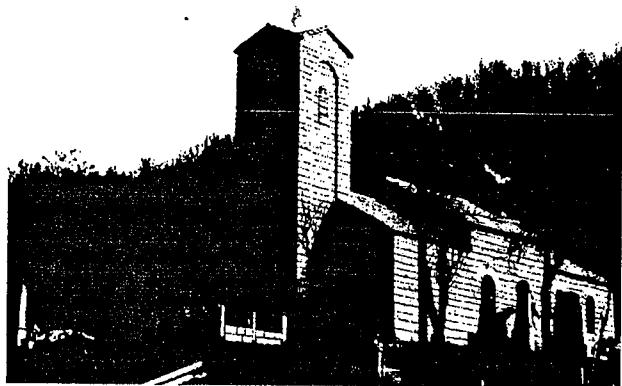
Он је необична личност. Изванредан трговац. Иако је био ћутљив и врло строг, на свечаностима је умео да заигра коло, али никада није запевао. Волео је уз храну и у паузама да пије шљивовицу. Али никад није био пијан.

Иако смирен и врло прагматичан човек, једном давно замало није изгубио живот. У Братуницу га је напао један муслиман и убо га деветнаест пута ножем, деда је преживео, иако су повреде биле тешке, његово здравље није било озбиљније оштећено. Насилник се правдао на суду, да је то учинио, јер му се наводно деда Васо смејао. Деда Васо је био, иако врло строг, често наслеђан. Вероватно га је овај силеција погрешно проценио. Зато је био осуђен на неколико година робије.

Босну и Србију дели једна река. Али су поделе невидљиве на први поглед у суштини огромне, то су два света. У Босни су и људи различити, куће, навике... Чак је моја дечија уобразиља често почињала да закључује да је трава у Босни сочнија, да су овце веће, да је ваздух прозирнији, да су брда другачија, да голубови и птице другачије гучу и црвкућу. Када бих одлазио касније у Братунац напуштајући Србију и прелазећи у Босну, као да се у мени завршавала једна психологија а почињала друга. Једноставно, почињао сам нов живот, и заборављао свој стари у Узовници у Србији, као да се у мени гасило раније моје постојање, и почињало нешто ново. Слично је било када сам се враћао из Братуница, из Босне, чак сам закључио касније као адолосцент да постоји један психолошки проблем, да је потребно да асимилишем хармонично обе основице. То је био сусрет две државе, две културе, различитих нација. Овај дуалитет је био присутан у мени све до данашњих дана.

29. Први јуни 1941. године, Отмица - Међусобни обрачуни

Одозго са брда се чула нека врло јака бука, као да се нешто руши и ломи, као да се литице и стене обрушавају. Гледао сам у брдо питајући се шта то може бити. Да неко није одозго отиснуо стење и камење, да не јури стока, или неке дивље звери, да неко није гурнуо низ стрму страну стабла

Црква у Сребреници

дрвећа. У сред размишљања на неколико метара од мене су се сјурила два велика и крупна човека, деловали су сликовито. Високи, коштати, са титовкама на главама, и у партизанској одећи, са пушкама у рукама, са укрштеним реденицима преко груди и леђа, са бомбама и ножевима задувеним за појасе. Хукћући су се сјурили ка путу. Поред мене су били рођаци Драгољуб, већ момчић, и његова сестра Мица, и Милић. Драгољуб показа руком на пут: „Погледај, видиш долазе чезе из центра Узовнице, носе пошту у Љубовију”. Два партизана су се устремила ка путу, било је јасно да су јурили да направе заседу чезама. После неколико мишути се чуло реско и врло гласно: „Стој”. Излетели су са пушкама на готовс. Запрепашћена два добровољца који су били у чезама, зауставише се без речи. „Руке у вис, одложи оружје”, узвикнула су двојица одметника. Добровољци послушаше. Партизани су узели поштанску торбу и све што су носили, испрегнуше коња и отераше га у шипраг ка шуми, а чезе гурнуше низ литицу у Дрину. „Марш кући. Овога пута сте лепо прошли. Следећи пут ће вам бити последњи, само ако вас наше очи сретну”. Затим су се окренули и трком пошли у шуму, одакле су и дошли. Опет су протрчали поред нас, сада мало спорије, али јако журсчи и стално погледујући на пут, јер су се пели узбрдо.

30. Други јуни 1941. године - Специјалне мере

Деда је дошао из општине у Узовници, био је обријане главе. Сви сељаци су били сазвани и са њима је сеоска канцеларија одржала састанак у великој кафани у центру села и испред ње, прочитане су нове мере. Немци су наредили да поред пута са једне и друге стране на растојању од двадесет метара све шипражје и шевар морају бити посечени и осигурана потпуна видљивост.

31. Трећи јуни 1941. године - Избеглице

Из оближње Босне пристизале су све трагичније вести. Врши се покољ Срба, нарочито тамо према унутрашњости. Братунац и Сребреница су засада били поштеђени. Гај је високо брдо које се уздиже изнад засеока Крсмановићи у Узовници. На врху гаја, неколико дечака се играло и уживало у открићу новога пејсажа, јер су се одозго видели боље Дрина и Босна. Иначе је поглед из долине врло скучен и ограничен брдима. Сада са висине, видели су се мало боље далеке планине, брда, гудуре. Преко Дрине је ишао чамац, путници су били као сенке и црне линије. Затим се

вратио и тако више пута. То су биле избеглице које су долазиле из подножја велике планине Романије која дели Дрину од Сарајева, из околине Власенице, Хан Пијеска, Олова. Тражиле су спас у Србији.

Тако је било и у Првом светском рату.

Србијанци су их примали како треба. Неколико десетина је било прихваћено од деде Велизара, и његове браће Милутина и од бабе Јелисавке, од суседа кумова Велизара и Богдана Ковачевића, и других домаћина у селу. Избеглице су биле потрешене, збуњене, под тешким шоком јер су многима од њих били убијени или заклани њихови најближи. Нису много причали о својим трагедијама, најчешће су ћутали. Кретали су се као сенке. Били су крајње постиђени јер су пали на туђу милост и немилост, на просјачење. Нови домаћини су их лепо примили. Давали су им кров над главом, стан и храну, одећу и све друго што су могли. Они су их поштовали. Зауврарат, избеглице су узвраћале повременим радом на њиви и у другим приликама, поштовањем и уважавањем својих добротвора, али су србијански домаћини одбијали да им дају послове. У њима нису видели јефтину радну снагу, него своје сународнике у невољи. Створен је један јако добар однос заснован на високим моралним нормама и испомоћи људима у невољи.

Код бабе Јелисавке, били су већином избеглице из Олова. Звали су их „ере”, што је надимак за становнике тих крајева (већином су дошли из Херцеговине, „Херо”, „Еро”). То су били људи познати по својој отреситости и урођеној бистрини и енергичности. Међу њима је одударала по свему млада жена од тридесетак година Д..., високог стаса и изузетне женске лепоте, као зифт црне косе, и као ноћ тамних очију које су врцале снагом и животношћу, бистрином и љубављу. Све је пленила својом непосредношћу и шармом, заузимањем за друге и искреношћу и спремношћу да свакоме помогне, била је омиљена. Усташе су јој заклале мужа и двоје мале деце, оца и мајку. Са њом су дошли у збег, у Србију, два брата и две сестре који су отишли ниже низ Дрину у села према Зворнику. У Ракићима и другим породицама уз Грачаничку реку, такође су дошли избеглице, међу њима и Велизар Димитрић из Зелиња са босанске стране Дрине.

32. Четврти јуни 1941. године - Зубобоља

Скоре летњи врло врући дан, неколико мештана окупљено пред кафаним Дobre Пановића у Узовници у центру села. Са њима Мишо Еро, добро познат у околини по својим салама и досеткама. Мишо Еро прича гласно и весело узовничанима у кафани уз сатлић ракије, да може повући камион

зубима. Сви се смеју гласно. Деда Видоје Јаковљевић је ожењен сестром деде Велизара. Видоје је начитан човек, исприча о Пановићима: „Пановића механа је подигнута на некадашњем римском гробљу. Аустроугари за време Првог светског рата запале кафанду и убију Максима Пановића. Пановићи су дошли из Старог Влаха”. Мишо Којић, један од најстаријих азбуковчана, мало погрбљен, узе реч: „Аустријанци су убијали виђене домаћине, мом Томи Којићу, који је био један од најумнијих и највиђенијих азбуковчана, 1914. све су уништили и попалили”. Течо, Добро Пановић исприча: „Знам сва ова брда и речице, Узовницу, Велеш, Ђувер, Бодњик, Ђурића поток, Изворац, Тепавац, Оштрел, Кучевци”. Неки почеше да ређају називе имања: баре, луке, ливаде, барице, брда, дугање, бришњаче, поље. А поједина насеља у Узовници су: Узовница, Узамница, Велеш, Кучевци, Тепавац, Ђурићи, Селанац, Јелав. Један учитељ из узовничке школе пореклом негде од Шабца је врло добро знао породице: „Стари су род Филиповићи, говоре западним дијалектом. Ђурићи и Младеновићи дошли из Заовина; Полићи су дошли од Прибоја; Васарићи из Осата; Јаковљевићи од Нове вароши; Ковачевићи из Грчића; Пуџаревићи и Васићи из Леовића; Којићи од Прибоја; Јовановићи из Пчелица; Радовановићи из Кратова; Марковићи из Пчелица; Гудурићи из Кратова; Костићи из Горње Ораховице; Ђукановићи из Грачанице; Ђорђићи су стари род. Неко запита: „Где је Ратко Полић? Тетка Јелена и њен муж, Миодраг Михајловић, правник седе, и причају. Миодраг прича, како је, као студент ишао пешке од Узовнице до Београда. Предраг Васић, кројач народне одеће и његова жена са синовима вршњацима Томом и Ацом, онај мањи има смеђу косу у локницима као девојчица. Нађе један скоро дечак, рекоше да је то Јово Радовановић. Учитељ Милоња Кићевић са његовим синовима Божом и Драганом и ћерком Секом, је ожењен сестром тече Миладина, Миленом. Причају о Рајку Миловановићу.

Сунце се приближавало заласку босанским брдима, и полако је почињала свежина планинске вечери. Заустави се цип и у њему два немачка официра. Сви замукнуше, почеше да иду кућама полако, уклањајући се. Немачки официри седоше за један сто испред кафанде са стране укривен крошњама дрвета.

Запазио сам један интересантан феномен за време немачке окупације, више у потсвести где стоји до данашњих дана. А то је да су чим би се Немци појавили у народу, око њих или испред њих би почели да се окупљају. Наједном почну да пролазе високи, и често плави и крупни мештани. Тако је било и овога пута. Откуд, како? Није јасно? Као да их неко шаље? Ко? У кафанде, и у близини није било света из Узовнице. Али су се и овога пута

однекле појавили они плави, високи и крупни. Они су се приближили групи Немаца, што је немачке официре које су они надвисивали својим растом очигледно почело да фрустрира. Постајали су нервозни, мешкољили се, осећали су на неки начин нелагодност.

Нешто је протрчало путем, чуло се лупање опанака гумењака, поново се вратило. Јурио је крајње унезверен узнемирен изразито висок и крупан младић, плаве жуте косе, мумлајући неразумљиве речи, очигледно се нешто догађало. Носио је сељачко одело, дугачке сељачке беле гаће су биле откопчане на месту где је био шлиц. Све је на њему ландарало кроз ваздух. Немачки официр је устао и почeo да говори, љутито. Ту је био један мештанин који је натуцао немачки и послужио је као преводилац. Немачки официр је био узнемирен појавом младића тркача који врло гласно мумла и захтевао је да се он одмах заустави, није му било јасно о чему се ради. Био је љутит, машао се нервозно руком за револвер. Окупљени сељаци су се узнемирили и забринули. Ствар је објашњена Немцу. То је био рођак Јаковљевић, глувонеми младић из села кога је наједном заблeo зub, и јурио је опхрван болом. Њега су на крају једва одвели, а немачки официри су сели у цип и наставили према Љубовији.

33. Седми јуни 1941. године - Партизан одузима деди револвер

Деда Велизар је имао обичај да од нас деце захтева да му прикопчамо дугме на рукаву кошуље око глежња где почиње шака. „Сапни дe,, рече ми, журећи се неким послом, и пружи ми огромну кошчату руку. Било је крајње тешко прикачiti, помогао ми је старији брат. Залајао је пас, а одмах затим је у кућу ушло неколико партизана. Промрљали су „Добар дан.“ Један од њих млад, плав и врло самоуверен, пође у собу где су спавали деда и баба и рече: „Стари, отвори де овај дрвени сандук“. Одмах сам га препознао, то је био младић из аутобуса Ужице - Љубовија који је расправљао о политици са др Герасимовим. Само, сада је изгледао озбиљнији, сталоженији, зрелији и самоуверенији. И чини ми се да је изгледао снажнији. Деда је у дрвеном сандуку држао своју документацију, ту су биле слике и драге успомене, писма, исечци из новина, књиге о пољопривреди. Деда је био напредан земљорадник који се образовао и много читao књиге из пољопривреде и сточарства и то покушавао да примени у пракси. Тај дрвени сандук је за нас децу био тајна, јер никада нисмо добили дозволу да погледамо шта има у њему. Деда отвори сандук, партизан гурну руку и извуче је држећи нов револвер који је деда нашао по повлачењу југословенске војске,јако му се свидео и чувао га у сандуку за себе. Партизан узе омиљени дедин ревовер и одмах га задену себи за појас. Деда није ништа

казао, али је био бео у лицу, очигледно да је био врло незадовољан, и љут. Затим су партизани одмах нестали као што су и дошли.

Овај догађај са револвером је имао снажан утицај на формирање дединог става према партизанима. Оценио је то као пљачку, дело недостојно једне војске. И није му било јасно како је партизан знао где се налази револвер и одмах га пронашао. Деда који је био шест година у Првом светском рату и у Балканским ратовима, знао је шта је била српска војска; поштена, морална, патриотска, никад није крала, силовала, узимала од других незаконито, поштовала је противника и војне законе. А како се ови понашају? И још вајни Срби? Чуо је и раније за сличне поступке партизана, сада је сам то видео. Уништиће наш морал и патриотску традицију, ко лаже тај и краде, ко краде тај ће све урадити. Деда је био забринут моралом ове војске.

34. Осми јун 1941. године - Четник гаси пламком из Србије фитиљ ламић у мусиманској кући у Босни.

Испред жандармеријске станице у Узовници, сада под немачком командом власти из Београда, у позно вече, за столом седи неколико четника са дугим брадама и великим брковима, пију ракију, мезете суво месо и разговарају. Из Братунца су тих дана пред усташама избегли деда Васо и бака Сава са децом, једино је тамо остао ујко Вељо. Наиме десила се једна непредвидива случајност. Супруга ујке Веље је била позвана од родбине у босански Зворник четрдесет километара низводно, поред Дрине, и ујко Вељо је остао у Братунцу, док не добије вести од супруге, па да дођу заједно. Власник куће рођак Томић их је позвао да станују у једној великој просторији жандармеријске станице.

Падала је већ mrкla ноћ, није било месечине. Један од присутних четника показа на трачак пламичка тамо преко Дрине у Босни, који се изненада упали. То је била лампа на гас, пламичак је треперио, скоро да се гасио и нестајао, као неки далески свитац, па се поново јављао: „То је кућа Турчина Селмановића, сада ћу да му угасим фитиљ”, рече он цинично, узимајући пушку и наслањајући је на један повећи камен у дворишту и очигледно је да је био пијан и усплахиран.

„Не никако, убићеш му неко чељаде, знам Селмановића, то је златан и добар човек, не човече нипошто”, такорећи поче да му отима цев из руке бака Сава. Четник је био упоран и смешкао се: „Нећу му никога убити, ни ранити, само да се мало нашалим, ето виђећеш госпоја Саво”. „Откуд знаш, откуд видиш ко седи тамо, поред лампе, убићеш некога, не за име Бога”. „Знам ја све не брини стара, видећеш да ће све бити у реду, и да нико

неће бити на рањен ни убијен, а да ћу фитиль утихнути”, одгурну такорећи баку Саву. Седе на земљу, наслони цев на камен, нанишани и опали. Истога момента се пламичак у Босни усахну. Он скочи победоносно.

Следеће јутро рано, када се расвансуло, апсолутну тишину су прекинули новици са оне стране у шевару поред саме Дрине из Босне. „За име Бога људи, немојте тако вам Бога, убићете ми чељаде, немојте молим вас”. То је био глас Селмановића који је једва допирао са друге стране далеке обале реке, који је био упућен Србима у Србији који су у то време били поред реке.

Драгица Михајловић

35. Десети јуни 1941. године - Банатски Немац у посети

Око подне тога тмурног дана, дошао је један немачки војник, говорио је перфектно српски, то је био Немац из Баната. Рече деди: „Стари дај мердевине, имаш сувог меса на тавану”. Доносећи мердевине деда му одговори: „Има нешто од прошле године, да донесем? Водите рачуна има дима и горе је јако загушљиво”. Не одговарајући Немац поче да се пење уз мердевине. Деда истога момента сасу у пећ читаву кесу алеве паприке а разгорела ватра сукну дим на горе. После неколико минута Немац сиђе кашљући и бришући очи. Без речи оде.

Постојала је једна врста прећутног договора у то време, која је била поштована и касније. Не убијати немачке војнике, јер у томе случају Немци су претили драстичним одмаздама. Страдао би незаштићени народ, а кривица би била на онима који су напали Немце.

36. Једанаести јуни-1941. године - Немачки војници - удварачи

Већ се смркавало. Дошла су два немачка војника код једног мештанина у суседном селу, младог већ ожењеног човека средњег раста. Један од немачких војника је био огроман, висок и џиновског раста, плавокос. Очигледно да је био мало пијан, али нимало није био агресиван, напротив био је учтив и весео. Ушао је у велику кухињу у приземљу из које се ишло са стране у две велике спаваће обе. У кухињи је нешто радио неколико

људи и жена избеглица, међу њима и изузетна лепотица Динара. Мало накресани цин се обрати присутним мешајући неколико српских речи које је научио, показујући на два кревата у кутку кухиње рече: „Zwei кревет, zwei Damen, заједно” (Два кревета, две dame, заједно) и показујући на два кревета упре прстом у комшију и његову жену и Динару. Настала је тишина и неразумљиво учтиво мрмљање комшије, коме се то очигледно није свиђало и тражио је пута да се избави из нсвоље, његова супруга одмах схвати о чему се ради и уклони се. Неколико жена избеглица и Динара такође нестадоше. Немац није инсистирао, нити се понашао насиљнички, устали су и отишли ка својим моторима на дну сокака поред пута. Зачуше се брујања моторцикала и светла запараше ноћ поред пута, одоше према Љубовији.

37. Двадесети јуни 1941. године - Дрински рибар.

Становници овога краја су ловили рибу на Дрини, али није било професионалних рибара. То су радили на старинске начине наслеђене још од старих Словена, са кошевима од прућа које су стављали у воду из којих, када риба једном уђе не може да изађе. Или су хватали рибу рукама у вировима, или малим мрежама које су завлачили под корење дрвећа. Неки су туцали отровну траву дивизму у малим речицама која је ошамућивала рибе и они су је онда купили. Иако је било строго забрањено, неки су их убијали динамитом. Неки, врло малобројни, су пецали удицама.

Био је један професионални рибар, који је камионом пребацивао свој чамац све до горњег тока Дрине горе до Вишеграда, око двестотине километара уз Дрину од Узовнице, и онда се спуштао све до ушћа Дрине у Саву код Шапца, тамо где почиње Срем. Рибар се звао Отика. Отика потиче од имена Ото, то је био један Немац из Срема недалеко од Шапца. Супруга му је била Мађарица. Обадвоје, плави и пегави, поцрнели од оштрог дринског сунца и ветра. Они су били опремљени чамцем, мрежама, удицама и свим другим помагалима. Отика је био прави рибар, професионалац. Сељаци из подринских села су их познавали добро, прихватили их, куповали рибу од њих, нарочито за дане поста и славе. Српски сељаци су били врло религиозни и поштовали су верске каноне, и постили све посне дане. Иако је био рат, Отика се појавио на Ушћу, деца су га посматрала радознало. Милан Мићић, Перо Нешковић, Перине сестре Љубица и Јованка, Војисав Живановић, Живан и Пајко Крсмановић, Сека Ђерка воденичара Зарије Николића и њена браћа Томо и Боро. Мала деца - велика радозналост. Од Ушћа речице Грачанице па све до босанске стране, развукао је један врло дугачак гвоздени конопац и за њега закачио

чамац који је по њему клизио као скела. Онда је стајао у чамцу и бацао удице, мреже. Улов је увек био изузетан. Дрина је била врло богата рибом. Рибе је истресао на обалу у једно велико корито са водом. Рибе су се копрцале, било је свакојаких, великих, малих. А онда су сељаци долазили и куповали. Дрина се претварала у рибљу пијацу.

Раније је Отика био лепо виђен и прихваћан, мада се држао увек по страни, затворен некако неповерљив, необичан и другачији, чак туђи, говорио је мало. Сада су за њега говорили да је немачки шпијун. Али су и даље од њега куповали рибу. И учили како се риба пеца.

38. Седми јули 1941. године - Укинутти Бога

Обрачун комуниста са недићевцима у Белој Цркви, одјекнуо је и у Азбуковици, вест се пронаела као муња. Код деде је дошао један комунистички агитатор и радосно повикао: „Велизаре, почело је“. Драго Зврчак му је одговорио: „А шта ако Немци крену у казнену експедицију и нас овде поубијају, где ћете ви комунисти бити онда да нас заштитите. Лако је то урадити, али треба мислити о последицама.“ „У рату постоји ризик, и морамо га прихватити, као и жртве, којих ће бити. Али то ће бити цена наше победе“. „А шта вам смета Бог“, настави Драго. Комунистички масовик одговори: „Бог је лаж, то је опијум за народ, треба људе ослободити лажи и индоктринације“. „Не можете укинути Бога, од увек су људи веровали у нешто, Бог постоји и не може га нико укинути, што Америка и Енглеска то не учине, него да то раде сељаци“, поче расправу Драго. Овај други се журио и рече му: „Наставићемо други пут нашу расправу, али спреми се да ми кажеш ко је створио Бога“? „Ако уклоните Бога, народ ће постати неморалан, тако ћете уништити народ, породицу“, закључи Драго Зврчак.

39. Деветнаести јули 1941. године - Чарке

Партизани и четници су напали Пецку. Деда је дошао и врло забринут казао: „Опет је горе било чарки. Будимо спремни, ако крене казнена експедиција, да бежимо у Постиње у Симиће.“

40. Двадесети јул 1941. године - Покољи

Из Босне је преко реке, из даљине, поново допро јаук жена, очигледно за својим умрлим ближњима. „Млађеновићима су опет усташе некога заклале“, рече баба.

41. Двадесетићећи јули 1941. године - Милош Лазаревић пливач и скијач

Посред Дрине је неко пливао, али се видело да то није обичан пливач, нити неки одважни сеоски младић који се јуначи над опасном Дрином која је однела толико људских живота. Био је српски верски празник Свети Прокоп. Једна старија жена се прекрсти: „Никад се не купај у Дрини на Прокоп, Светог Илију и Макивије. Бог казни и ко то чини, удави се.“ А једна друга грачаничанка додаде: „Макивије смакни двије, остав трећу да казује“.

„Ама то је онај авантуриста из Сребренице, Милош Лазаревић“ рече један сељак који је терао краву на испашу. О Милошу Лазаревићу су се причале свакојаке приче. Био је из Сребренице, брат Остоје Лазаревића, супруга тетке Мире, сестре наше мајке, ученик у Сарајеву, где је имао проблема са школским властима због свога враголанства. Био је висок, снажан и плав, и боксер, један од најбољих у земљи у полутешкој категорији. Имао је обичај да плива низ Дрину десетинама километара и да тако збуњује све који су то видели јер се није плашио ни вирова ни хладне воде. Зими пак у Зворнику, на скијама имао је обичај да се закачи за аутобус Зворник-Братунац те четрдесетак километара пређе на скијама. Милош је приступио четницима ускоро у бригади Јездимира Дангића. (Милош је после рата постао боксер у Милиционару Београд, и сусрео се у финалу Југославије у боксу са Љубом Крсмановићем, сродником оца. То је био боксерски сусрет два земљака у далеком Београду, али и сусрет четника и партизана. Чика Љубо је у међувремену постао потпуковник ЈНА. Победио је Милош, који је касније емигрирао у САД, где и сада живи).

Остоја Лазаревић, заљубљеник свога роднога краја и Дрине, у Београд је дошао 1927. године као дечак, занатски калфа. Годинама је ишао на Саву, на Аду Циганлију, да гледа понеки сплав који би сишао низ Дрину до Шапца, а одатле све до Београда. То је за њега био највећи и најрадоснији доживљај. Одатле се враћао са сузама у очима у свој београдски убоги стан. У Београду су му недостајале планине, зато је уживао да посматра велико брдо, или малу планину Авalu, и да крене изненада од свога стана пешке право према Авали, по сунцу, киши, снегу, кошави.

42. Пети август 1941. године - Екситво ујка Веље преузимања преко Дрине

Био је врло облачен и тмуран, магловит и хладан дан. Старији брат и ја смо седели на стеновитој обали Дрине испод Крсмановића гробља на улазу у Узовницу недалеко од места где је некада била скела деда Мике

Николића и посматрали велике рибе које су долазиле у стеновите плићаке близу обале у потрази за храном. Нашу пажњу је привукло нешто што се дешавало са босанске стране реке. Није се могло разазнati шта је по среди, како се то нешто приближавало чули су се и неки узвици. А онда се разазнало да је то човек. Када се још мало приближио, видело се да плива једном руком а у другој, високо изнад воде држи одећу и ципеле. Овај детаљ је нарочито привукао нашу пажњу јер се многи снажни сеоски младићи не усуђују да препливају Дрину на томе месту, поготову не сада када је Дрина била изненада велика, надошла, мутна и хладна, падале су кише негде узводно. А он је препливао само једном руком а другу са стварима држао високо над водом. Човек добија понекад надчовечанску снагу.

Када се мало приближио јасно се чуло како је неколико пута узвикнуо: „Мајко Србијо“ Непознати пливач нам се приближио. Босим ногама је додирнуо каменито тло реке и тражио приступ да закорачи на копно. Почекео је да се пење на камениту обалу клизајући се и посрђући. Био је висок и коштат, светле косе и очију, са кратким белим мушким гађама, држао је високо у рукама одећу и ципеле. То је био ујко Вељо Поповић, брат наше мајке. Брат и ја смо били мали, ћутали смо, чак се нисмо ни обрадовали одмах. Били смо слеђени и збуњени. Једва смо га препознали, али је он нас одмах препознао и загрлио.

Сусед Хакија верни пријатељ његове породице, јавио му је да усташе долазе да га убију. Ујко Вељо је искочио из куће и једва се обукао и појурио у шуму и преко села Слапашнице, спустио се на Дрину наспрам Узовнице где је знао да су његови ближњи. Његова супруга Љубица, (била мис Босне и Херцеговине) из Зворника са ћерком Олгицом је била отишла пре догађаја који су изазвали бекство у Србију у посету родитељима у Зворник. У ратном вихору и бежанијама Вељо је са њом изгубио везу.

Ујко Вељо је био врло забринут за судбину своје супруге и детета и плашио се одмазде усташа. Није знао где су. Једног дана М....., Србин из села у Босни преко Дрине је прешао чамцем и донео му поруку од Муслимана Н... Н..... из С..... да дође у одређено време у село Сакар, на српској страни Дрине у зворничкој клисури, недалеко од Зворника, где ће га чекати чамац да оде по своју породицу у Зворник. У планинском селу Сакар Дрина је уска али валовита и узбуркана, стешњена стрмим планинама у клисуру. Чамац је дошао из Босне и у њему...Н.... који је превео ујка Вељу у Босну. Од тада се његов траг губи. Сазнало се касније да је био

Ујак Вељко Поповић

убачен у камион који је чекао спреман, спроведен у логор Јасеновац и да је убијен маљем у главу на Светог Саву јануара 1942. године. Сазнали смо да је исту судбину у Јасеновцу истога дана доживео и брат баке Саве, Ранко Беатовић.

43. Десети август 1941. године -Поново у збегу

Поново у Симићима у Постињу. Немци су кренули у казнену експедицију због напада партизана и четника, све живо избегло у брда. Са нама је и наш рођак из горњих Крсмановића, Сретен Бибо Крсмановић, за кога се говорило да је комунистички активис-

та. То је био повисок човек, тамне косе и боје очију, крајње једноставан и скроман, мало је говорио, био је тајанствен.

Док смо седели у кухињи поред ватре, јер су јутра у планини хладна, уђе једна млада девојка, изузетно црнокоса, и причљива. Донела је неке црне нити, као женска коса, нашла их у шуми. Сретен рече да су то нити од неке бомбе која је експлодирала. „Чувајте се од нађених пенкала, упаљача, то могу бацити из авиона а унутра паклена машина. Ево један у Селанцу нашао, па му експлодирало у руци и изгубио очи и руку”, рече Бибо.

44. Двадесети август 1941. године -Сусрећ са Титом

Били смо отишли у посету неким рођацима, у суседном селу на падинама Сокола или Медведника, не знам тачно где је то било. Ови рођаци су били пола за партизане а пола за четнике. У једној суседној великој згради је била нека војска. Бибо Крсмановић је тамо често журно и забринуто одлазио. Носио је нека документа, са титовком на глави, нешто важно се дешавало. Двадесети август 1941. године је био врућ, права јара. Све се склонило у хладовину, пастирке са стадом, стадо се савило и дахће. Чека да захлади.

Чика Бибо ме је повео до оближње зграде где раније нисам ишао. Иза велике зграде је почињала велика башта, са много малих стабала. Између

два стабла била је разапета мрежа и у њој, неки остарији човек, још није био оседео, био је средњег раста, снажних рамена и карлице, ногу. Лице му је било рошаво, вероватно од богиња, и имао је пеге по рукама и леђима. Био је у кратким панталонама и мајици без рукава. Лежао је и нешто читao. У десној руци, држао је велику муштиклу од порцуланске седефасте материје, из које се дизала вијуга опојног мирисног дима, повремено је спуштајући и узимајући оловку и хартију. Поред њега је стајала једна млада и згодна партизанка, лако одевена, и са лепезом терала муве које су слетале на њега и сметале му да се концентрише.

То је био Јосип Броз Тито. Био сам врло узбуђен када ми је то чика Бибо саопштио, јер сам, иако мало дете већ био чуо за њега. Али сам био помало и разочаран позом у којој сам га видео. Замишљао сам га пре тога у сјајној униформи, са сабљом, на коњу. Збуњивало ме је, чак сам то са страхом запазио, како је једна мува често слетала на његове бутину и доводила у неугодну ситуацију младу партизанку. То су и други запазили, али су се правили да то не виде, и односili се са изузетним поштовањем према њему.

Тaj старији господин је био врло достојанствен и изазивао огромно поштовање свих присутних.

„Шта су оне црне цик цак линије, горе на стењаку, које од стена наједном почну да се пењу увис? Да ли је то нека оптичка појава, преламање светла”, упита један партизан очигледно интелектуалац који је носио наочаре и говорио јужњачким нагласком?

Бибо му од говори спремно: „То су дивокозе и дивојарци који скачу по неколико метара у вис, са стene на стenu, оне су врло далеко, и одавде се не виде добро, и зато изгледају као неке невидљиве црне линије”. Истога момента се према небу усмерила једна нова још већа таква црна цик цак линија.

Са стране је стајао један врло плав човек средњег раста или снажне конструкције, био је врло тајанствен и строг, лице је било врло интелиген-то и очи разумне. Он се умеша у разговор са јаким руским нагласком: „То сам видео у Узбекистану, то нису дивокозе и дивојарци, то су жртвени јарци”. И реч жртвени јарци је јако нагласио и подигао претећи глас. Сви застадоше са великим поштовањем видећи да Тито жели нешто да каже. Он прозбори тихим али сигурним и одлучним гласом, у коме је била нека доза строгости, чак и претње: „Није пао снег да покрије брег, него да свака животиња, па и она најмања, покаже свој траг”.

Ставши мало у страну, један партизан плав и висок са наочарима, био је то Словенац, окрете се мени и рече: „Мали, ти си одавде, када порастеш

ти ћеш да исправљаш криве Дрине, да тражиш вечиту правду као што ми комунисти хоћемо да створимо најправедније друштво на свету”. „Не, никако”, окрете му се Бибо, „то је најнезахвалнији посао тражити правду и исправљати криве Дрине. Дрине ћемо исправљати када будемо градили хидроцентrale, настаће језера, и струја, светлост”.

45. Двајесетосми август 1941. године - Тајанстивен ријтуал доктора X.....

Дешавало се нешто необично. Долазили су незнаници из различитих крајева, црни, плави, мали, велики, обучени у српску или неку другу непознату одећу, или једноставно обучени градски. Говорили су разним језицима. То су како неко рече, били комунистички активисти из Србије, Босне, Херцеговине, Хрватске, Македоније, Словеније, али и из Бугарске, Румуније, Мађарске, Грчке, па чак и из Албаније који су долазили на њихов скуп у Соко. Главну реч на скупу је водио доктор чије сам име заборавио и које није било српско, почињало је са X.., по занимању лекар, комунистички идеолог и активиста из Београда.

Долазак ових изасланника је почeo још већ пре тога. На сабласној планинској месечини, израњали су из свеже ноћи, вођени партизанским водичима, који су насмејани, тријумфално, једног по једног доводили, и салутирајући предавали их стражарима који су их даље водили. Изасланци из далеких земаља су долазили уморни, пролазећи кроз разне заседе и замке. Чуло се како узвикују своја имена, већина нису била српска, говорили су често наш језик, са различитим нагласцима, или нешто другачији македонски и бугарски, или још другачији словеначки. Неки су говорили другим језицима, изгледа да је то био руски, затим немачки и енглески. Др X.. је био полиглота, говорио је поједине од тих језика. Био је изваредан познавалац не само прилика у земљама придошлих комунистичких активиста, него је по наречју погађао из кога дела Србије или Босне долази који активиста, чак је уз одушевљени смех присутних погађао из којих делова Бугарске и

Јосип Броз Тито

Румуније, Мађарске су придошли. Сазијало се да су сви најављении стигли, сви су на броју по добијеном списку, нико није заробљен.

Са планинског виса је пуцао поглед на далеку долину Дрине. Двогледом се могао разазнати мост на Дрини који повезује Љубовију и Братунац, чак и стражари на њему. Био је изузетно сунчан и светао дан. Испод неколико великих крошњи дрвећа на узвишици је стојао у средини доктор Х... са својих неколико сарадника. А са стране поређано тридесетак делегата из разних земаља. Сви су гледали према далекој Дрини и Босни. Свако од њих је добио по један јак и нов двоглед, право чудо технике, које су недавно партизани и четници запленили од Немаца у Пецкој и Крупњу.

Доктор Х.... је наредио да се свакоме од њих да по један двоглед. Добио је и Бибо. Кроз двоглед се врло јасно видео мост на Дрини и два стражара, један са српске, други са босанске стране. Није било јасно ко су ти стражари, да ли су били домобрани, недићевци или Немци. Али је тамо доле била једна, а овде друга власт.

Доктор Х.. је стајао са двогледом у руци и ћутао неколико минута, нешто је очекивао, као да се нешто прерачунавао. Сви су гледали у њега и очекивали његова наређења. Доктор Х.. се усправи, и помаче мало напред, и диже руку, и узе двоглед. И рече им: „Видите ли мост”? Чекало се да га сви виде. После пар минута, махнуо је руком као да каже „Доле”. Истога момента су оба војника на мосту паја, као по команди. Посматрачи су устали и спустили са очију своје двогледе видно узбуђени оним што су видели. Гледали су у доктора Х... као у Бога. Неки су прилазили и питали га нешто. Али се доктор Х... учтиво и пријатељски, али врло самоуверено, осмехујући, достојанствено удаљио, не дајући никакав коментар.

Недалеко је стајала врло необична група младих људи и жена. Изузетно су одударали од свих осталих, били су изразито високи, снажно грађени, лепих црта лица из којих су избијали интелигенција и виталност, достојанство. Лепота, то је био први утисак, необична, божанска лепота. Неки су били црни, други плави.

Говорили су тихо, не дижући глас, нису млатаравали рукама, него су док су говорили тихим и смиреним гласом понекад неприметно направили неки покрет руком. Били су врло господствени, из њих је избијала племенитост, надмоћност. Чак и нека врста страха за друге, опасност по оне који им се приближе.

Већина је говорила наш језик, али се чуо и македонски, словеначки, и још неки други језици.

У исто време је висораван запљуснула нека божанствена музика. „То је Мојца, болничарка др Х., Словенка, свира на клавиру”, рече нека жена која се ту нађе.

То су били комунистички политички комесари. Најважнији, најпаметнији, најбољи, најлепши, у свему нај, нај. Врста надљуди на земљи. Њихова надмоћност за друге је била садржана само у једном захтеву: од свих су тражили апсолутну покорност и извршавање задатака.

Њих демонстрација употребе двогледа коју је, недалеко од њих, спроводио др Х... није нимало интересовала. То је за њих била азбука, давно превазиђена лекција. То је било за новајлије.

„Бежи даље од њих” рече Биби један наш земљак, голобради младић који се од недавно придружио партизанима. „Најбоље је да те никад не виде ни чују. Тешко мајци онога ко нешто са њима расправља, имаш да извршаваш без поговора шта ти кажу, због најмање ситнице ако није како они кажу почеће да те киње. А онда ти нема спаса, то кад почне траје целога живота, и твојим ближњима. Бежи даље од њих земљаче”, заврши он.

46. Двадесетидевети ауѓуст 1941. године - Медвед са рађевске планине Медведник

Стигла је вест из Узовнице да су се Немци повукли и да је све мирно и сигурно и да се вратимо. То нам је јавила Милка, рођака бабе Зорке, супруге деде Милутина Крсмановића, која је из села Шљивове где је живела. Дошла је сва задихана из суседног села на падинама суседног Медведника. Била је средњих година, смеђа и омања, снажна, јаких ногу и врата. Била је врло срећна што нас види, људи из ових крајева цене и воле своје сроднике. Позвала нас је да са њом, када пођемо данас натраг у Узовницу, навратимо до њихове куће.

Кренули смо преко дивних предела и изашли на пропланак Медведника, одакле је пуцао диван поглед, али је наједном наишла магла. Претходну ноћ је падала киша и земља је била мокра и клизава. Милка је познавала добро сваку стазу и пролаз и повела нас је кроз маглу, преко пропланка, кући. „Још мало па ће поток, а онда одмах иза потока смо код куће”, рече она весело, љубећи нас децу.

Истога момента се зачуше неки врло чудни звуци, као када неко дува у неку малу трубу. Затим то постаде као неко стењање, брундање. Милка се преплашено поче освртати. Из магле изрони гредосија, то је био медвед који се климао као пијан човек и кретао према нама, али без знакова да

нас жели напасти, као да је био радознао и као да је нешто од нас тражио. „Полако”, рече смирено Милка, будимо мирни и не обраћајмо пажњу. Ми смо се јако уплашили, јер је од нас био удаљен само неколико десетина метара. Медвед је убрзао кораке и почeo да нам се приближава све гласније мумлајући. Милка се замисли, па гурну руку у сукњу, говорећи: „Данас нам је била у гостима моја сестра удата у Лазама и донела пола кила шећера у коцке, ево ту је”, и маши се руком за сукњу. Извади неколико коцки, мало застаде, па у правцу медведа који нам се приближавао баци неколико коцки. Одмакосмо, медвед се приближи коцкама, и поче да их ставља у уста и застаде. Ми полако убрзасмо приближисмо се потоку који назресмо кроз маглу недалеко од нас. „Ух, ух, ух”, ухвати се за главу Милка, гледајући у поток, „од кише је надашао”. То више није био поток, то је била мала мутна речица. Матица је вукла, и назирали су се мали али дубоки вирови хладне и мутне воде која је текла великом брзином. Стали смо. Зачу се опет мумлање медведа. Милка му се упути и баци више коцки. Медвед се поново заустави.

Како прећи преко набујалог потока, то је сада било питање бити или не бити. Са наше стране је био један повећи камен белутак, сав мокар од налета мутне матице. Са друге стране, неколико метара даље, био је други велики камен. А између ова два велика камена, било је у води неколико повећих каменова. Около је мутна матица вукла и око каменова дубоки вирови у опасним вртлозима. Спас је био у томе да се набујали поток преће скочући са камена на камен. То је било искушење и за одрасле особе, а камоли за малу децу. Милка је стала поред бујице, ако неко падне да спашава што се може спасити. То је био за нас велики испит зрелости. Знали смо да је врло опасно. Нема другог пута сем тога, а медвед за петама. Ипак смо сви били смирени и самоуверени. Пробудио се необјашњиви оптимизам и сигурност у своје физичке способности, нада да ћемо сви лако прећи.

Прво је кренула наша мајка са двогодишњим братом у рукама, са камена на камен, стигла је безбедно на другу обалу. Онда ја, па мој четири године старији брат. Сви без икаквих проблема. Последња је прешла Милка.

Само што смо прешли на другу страну, наједном, магла је несталла, и синуло је сунце. Показалао се небо пуно облака и плавих висина. Пред нама се као из бајке указала кућа наших рођака, на брежуљку Рађевине, на падинама Медведника, велика, бела, са сјајним прозорима и црвеним кровом. Сијала је под зрацима сунца који би повремено провирили кроз облаке, чиста и бела, окупана у јарким бојама. Около су били стеновити

висови и пећине, обавијени маглом и облацима. Према нама је јурио пас и радосно се увијао око ногу Милке, деци је лизао руке пријатељски. Били смо спашени и убрзано кренули ка кући рођака који су нас радосно очекивали.

Магла, која је почела да се вальа у до, из кога смо дошли, обавила је медведа и више га нисмо чули ни видели.

47. Први септембар, 1941. године - Повраћак из бежаније

Враћали смо се кући. Нигде Немаца, село пусто, само старе жене и људи. Нико није ни убијен ни рањен, ништа није срушено. Нема шта да се једе. Али се баба и деда сналазе некако и обилазе суседе и доносе брашна и јаја. Сазнадосмо да је Јово старији син деде Симеуна, био одведен од Немаца са коњима, да вуче њихову војну опрему према Зворнику. Милић, његов син, вршњак мога старијег брата, лежао је на кревету и плакао за оцем. Мислио је да ће бити убијен. Али се чика Јово већ сутрадан вратио. Јока, ћерка Јовина, вршњакиња, нам исприча како је вече када је њен отац одлазио за Зворник у колони мештана који су са својим запрегама помагали немачким војницима у повлачењу, ишла јарком поред пута и стално плакала за оцем, који јој је говорио да се врати кући. Њој приђе немачки војник, потрешен тугом мале девојчице за оцем, даде јој пару, помилова јој косу и каже јој да иде кући и да се не брине, да ће се њен отац већ ујутру вратити кући. И то на чистом српском језику, (вероватно је то био Немац из Војводине). Чика Јово нам исприча шта се десло касније, када су стигли у Зворник. Ујутру тај исти Немац, му каже да бежи, да га пушта. Са њим пусти и кума Цвију Пуџаревића, и тако се њих двојица врате брдима кући, и побратиме се.

48. Десети септембар 1941. године - Повраћак оца из заробљеништва из Немачке

Стигла је депеша из Београда. А затим и експрес препоручено писмо од оца. Настала је неописива радост. Он је био у Београду, отпущен је из заробљеништва. Добио је намештење у Дуванској станици у Житковцу, трудиће се да се што пре врати и добије посао у Дуванској станици у Љубовији. Добро је и здраво. Очекујемо сви да се отац што пре врати. Мама је отишла одмах у Београд да га види.

49. Четиринаесети септембар 1941. године - Мама у Јосејини оци у Београду

Мама се вратила. Тата је добро, и здраво, за врло кратко време ће добити наименовање у Љубовији и доћи овде. Мама нам исприча да је отпуштен из логора у Нирнбергу захваљујући својим пријатељима Македонцима. Тата је у Ђевђелији и Велесу био омиљен код Македонаца због свога поштења и скромности. Они су казали немачким властима у Нирнбергу да је он Македонац, научили га да на македонском каже, „Оче наш“. Немци су га отпустили јер су из логора били отпуштани сви други сем Срба. Дошао је возом преко Беча, Будимпеште, Букureшта, Софије одакле је ишао пешке а затим је преко неке реке у јужној Србији која је на промењеној граници сада била граница Србије и Бугарске, прешао у Србију и дошао у Београд. Мама је донела његову фотографију направљену у Београду за време окупације. Тата је лепо изгледао, али је био тужан, скрушен, деловао је почињено и поражено. Било нам је жао, осећали смо се тужно. Ми, млади, ћемо дружићије уредити свет, то су била наша размишљања о ондашњој окупацији земље.

Отац Милан Крстмановић у Београду за време немачке окупације, октобар 1941. год.

50. Пећинаесети септембар 1941. године - Партизанска болница

Полазећи од Дрине путем који се одваја уз кањон реке према планинама, кретали су се пешке, у колима, или укрцани у ципове и мале камионе, групе војника, партизана и четника. То су били рањеници, болесници, или изнурени и иссрпљени, они који су тамо ишли да се окрепе и лече. Говорили су: „Идемо горе на Висораван, на Језера, у санаторијум.“ Према причама, тамо се налазила болница. Носио их је неки полет, нада.

Колона је вијугала кривинама колника, који се пењао узбрдо и полако приближавала некадашњој турској тврђави, граду Соко. Једна жена на уласку у сеоце, у подножју Сокола, рече неколицини измучених војника: „Видите ону велику кућу горе на врху стењака окружену дрвећем. То је

болница. Још мало”, и настави да иде убрзано упоредо са колима која су вукли коњи.

Док су кола пролазила поред једне повеће куће на спрат поред пута, запахну их, нека врло чудна и опојна музика. Висораван је одазвањала. Стара жена настави: „Ама то је Мојца, Словенка, болничарка др Х..... Клавир су јој донели из Ваљева на коњима”. Истога момента, музика усахну и иза завеса се појави заносна силуeta дивне лепршаве младе девојке, косе боје ражи, дивних паметних и нежних очију боје зелене воде, па одмах нестаде. „То је мелодија Чайковског из Лабудовог језера”, рече један постарији четник, који објасни да је професор музике.

Поред пута заравни, на висоравни текла је чудна река, повећи поток, дубок до рамена одраслом човеку. Била је врућина, бистра и прозирна вода је брзо текла у кориту издубљеном вековима у камену и црвеној земљи, јурила је и носила тела два младића који су се купали и пливали узвикујући и певајући радосно и бучно.

Божанствена музика опет настави да испуњава простор, као магла кад се излије у до. Оронуо и блед, младић на седишту у колима поче да прича. Видело се да је раније био врло робустан и здрав, сада су му очи биле усахле, рамена упала, образи бледи, подочњаци и усне испуцале од високе температуре: „Ово је мој родни крај, моје грлице, моји рођени дивљи голубови, то ће да ме излечи.” Мало застаде запањен и крајње радостан: „Чујте грлице, како певају, то нигде нисам чуо. То је најлепша музика на свету, нигде нема сем у моме родном крају”. То је био комунистички активиста, који је био на задатку у Грчкој, где се и разболео. Вратили су га у земљу и шаљу га на опоравак. „Нагло сам почeo да патим од несанице, дијареја, не могу ништа да једем. Добио сам запаљење плућа. Онда ме грчки другови пребаце у Скопље и одатле довде. Моја кућа је тамо око четрдесет километара ваздушном линијом одавде, тамо у Ужичкој Црној Гори, код Косјерића, испод Субјела”, показа он у правцу југа ка Ужицу. „Овде је исти ваздух као тамо, исти људи, исти обичаји, то је потпуно исти нагласак и менталитет. Овде ћу оздравити”, узвикну са новом надом гледајући у околно стење и покушавајући да дише дубоко. А затим, гледајући два младића који су весело и живо пливали и певали настави: „Моје здравље мајко, овде ћу га добити, овде ће ми се повратити, само лекова, хране и одмора, сна, повратићу се, мајко, моје здравље. Само да слушам неколико дана грлице и голубове. И да слушам ерску песму сељака”, завапи младић.

Стара жена, гледајући га сажаливо, мудро рече: „Чувате се ћеџо, то су безбожници. Поп није ушао у њихову болницу, а оне који умру сахрањују

тамо у оној пећини без опела”, показа једну црну велику рупу у стенама. „Бацају их тамо у ријеку и језеро понорници”.

Висораван је одјекивала од необичне музике. Мојца је свирала Баха, како присутним објасни професор музике, врло тужним гласом и врло забринутог израза лица.

Колона болесника и изнурених се приближавала своме одредишту.

51. Други октобар 1941. године - Отац се вратио у Београд из Немачке

Данас се вратио тата, то је био велики и радостан догађај за све нас. Није се много променио, мало је деловао уморно и забринуто, али то је био он.

Та ноћ је била немирна. Изнад и око куће, фијукали су мечи. Борили су се четници и партизани, њихово пријатељство је било климаво. Четници су били поред Дрине, а горе у брдима, били су партизани. Оно што је најупечатљивије је, да су, увише наврата и са једне и са друге стране узвишивали: „Браћо, не пуцајте у месо, пуцајте у ваздух.”

Сутрадан када се одмorio тата нам је испричao да је пут од Београда до Узовнице, око двестотине четрдесет километара путем преко Шапца, био врло напоран, и чак и опасан. Од Београда до Шапца, који се налази на граници са Сремом, који је сада припадао другој држави, Независној држави Хрватској, пре рата се путовало возом чија је завршна дестинација била Лозница, или аутобусом, ређе великим парном лађом до Шапца, а онда даље ка Љубовији. Тата је добио од окупационих власти намештење у Љубовији, и нове исправе и личну карту и са те стране све је било у реду. Али се није могло путовати за Шабац ни возом ни аутобусом, комунистички, или четнички герилци, су на више места минирали пругу и та веза је била прекинута. У то време партизани и четници су увек забрињавали Немце, опседали не само Пецку, Љубовију и Крупањ, него и већи град Лозницу, па чак и велике градове као што су Ваљево и Шабац. У Београд су од становника из тих делова земље стизале контрадикторне вести. Аутобуси нису радили јер се возни парк распао на време рата. Постојале су приватне линије камионера или понеки таксиста, али је све било несигурно, и врло скupo. Тата се одлучио да дође великим паробродом до Шапца, а онда ће даље видети шта се дешава. Али и то није било безазлено, пароброд је ишао реком Савом која је била сада граница између Србије и НДХ; отуда су усташе могле зачас припуштати.

Срећно је допутовао у Шабац. Али тек тада су настале невоље. Како доћи кроз равну Мачву до Лознице? А онда даље уз Дрину до Узовнице.

Мачва и Средње Подриње, су у то време биле у врсти бевлашћа, или двовлашћа или вишевлашћа, немачког, комунистичког, льотићевског, не-дићевског и четничог; кретале су се различите војске и фракције. Некако је стигао до Лознице са једним сељаком који је ишао коњским колима до Лешнице, неколико километара пре Лознице. Тата му је платио. Кроз Мачву није било нарочитих проблема. Било је неколико легитимисања. Исправе су му биле у реду, био је из тога краја, чак су га неки људи познавали. Проблеми су настали тек када је дошао у Мали Зворник у Србији, наспрам Зворника у Босни. Ту су почињале веће планине, пут се нагло приближава Дрини, тако је ишао све до Узовнице, четрдесетак километара узводно. Ту почиње зворничка клисуре, река се нагло сужава стешњена падинама планина. Када се пролази путем у Србији, све се види као на длану са босанских околних брда, препуних усташа. Мештани у Малом Зворнику су упозоравали све оне који су намеравали да иду ка Љубовији, да буду опрезни јер има припуџавања из Босне и да је опасно туда путовати. Другог пролаза није било, сем преко околних брда што је тешко изводљиво и врло заобилазно. Брда су врлетна и непроходна. Пошао је ипак са једним сељаком и његовим колима према Љубовији. Наједном су се из Босне зачули пуцњи, излетели су из кола и полегали по земљи, без икаквог заклона. Морали су чекати ноћ без месечине да наставе пут. Односи између Срба и Муслимана у Босни су већ у то време били тешко поремећени, јер је било међусобних масовних и крвавих обрачуна. Стигао је у Узовницу тек следећег дана.

Сазнали смо од оца занимљиве детаље како се ослободио из заробљеништва. Транспорт заробљеника југословенских официра се обавио вагонима за превоз стоке и ишао је преко Београда и Загреба за Немачку. Приближавањем Загребу, пронета је вест, да се Хрвати ослобађају под условом да приликом испитивања докажу и да имају гаранте, да су католици, и докажу одакле су. Пошто је мој отац знао „Оче Наш”, само на старословенском, није имао акценат у говору ни једне од хрватских подгрупа, врло брзо је схватио да нема никаквих шанси да буде ослобођен у Загребу. Тако се отац нашао после дугог и тешког путовања у Офлагу (логор заробљених официра) у месту Langwasser, поред Нирнберга. Правио је многобројне планове за бекство, али у логору, та идеја је сматрана као нереална, утолико пре што је убрзо глад угрозила здравље заробљеника који су постали мршави. Отац је пао на 42 килограма тежине, (пре тога око осамдесет килограма). Једног дана појавило се неколико људи у цивилу који су издвајали заробљенике из Македоније, односно, тада називане Бугарске. Приликом обиласка заробљеника један од цивила, обрати се мом оцу, питајући га да ли је он био шеф Дуванске станице у Ђевђелији, на што је мој отац одговорио потврдно. Тај цивил му је објаснио, да га је

Мачва и Средње Подриње, су у то време биле у врсти бевлашћа, или двовлашћа или вишевлашћа, немачког, комунистичког, льотићевског, не-дићевског и четничог; кретале су се различите војске и фракције. Некако је стигао до Лознице са једним сељаком који је ишао коњским колима до Лешнице, неколико километара пре Лознице. Тата му је платио. Кроз Мачву није било нарочитих проблема. Било је неколико легитимисања. Исправе су му биле у реду, био је из тога краја, чак су га неки људи познавали. Проблеми су настали тек када је дошао у Мали Зворник у Србији, наспрам Зворника у Босни. Ту су почињале веће планине, пут се нагло приближава Дрини, тако је ишао све до Узовнице, четрдесетак километара узводно. Ту почиње зворничка клисуре, река се нагло сужава стешњена падинама планина. Када се пролази путем у Србији, све се види као на длану са босанских околних брда, препуних усташа. Мештани у Малом Зворнику су упозоравали све оне који су намеравали да иду ка Љубовији, да буду опрезни јер има припуџавања из Босне и да је опасно туда путовати. Другог пролаза није било, сем преко околних брда што је тешко изводљиво и врло заобилазно. Брда су врлетна и непроходна. Пошао је ипак са једним сељаком и његовим колима према Љубовији. Наједном су се из Босне зачули пуцњи, излетели су из кола и полегали по земљи, без икаквог заклона. Морали су чекати ноћ без месечине да наставе пут. Односи између Срба и Муслимана у Босни су већ у то време били тешко поремећени, јер је било међусобних масовних и крвавих обрачуна. Стигао је у Узовницу тек следећег дана.

Сазнали смо од оца занимљиве детаље како се ослободио из заробљеништва. Транспорт заробљеника југословенских официра се обавио вагонима за превоз стоке и ишао је преко Београда и Загреба за Немачку. Приближавањем Загребу, пронета је вест, да се Хрвати ослобађају под условом да приликом испитивања докажу и да имају гаранте, да су католици, и докажу одакле су. Пошто је мој отац знао „Оче Наш”, само на старословенском, није имао акценат у говору ни једне од хрватских подгрупа, врло брзо је схватио да нема никаквих шанси да буде ослобођен у Загребу. Тако се отац нашао после дугог и тешког путовања у Офлагу (логор заробљених официра) у месту Langwasser, поред Нирнберга. Правио је многобројне планове за бекство, али у логору, та идеја је сматрана као нереална, утолико пре што је убрзо глад угрозила здравље заробљеника који су постали мршави. Отац је пао на 42 килограма тежине, (пре тога око осамдесет килограма). Једног дана појавило се неколико људи у цивилу који су издвајали заробљенике из Македоније, односно, тада називане Бугарске. Приликом обиласка заробљеника један од цивила, обрати се мом оцу, питајући га да ли је он био шеф Дуванске станице у Ђевђелији, на што је мој отац одговорио потврдно. Тај цивил му је објаснио, да га је

упознао у Скопљу, приликом куповине канцеларијског намештаја у њего-вој радњи, за потребе дуванске станице. Одмах је предложио мом оду да се пријави као Македонац, односно Бугарин, будући да је наводно из Ђевђелије, која је сада била у Бугарској, што је мој отац прихватио. Одласком из Немачке у прихватни логор у Софији заробљеници су се опорављали и могли су брзо да се упуте где је ко желео. Тако се мој отац нашао поново у Ђевђелији, где је одмах контактирао, свог старог пријатеља, адвоката. На његово изненађење, нашао га је у својству председника Општине Ђевђелија, што је значило да је тај пријатељ постао присталица Немачке. Међутим, мој отац му се брзо поверио да жели да се врати у окупирану Србију и придружи својој породици. Мада изненађен, његов пријатељ је пристао да му обезбеди илегалан прелаз преко тадашње српско-бугарске границе. Овде видимо да је пријатељство било битно за даљи очев живот, захваљујући помоћи пријатеља, који је био на страни друге државе. Долазећи илегално у Београд био је прихваћен од својих колега (који су већином били левичари) у Управи државних монопола и постављен, по његовој жељи, за шефа Дуванске станице у Љубовији на Дрини.

52. Октобар 1941. године - Узовнички Цигани

Од Ушћа ка узовничкој цркви, ишла је циганска черга, неколико кола са цирадом као заклон од кишне. Био је облачен дан, промицала је ледена киша са покојом пахуљицом снега. Барице су се биле благо заледиле. Зима се приближавала, она рано долази у овај планински крај. Високо у небу су летели ждралови на југ, у колонама као неке мале једрилице.

Поред кола, које су вукли коњи, ишао је један средовечни, сед, зделаст Циганин средњег раста, и водио мечку. Чудно, Циганин, а носио је наочаре и деловао је иако покисао и покуњен као неки професор. Мечка се гегала и брундала повремено, са стране су ишла два младића Циганина, снажна, са дебелим тешким дрвеним моткама. Требало је бранити мечку од сеоских опасних паса, које су њихове газде пуштале често са ланца, јер би они могли разљутити мечку. А ако се то деси, тешко псима, Циганима и свим људским бићима и свему живом у близини. Циганин са наочарима рече: „Мечка је заробљена, када би имала мудrosti, да се разбесни све би нас растерала и ослободила се, побегла горе у шуму у своје царство, али она је савијене кичме. Није свесна своје снаге и не уме да је организује, она је роб”.

Из кола је вирила глава младог Циганина, сувих образа и шиљастог лица и браде, шешир који је био превелики гутао је целу главу и добар део

лица. У устима му је била труба, повремено би дунуо у њу. Поред њега је био цео оркестар; виолина, бубањ, бас, чак и један цуг тромбониста. Ишли су својој кући која је била ту у близини, два километра од узовничке школе узбрдо, поред реке Узовнице.

Ту је било мало циганско насеље од неколико кућа. Још се нису одвикли од номадског живота. Они су били у исто време и насељени на једном месту, али су пола године када отопли, били са чергама на путу. Те куће су им биле склоништа да презиме оштре азбуковачке зиме. А тамо у априлу када озелени, черга би кренула подрињским и рађевским селима. Свирали су на свадбама, мобама, жетвама, прославама, забављали свет игром мечке. Преко зиме су правили различите предмете и продавали их сељацима. Циганке су гледале у длан, боб, пасуль, шольице кафе и прорицале судбину. По томе су биле чувене и тај занат им је био значајан извор прихода.

Сельянке које би хтели да сачувају лојалност својих супруга, или пак да придобију наклоност својих будућих мужева, су се обраћале Циганкама да им њиховим враџинама у томе помогну. А приче, да су Циганке врачаре, вештице, баџале чини на некога, биле су честе и уобичајене.

Балкан је познат по сујеверју, причама о вештицама вампирима, и злим духовима. Цигани су управо били ти који су томе потпомогли.

Азбуковачки Цигани у то време нису имали обичај да раде на пољима сељака, нити на њиховим жетвама и мобама. Нису се запошљавали. Нису били склони земљорадњи, сем онога што је било најнеопходније, и најлакше узгајити. Нису били склони ни сточарству. Гајили су кокошке, понеку овцу, или козу, неки кажу и свиње, иако су били Муслимани. Нису имали земље нити су је куповали. Дрва за зиму нису припремали обично од стабала из шуме, него су радије ишли по долинама речица, по оброшицима и врлетима, или у шумарке поред Љрине и на њена острва, да скупљају пањеве и грање. И онда би их носили на лсћима, или једноставно вукли по земљи копотицима, или коњима и то слагали у некој шуци за зиму. Често се дешавало да не процене како треба, или да не прикупе доволно, па би онда усред зиме по цичи зими, ишли и тражили суварке и ломили гране и скупљали пањеве. „Цигани су ко ћеца, они све хоће, одмах и сада, не умеју да раде на дуже стазе”, прича један Узовничанин. Говоркало се као и свуда да су склони нераду и крађама, али су се са својим суседима Србима слагали добро, без неких већих приближавања. Ипак су према њима постојале предрасуде, због њихове боје, мањег и ситнијег раста, језика, вере. Писцу ових редова није познато да ли су упражњавали муслиманске каноне, где им је била џамија и хоџа, јер њих нема у Узовници? Није било великог пријатељства али није било никаквих свађа, нити сукоба, постојала су слога и добросуседство. И није било мржње и нетolerанције према

њима, нити дискриминације. Али увек једна дистанца, ипак су били виђени као туђинци. И врло другачији, црни, Цигани.

Недалеко од циганских кућа у Узовници је било једно повеће село, тамо између Сокола и Љубовије, у коме су живели само Цигани, звало се Алин Грм.

Испред школе пре него што ће кренути уз Узовничку реку черга се заустави и Циганин са наочарима који се звао О.... Ц....изађе из кола и живо чак и радосно поздрави Учу, који је становao у згради школе: „Добар дан Учо, ево нас после пола године опет кући. Добро смо прошли, зарадили смо и новца. Мечка је жива и здрава, кола су нам пуна хране, пасуља, кромпира, одеће, пића, предмета које смо зарадили свирајући, играјући, забављајући.” Уча га је гледао радознато и пријатељски и позвао га на кафу. За то време Цигани су изашли из кола да се протегну, гледали су узбуђено у брдо иза кога су њихове куће. Сада за њих долазе нови дани, другачији, живот на једном месту, то има својих дражи, али за њих ништа лепше од черге, коњских копита и излоканог пута, ноћних ватри, звука виолине у некој утрини, и пута у непознато и непредвиђе сусрете. О.. је био врло образован човек, поготову што се ради о Циганину и настави: „Изгубили смо Мују, назебао је једну ноћ, цео дан је падала киша, покисли смо, доби запаљење плућа и умре. Шта ћеш судбина”. Уча: „Цигански век живота је кратак, код вас су људи са четрдесет година старци, а код нас доживе понеки и сто година”. О.. „Тачно, у питању су услови живота Цигана, лоша и нередовна исхрана, одећа и обућа, сиромаштво и беда, номадски начин живота и нема медицинске неге и заштите, незнање. Скоро сви Цигани су неписмени. Ја не знам некога од ових да је писмен. Неће да иду у школу. Реци Учо, да ли имаш некога Циганина у школи?” Уча: „Не нема, нити их је било. Слажем се О.. са тобом, али шта се ту може учинити. То није могло бити побољшано ни у Краљевини Југославији, уосталом већина Срба су неписмени. Ту може помоћи просвећивање, измене навика живота, али ко ће то да ради? То је дуг и сложен посао изменити нарав и природу једне нације. Видиш како се ми Срби тешко мењамо. А неке нације су културне, образоване, живе лепо и напредују у сваком кораку. То је наша велика несрећа.” „Ми Цигани смо дошли на Балкан у четрнаестом веку, из Северне Индије преко Персије, а онда се расули према Мађарској, Украјини, Румунији, Русији, Польској, Централној Европи и даље. Неки од нас су били почели да примају православну веру, али за време Турака смо махом били исламизирани, јер је то била турска стратегија да би тако изоловали већинске Србе. А ми Цигани смо црни и Азијати, као и Турци.”

Из собе у којој су разговарали, могао се видети један извор у коме је било неких ситних животињица, пуноглаваца, малих жаба. У том најђе

једна млађа жена, по лицу се видело да је очигледно јако ментално ретардирана, позната врло добро у селу, изузетно црне косе. Није била Циганка, била је ћерка једне удовице која је умрла, о њој се нико није старао. Живела је од бриге и поклона узовничана који су је сажаљевали. Села је поред извора на ледену земљу и нагла се да пије воду. Уча скочи и повика једном младићу: „Трчи одвуци је, назепшће, вода је ледена”. Луда Јока је села на земљу, наслонила се лактовима и гледала унезверено у воду. На грудима су јој скакале две мале жабице и неколико пуноглаваца. Уча настави: „Недавно, овде један Немац хтео да је убије. Казао ми је да треба очистити српску расу од таквих дебила, и тврдио са много љубави да су Срби и Немци слични народи, витални и отресити, и да су стицајем околности сада непријатељи, али да ће у будућности када они подесе планету по својој вољи са Србима бити искрени пријатељи”. „Па што је Немац није убио”? „Скочиле су неке жене за његов револвер да га моле да то не учини, и он је одустао”, рече уча. „Нацисти би хтели да униште не само душевно и органски болесне, него и нас Цигане, они мисле да смо ми генетски лоши. А грдно се варају, Цигани су жртве историјских околности. Ја сам борац за права Цигана, кад се овај рат смири сви ће Цигани у школе, на рад. Цигани ће бити напредан и богат народ”. „Гачио, Цигани су лењи и кратко живе због околности, навика, треба изменити околности, навике, то Цигани не могу сами, неко треба да их помогне. Сумњам да ће неком то ићи у рачун. Не заборави О...., богати су богати зато што су сиромашни сиромашнији, неко жели да и ми Срби будемо на ниском ступњу развоја цивилизације. Што сам то хтео да исправљам послали су ме у пензију и овде у ову пустињу”. „Срби и Цигани вековима живе заједно, нема љубави али нема ни мржње, поготову овде никада нико није прогонио Цигане, створила се нека сарадња, пријатељство, доле према Лозници, поготову према Шапцу, а да не говорим о Срему.” „Цигани су снажно утицали на српски фолклор, нарочито на српске народне игре. Али не и на српске народне песме. Ти знаш О... како овде певају на жетвама, мобама, славама и преславама. Жене певају на жетвама мушкирци ћуте, то су типичне изворне народне песме које много личе на старословенске мелодије али су помешане и са балканским мелосом који су Словени наследили од староседеоца Балкана. Док мушкирци, када певају, урлају из свега гласа. Ту нема никаквих утицаја циганских мелодија. Али када се ради о народним играма ту је сасвим другачије. Изворне словенске народне игре су измењене мешањем са традиционалним затеченим балканским мелосом, али је утицај циганске музике био пресудан. Срби воле да играју, Цигани су им свирали вековима њихове игре али са својим музичким особеностима, сада су српске народне игре због тога више циганске него ли аутентични изворно српске.” „Срби су помало наивни, чим су дозволили да им

се то наметне и да прихватају музику као своју, да прихватају кукавичје јаје.” „Срби су интересантан народ за проучавање. Када су Словени овде почели да долазе од четвртог века па надаље, они су били плави. Сви који су описивали Косовску битку са Турцима на Видовдан јуна 1389. године, Србе описују као плаве. Погледај Узовницу, пола су светле или плаве боје косе и очију, а половина су црномањасти. Овде ништа није боља црна, или плава боја, потпуно је исто ко је које боје.” „То је тако јер је деловала клима и много сунца, мешања са народима које су Словени овде затекли, и нарочито са Турцима. А што се тиче плаве боје косе, није то само словенеско, него и разне инвазије, Немци су држали овај део Србије у осамнаестом веку извесно време, а затим су рудари Саси долазили у Средњем веку ту у рудник у Сребреници.” Уча се сетно наслеђа: „Тачно О..., за време Првог светског рата овде су били неколико година аустроугарски војници, после су жене рађале изразито плаву децу”. „Знаш Учо, рече О..., у Босни постоје бели Цигани, исти су као и Срби. Овде су пролазиле свакојаке војске” „У овоме крају још постоје речи као, *латинска ћурија*, и *латинско гробље*. Постоје споменици на гробљима са латинским натписима, овде је некад било царство Старог Рима, и Латина, касније и Грка. Овде су дивљали ратови између Илира и Римљана. Дрина је илирска реч”, рече уча. „Не зна се прецизно одакле су дошли Илири на Балкан, да ли су староседеоци. Према неким теоријама су дошли са Кавказа, Латини и Илири су водили још пре хиљаду и више година ратове овде, Латини имају свој дуг према њима, омразе али и симпатије. А што се тиче вас Срба, ви сте одувек били помало наивни и идеалисти. Објасни, ти мени Учо, откуда у свим западним европским језицима то да реч 'словен' означава 'роб'. Сада мислите да ће вас спасити Руси, Коминтерна. Неписани сељаци и не знају, ко су Руси, где су, у чему су слични са Србима, њима су њихови сељани из суседних села другачији, а за Русе никад нису ни чули. То српски интелектуалици спекулишу, они то знају. Руски медвед вам не може помоћи. Ако треба продавати маглу и сејати конфузију и лоше процене, људе држати у обмани, а Учо лови се у мутном, овај мој медвед је права ствар, дајем људима заборав, игру, нека живе у илузијама, а ја зарадим за живот, пасуљ, месо, суве шљиве, кромпир, новац”. Уча: „Да ли је то поштено О.... људе обмањивати, уместо освешћивати, боље је да знају истину маколико била болна.” О.... „Свако има свој мозак да проценjuје”. Уча: „О... ти требаш да схватиш зашто сте ви Цигани лењи и не волите да радите. Не ради се само о навикама, ви нарочито немате снаге, ви сте лошег здравственог стања, кратко живите, немате енергије да радите сваки дан, него једино то чините онда када морате и на брзину, и зато све радите половинично, површно, То је затворени круг, уморни сте немате енергије, а нисте у стању да себи створите бољу егзистенцију, и

онда сте још уморнији, и мање организовано радите. То је зачарани круг О....”, „Како помоћи Циганима, а како Србима, Учо?”, заврши О.... дискусију.

О... позваше, черга је кретала ка кућама ка реци. Уча и О... се поздравише пријатељски.

53. Шесети октобар 1941. године - Приче о ватницима и вештицама

У нашој кући, увече, тога хладног дана и првог белог покривача, док је у великој пећи у пространој кухињи пламсала ватра уз гласно пуцкетење дрва и на озиданој надградњи изнад пећи, лежала је и задовољно прела сретна мачка, искутило се више људи и жена. Поред бабе и деде, родитеља, нас троје деце, ту је била баба Зорка из суседне куће, села поред пећи наслонила своја леђа на озидани део да се греје, њен син једанаесто годишњи Драгольуб, средовечни Ђојо, син деде Симеуна, кумови Велизар и Богдан Ковачевић, баба Јелисавка, наочита и необична избеглица од Олова из Босне која се настанила код ње. Ту је био и деда Милорад Томић, са сином Сретеном, који је дошао са гуслама у рукама, тим древним српским музичким инструментом и симболом српске културе и нације. Деда Милорад је долазио са гуслама једино пред нашу Крсну Славу Свети Јован, сада је дошао јер је ситуација била ванредна. Наиђе и ћерка грачаничког воденичара Зарије, црнокоса лепа девојчица, Сека. Затим уђе и Учо гасећи комад луча који му је осветљавао пут у ноћи, и гурајући га у цеп, да сачува за повратак, монотоно изговарајући „Добро вече”. Нађоше места и за њега.

Седели су за дугачким столом, у кухињи је било топло, на пећи је крчкало неко јело, ширио се мирис куваног меса, поред врата је била икона Светог Јована. Било је врло пријатно.

У том неко залупа у позну ноћ на врата куће. Бануше средовечни већ старији мушкарац и жена, то је био брачни пар глувонемих супружника Стане и Станка, сеоских просјака. Живели су у кући у брду у Кучевцима, и када им нестане хране и одеће ишли би од куће до куће. Сви су их лепо примали, село се бринуло о њима. Стана је мумлала. Дадоше им хлеба, сира и кајмака, и неколико јаја, и они одоше кући кроз mrклу ноћ.

Прво су вођени врло озбиљни разговори о тешкој ситуацији у којој се налазила наша земља. Закључили су да је у Узовници и уопште у овоме делу Подриња врста безвлашћа, у долини су четници а горе у брдима, већ код грачаничке цркве партизани. Међу њима нема већих окршаја, али је

затегнуто. Исказан је страх од немачких казнених експедиција и нада да ће савезници убрзо победити.

Уз шљивовицу, кафу или чај, како се постепено просторија загревала и док је ватра весело пуцкетала стварајући врло пријатну и опуштену атмосферу, деда Милорад је свирао на гуслама, опевао је једну битку између Срба и Турака у Првом српском устанку почетком деветнаестог века ту неколико километара од Узовнице: српска војска је била ушанчена на Баурићу, високом брду изнад Љубовије, а турска у Босни испод планине Чауш (чауш значи, доносилац вести), недалеко од Братуница. Српски херој Стојан Чупић је послao ђака Грујицу који је знао добро и турски, да се превезе чамцем преко Дрине ноћу, да се преобуче у турску одећу и да извиди колико има војника и како су наоружани и каквог су морала. Ђак Грујица се вратио и казао им да је војска огромна, да када би се српска војска претворила у со не би им могла ручак осолити. Упркос тога српска војска је победила турску.

Вратило се лепо расположење и оптимизам. Драгольуб се обрати смејући се гласно баби Јелисавки: „Ајде стрина мало причај о привиђањима и вампирима“. То је била права и врло честа тема окупљања азбуковчана. И такве приче су нарочито волела деца.

Треба знати да је Балкан постојбина свакојаких прича о вампирима, злим духовима вештицама. Реч вампир је са Балкана ушла у разне светске језике. Фамозни Дракула је са Балкана из Румуније. Двадесетак километара од Љубовије у беспућу планине Повљен, налази се село Зарожје које је овековечно у својој познатој причи „Деведесет година после смрти“. Милован Глишић, српски класик, пореклом из тога села, у којој је описао вампира Саву Савановића.

Први је почeo Ђојо: „Једном тако Дрина надошла, ледена. Била је позна јесен, приђем Дрини а тамо далеко насрд ријеке плива дијете, на леђима, и само забацује руке унатраг. То је била приказа, кад сам видио, побјегох колико ме ноге носе. Другом једном приликом, љети када је Дрина била бистра и топла, задигнем чакшире до колјена и загазим предвече. Тамо код гробља ће одмах почиње дубина, видим нешто у води ко ланчић, сагнем се да га узмем, таман да га узмем, он се помаче мало дубље, опет се мало приближим, ланчић се помаче у дубину. Почеке да ме хвата вртоглавица, у последњем моменту сам се повукао натраг. Хтио је да ме намами у дубину“.

Баба Јелисавка тихо преузе реч од Ђоје: „Боже дај ми лаку смрт, остарило се. Онога рата (тако су старији људи у Узовници звали Први светски рат), побјегли смо једне ноћи и ископали земунице ту горе у брду у Томића гробљу; доле су очекивани Аустријанци. Мили Бого, ноћу смо

сви чули више пута плач мале ћеце у гробљу. Изажемо, нигђе никога. Ту је био поп који запјева и плач престаде”.

Лепа избеглица из подножја Романије у Босни, у паузи узе реч и исприча како су усташе поклале њене најближе: „Вратила сам се кући по подне. У дворишту, башти и у кући, нашла сам пререзаних грла и раскомадани, ножевима у локвама крви, мужа, двоје ћеце и моје старе родитеље”. Није могла дugo да говори, грцала је од плача, али није никога оптуживала нити тражила освету.

Умеша се баба Зорка: „Кренем ка Мачковом камену, пре него што сам се удала у Крсмановиће са овцама, тамо гђе је била велика битка између српске и аустроугарске војске у ономе рату. По пољима се још виде топовске чауре. Кад мало даље видим Бог да прости, костур српског војника сједи и једе, држи тањир у рукама и кашиком једе”.

Баба Бојка настави, и још једном исприча своју причу коју је толико пута причала: „У Планини, када сам била шеснаестогодишња ћевојка и чувала овце, била је велика жега. Овце се завукле у ладовину и пландују. Ја се приближила до једне огромне букве, и погледам у корење које се дубоко завлачи у земљу, скаменим се. Шта видим: то је била једна огромна бијела змија, чудовиште ко змај. Тада ме ухвати страх, требало ми је неколико година да дођем себи”.

Сека, девојчица ћерка воденичара Зарије Николића, на реци Грачаници, недалеко од Ушћа, исприча своју причу: „Ту ноћ, млели смо пшеницу и кукуруз, било је много цакова које је требало самлети. Окретала су се три камена и три витла, само тутње и мельу, а пригушују хук реке и јаза који пушта воду на витлове. У воденици гори лампа на нафту, тетка засу кукуруз и мало приљегосмо у собичак. Била је топла летња ноћ. Кроз прозор виђех мјесечину и као на длани, клисуру Грачанице. Са Дрине се чују крици ноћних птица. Горе у Микуљаку захуја совуљага, и чух завијање лијаћа.”

Више њих заграјаше на реч лијаћ: „То је лош знак. Када се чује његов глас, неко ће умријети”.

Сека настави: „Његов глас је језив и страшан, сва сам се најежила. У том задремах и склопих очи. Поново ме пробуди, врло близу глас лијаћа. Пренух се и седох. Истога трена зачух неко шкрипање у воденици, као када неко иде дрвеним степеницама које шкрипе. Отворим врата воденице, када имам шта видети. Отворио се капак тавана, и одозго се промоли нека огромна мушка нога, сва надувена, а онда се промоли трбух, огроман и надувен, и назрех лице вампира, црвено, огромно, страшно. Вриснем и искочим на врата и избудим укућане. Браћа са вилама и секирама. Јурне-

мо, у воденицу са запаљеним лучевима, крстом и тамјаном. У воденици исто звуче каменови окрећући се, али мердевине пале на земљу, капак отворен и поломљен, вага срушена, разбацани цакови и просуто жито. Од приказе ни трага ни гласа. Сутрадан смо позвали попа, да освети воденицу”.

Слушајући ове приче дигла ми се коса од страха. Соба је била близу, и спремао сам се да одем на спавање. Већ сам био задремао, али нисам смео сам да уђем у собу. Позвао сам старијег брата, није хтeo. Био је радознао да чује даље приче.

Уча се умеша у реч својим тихим и помало стидљивим гласом: „То је сујеверје, људска уобразиља. Идем тако једно вече поред гробља, кад тамо усред гробља из даљине видим неко стоји, људска глава. Приближим се, видим да је то било неко оголјено дрво. Машта то претвори у вампира кога нема. Једном сам тако видео да у гробљу гори свећа, а знам да нико није палио свећу. Кренем у гробље да видим шта је. Ухватим руком и повучем. Био је то стари дрвени штап у коме је било фосфора”.

Људи се мало опустише и наслеђаше. Ђојо исприча како је једном као дечак са друговима од бундеве направио страшило. Ноћу је однели на гробље и у њој запалили два јака повећа парчета од луча-дрвета. Наиђу људи и престрашени, видеће од бундеве, људску зажарену лобању.

Приче о вампирима је завршио деда Велизар: „Не верујем у приказивања и вампире, то проради људска машта. Када смо се вратили кући после шест година онога рата, навикли на коцкање, скоро свако вече у јесен, када прођу радови, ишао сам на коцкање у Ракиће, уз грчаничку ријеку. Навика из рата. Једну ноћ, у позно доба, враћао сам се кући. Пре нашег гробља, пустиња, горе стрмина, доле Дрина хучи. Нигде никога. Тога сам се јако плашио када сам био мало дете. После шест година свакојаких ужаса рата то ми је само било пријатно подсећање на детињство и сујеверје. Наједном горе, ка гробљу, а недалеко од једне мале Микине колибице, чујем неко лупкање, као клепање косе. Шта може да буде? Одох да видим шта је? Скренем са пута у шипражје и полако ка звуку. Корак по корак, звук све препознатљиви и ближи. И тако дођох врло близу места одакле долази звук, било је на пола метра испред мене. Пружим руку ка звуку, сагнем се право тамо где лупка, упалим упаљач. Има се шта видети, са крова колибице падају капи заостале кишнице на један цреп, и тако настаје звук. Помакох цреп, истога момента звук нестаде. А да нисам проверио то би били приказе и вампири”.

Посетиоци поустајаше и уз лаку ноћ и уздравље се удаљише кућама. Иако сам био мали био сам убеђен да нису били разуверени причом деде

Велизара и да су ишли брзо и плашљиво кућама. Страх од вампира је дубоко усађен у душу азбуковчана.

54. Једанаесићи октобар 1941. године - Отаџи у Дуванској станици у Љубовији

Поред дужности шефа Дуванске станице, мој отац је убрзо прихватио да буде председник локалног Црвеног крста. Овај део Србије је врло немиран. Уз присуство Немаца и лотићеваца честа су била пушкарања изазвана нападима партизана или четника. Нажалост, брзо су се ови последњи окренули једни против других. Догађало се да се у опустелој Љубовији појаве на кратко четници или партизани. У тако компликованим ситуацијама мој отац је преживљавао врло тешке моменте. Везан за породицу он је морао да остане ту. Догађало се да смо морали да примамо на преноћиште касно увече, понеког наоружаног четника или партизана, који би пре зоре одлазили. Сувишно је описивати како би то било опасно за родитеље у случају да неко достави обавештење немачкој или лотићевској команди. Отац се нарочито плашио, да неко не дозна, да је он илегално дошао из Бугарске.

Једног дана, када тренутно није било никакве војске у Љубовији, на околним брдима сукобили су се партизани и четници. Том приликом, било је више рањених на обе стране. Међутим, у току борбе изненада је примећено да се Љубовији приближава немачка моторизована колона. Оружани сукоб је прекинут и противници су се повукли, док је известан број рањеника остао. После проласка Немаца рањеници су ноћу долазили или довожени у љубовијску болницу уз помоћ сељака. Тадашњи заступник болнице, обраћајући се мом оцу, напоменуо је да ће природно четнике примити. Али шта са партизанима, упитно је гледао мога оца. Отац је логично одговорио да је као председник Црвеног крста дужан да прими све рањенике, па су тако сместили четнике у једно крило болнице, а партизане у друго. Болничари су пазили да не дође до сусрета, односно, сукоба између противника. Тако су сви врло брзо после кратке и неопходне неге напуштали болницу и ишли својим путем.

Отац је био наименован на положај да организује Дуванску станицу у Љубовији од стране немачких окупационих власти, тј. од стране наименоване срpsке владе. Када се то десило Љубовија је била под немачком влашћу. У међувремену, четници и партизани су здружене отерали Немце из доброг дела Подриња. Сада је у Љубовији била друга власт, то су били четници, а онда су временом дошли и партизани, који су направили зајед-

ничку команду места. Али је и тој власти, био потребан дуван. Цигарете су се и пре почетка рата пушиле само у великим градовима. Биле су скуне и неприступачне за већину, поготову је то сада било ретко у време рата. Људи су у селима секли дуван ножевима, сушили га, и завијали у папираће или новинску хартију и тако правили цигаре. Или су ситно исечен дуван стављали у луле. Дувана није било, владала је велика несташница. Развио се шверц.

Знали су за нашег оца врсног дуванског стручњака и позвали га да ради свој посао. Он је тај позив прихватио. Мој отац је био принуђен да прихвати понуђени посао, да би прехранио породицу.

Нашој породици је дат на располагање леп простран стан у приземној управној згради, где су биле и канцеларије. Љубовија је мала сликовита планинска варошица од неколико хиљада становника, досељених из околних села; занатлија, трговаца, административних службеника који су се често бавили и пољопривредом, имали стоку, кокошке. Љубовија се налази у пољу поред Дрине а одмах изнад ње почињу планине. Преко Дрине пуца поглед на Чауш и у друге босанске беспутне врлети.

Дуванска станица се налазила на крају варошице где пут скреће ка Бајиној Башти и Ужицу, а од њега се одваја један путиш ка Дрини. Овде су љубовијани ишли да се купају и пецају, или једноставно да шетају, или да обрађују своје баште и чувају овце и козе. Дуванску станицу је сачињавала једна подужа приземна зграда где су били наш стан и канцеларије. Једна друга дугачка зграда на спрат са просторијама у којима се налазиле опрема и машине, апарати за сушење, сечење и ферментацију дувана, а са горње стране огромног круга је био врло велики магацин у коме је складиштен дуван. Дуванска станица је била опасана гвозденом оградом.

Некако је све потсећало на далеку македонску Ђевђелију. У Краљевини Југославији дуванске станице су прављене типски, све су биле исте или сличне. Родитељи су од познаника и сродника добили намештај, опрему, дрва, све што је требало, а у Љубовији и околини је било подоста наших пријатеља и сродника, у селима од Зворника до Бајине Баште, у Србији, као и са босанске стране, у дужини од око сто километара. Наш отац и деда и по оцу и мајци, били су врло поштовани и уживали велики углед. Али су имали и непријатеља, нарочито мајчин отац, који је био богат и угледан и због тога је изазивао завист појединача. Зачас смо набавили намештај, и све што нам је потребно, као и дрва за зиму.

Ситуација је била несрћена и непредвидива јер Немци могу да нападну изненада и опет освоје варошицу. Нарочито је било нејасно што се тиче партизана и четника, јер су њихови односи били оптерећени великим

неповерењем, сумњичењима и негативним емоцијама, ривалитетима. Назирало се да између њих пуца.

Долазили су нам у посете поред Крсмановића, Јаковљевићи, Пановићи, Којићи и Томићи из Узовнице, Тријићи из Читлuka и Васићи из Буковице, и рођаци Симићи из Постијења.

55. Девети октобар 1941. године - Отац дошао у Дуванску станицу у Љубовију

Отац је дошао из Београда са наименовањем ондашње српске власти, која је била под немачком контролом, да ради у Дуванској станици у Љубовији. Он је био стручњак са великим знањем и способностима и као таکав је био потребан да у Љубовији организује одгајивање дувана у овоме подручју где успева квалитетан дуван. Спроводи откуп, чување на складишту, сушење и обраду, као и дистрибуцију и продају.

Срби су одувек велики пушачи. У то време скоро да није било ни једне жене која је пушила. Жене које су палиле цигарете су биле врло лоше виђене, то је било недолично, али су зато скоро сви мушкирци пушили. Онај ко то није чинио, сматран је за мекушац. У азбуковачким селима је врло ретко било цигарета, чак и пре рата, њих су пушили они из градова и имућнији. Сељаци су од дувана који су узгајили, уз помоћ белог папира, или ако њега нема од новинске хартије, правили цигаре. Сада за време рата, нарочито су биле у употреби тако спроведене цигаре. Или су дуван пушили у лулама и чибуцима. Цветала је трговина на црно и шверц из Босне преко Дрине.

Овај крај је био ослобођен и своју власт су успоставили партизани и четници. Крајем августа партизани и четници су већ били парализали немачку власт у овоме крају и била је створена слободна територија.

Шестог септембра, Немци су напустили Љубовију и повукли се ка Ужицу. У Љубовију су онда ушли четници Драже Михајловића.

Партизани су преузели делимично команду над Љубовијом двадесетог септембра јер је њихова команда у Пецкој оценила да су четници слаби и неорганизовани и да им могу отети превласт над варошицом. Покушали су да их преваре. Из правца Ваљева је у Љубовију умарширала изненада и без најаве велика колона партизана. Четницима то није било право јер су сматрали да је Љубовија четничка територија и зона интереса. То је било време кад односи између четника и партизана још нису били разјашњени и није се знало ко је ко и шта је шта. Четници се нису супротста-

вили оружјем али је то било против њихове воље и нису се никако слагали са уласком великог броја партизана у Љубовију.

Настали су неугодни преговори, препуни сумњичења и неповерења, натицања и борбе за превласт. На крају се створио такав однос снага да је договорено да у варошици постоје непосредно две команде, четничка и партизанска. Још тада се искристалисала партизанска пропаганда, да они желе да се енергично боре против Немаца, док су четници истицали у први план одбрану интереса српског живља у Босни и у самој Србији.

Учешће партизана у команди Љубовије је трајало до првих дана новембра. Тринаестог октобра на путу за Ужице у тзв. Првој непријатељској офанзиви у Љубовији је преноћио Ј. Б. Тито.

Немци су поново заузели Љубовију двадесет осмог новембра, после борбе са партизанима и четницима, који су потиснути ка Ужицу, где су партизани створили тзв. Ужичку Републику. После пада Ужица, двадесет деветог новембра, партизанска војска се повлачи ка планинама Санџака и Босне.

Остало је у Азбуковици смањена слободна територија у којој је било и партизана све до марта 1942. када се последња група партизана пребацује у Босну. Од тада, па све до октобра 1944. године у овоме крају није било партизана. Али су, свуда око по шумама, били четници.

За ово време власт у Љубовији су држали Немци, али су ту биле и друге војске и фракције; недићевци, лјотићевци, белогардејци (Руси који су дошли у нашу земљу после Октобарске револуције), Италијани повремено, међу њима повремено и четници, који су покушавали да се са Немцима боре не само оружјем, него и дипломатијом и надмудривањем.

Наш отац је био сада у недоумици шта да ради. Наименован је од београдске власти, а овде је сада била друга четничко-партизанска власт. Имао је познанike и сроднике у локалној власти у Љубовији, који су га позвали да тамо организује рад Дуванске станице и среди питање дувана. Тата је одлучио да прихвати.

56. Дванаести октобар 1941. године - Народни збор у Љубовији

Данас је у Љубовији одржан народни збор, организован од стране четника и партизана. Испред кафане „Азбуковица“, у главној улици је била направљена импровизована бина са неколико степеника.

Искупило се прилично света, био је нерадни дан. Прво је група младих партизана и партизанки отпевала две песме: „Пшеница је класала, горица је стасала“, и још једну песму чије име не знам.

Уводну реч је одржала једна млада и пркосна, лепа партизанка, са чизмама са високом штиклом. Бујне груди су се назирале испод партизан-

ске униформе, на глави је имала кокетно накривљену титовку, сви су били одушевљени.

Једна средовечна жена жуљевитих руку, избораног лица, од тешког рада у кући и на пољу, сва запуштена, гледајући је задивљено рече: „Како она може да буде то, а ми не можемо, нама само пракљача, прегача, кујна, посао, метла. Где је ту правда за жене? Нема правде за нас, него само за мушкице”. Млада партизанка је саопштила да све жене треба да се укључе у АФЖ (Анти фашистички фронт жена), да се описмењују и еманципују, да уче да шију, кувају, да се брину о деци.

Затим је о политичкој ситуацији говорио, један партизан, огроман и црн, са великим застрашујућом главом и циничним и аrogантним изразом лица. Казао је да треба нападати где год се може на Немце, да се тако што пре сломи њихова кичма. Немци продиру у Совјетски савез, треба да помогнемо нашу браћу Русе. Цела Европа, сем Енглеске и Совјетског савеза је покорена, ми смо овде једини делић слободне територије. Затим је оштро напао четнике, да су опортунисти и да блокирају устанак против Немаца, те да су сви поштени патриоти са комунистима.

Ово је изазвало оштру реакцију једног од чланова заједничке команде у месту, свештеника у неком од суседних села: „За Краља и отаџбину браћо”, узвикну и настави: „Ви комунисти сте на превару ушли у Љубовију двадесетог септембра, ваше јединице су дошли у пријатељску посету. Ми смо вас тако пустили као браћу и остали сте овде без нашег пристанка, ви сада желите да нама наређујете шта да радимо, ви сте тројански коњ. Тешко онаме народу где завладају антихристи бољшевици, који су узели за таоца Русију, и руски народ распопили и гурнули у неморал и алкохолизам. Ако то нама ураде, сви ћемо пропасти”.

Из окупљене гомиле се издрао један снажан млад сељак са титовком на глави и са реденицима: „Коста Пећанац, (четнички војвода) је издао нашу ствар, сарађује са Немцима.” Свештеник је наставио збуњено и изрекао нешто што није била критика на рачун војводе Пећанца, али није била ни похвала, што је изазвало негативне реакције присутних четника који су сматрали да је Пећанац на своме месту и да му треба изразити лојалност. Загаламили су гласно протестујући против речи свештеника, управо неки његови саборци четници. Свештеник се збунио и почeo још више да муца.

Тог момента се гомила растави и направи пролаз, а испред бине истрча једна млада девојка, скоро још девојчица, није имала ни шеснаест година, висока, лепа, видело се да је врло љута, са титовком на глави, са њом један млад наочит партизан, који јој је дрско држао руку око струка, и стаде испред бине на неколико метара од свештеника: „Ти ми више ниси отац, ти си издајник, стидим те се, срам те било”, и приближи му се и пљуну га у лице.

Свештеник сав бео у лицу и сломљен, престрашен, постићен и понижен гестом своје ћерке, паде на столицу.

„Дајте чашу воде и коцку шећера”, повика један човек и додаде, „попи је позлило”. Онда се на бину тријумфално попе једна млада партизанка у униформи, средњег раста, светло смеђа, снажна и са широким лицем и истуреним јагодицама. Прво је одрецитовала песму Косте Абрашевића, познатог српског социјалисте из 19. века. Сећам се, да је говорила, да је све што вреди црвене боје. На крају је дигла песницу, пркосно, претећи у ваздух и почела врло гласно да рецитује севајући очима: „Црвена је наша мржња, црвена је крв, и наша освета ће црвена бити”.

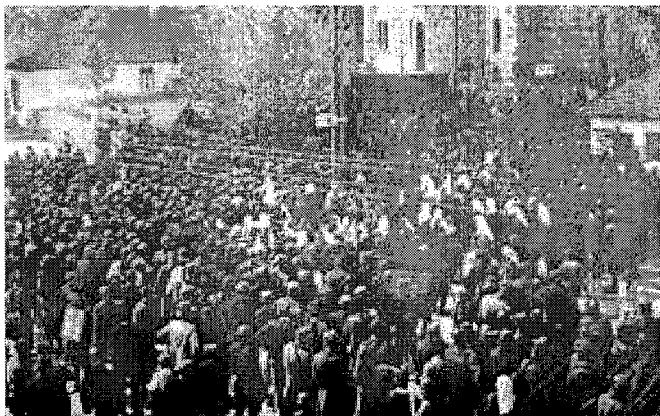
На бину скочи један млађи четник, био је интелигентног лица и деловао је сигурно, али без претеране и циничне самоуверености, поче: „Ми треба да штитимо Србе од усташке каме, ту преко Дрине у Босни, да подржимо наше четнике и Јездимира Дангића. Треба се борити против Немаца али мудро, немојмо их непотребно љутити, јер после крену казнене експедиције и страда невин народ. А ми свуд, од Бајине Баште па све до Зворника имамо наше страже које мотре на Босну и повезују се са четницима Јездимира Дангића. Ноћу горе ватре поред Дрине и на околним брдима, да усташе знају шта их чека”.

Неколико истовремених гласова из гомиле га љутито прекиде: „Доста, то није тема дневног реда, ви четници сте опортунисти и сарадници Немаца, са њима тајно преговарате нама иза леђа. А то што ваши четници чувају Србе у Босни, то је лаж, ви сте лопови. Четници ноћу прелазе у Босну и краду муслиманима из колиба волове и краве, овце, срам вас било, каква сте ви војска.” Други са титовком на глави додаде: „Србија је проглашена за ратно подручје од Немаца, а не за окупирани државу, узимају таоце, прете за једног њиховог наших сто. Већ стрељају, затвор у Шапцу је мучионица, а ви четници гњавите”.

На стаде галама и упади четнички расположених грађана: „Оставите ви вашу комунистичку, анархијистичку пропаганду. Ви сте безбожници и радите против Срба, ви сте интернационалисти, немате ни нацију, ни веру”. „Ћути издајниче”, загалами један млади партизан, циничног и дрског израза лица. „Избегличка влада у Лондону можда сад хоће да се ослони на Дражу Михајловића и четнике, ви сте руља и недисциплинованих, на крају ће нас подржати и Запад и Совјетски савез; иза нас је Коминтерна”.

Један други партизан завика из свег гласа: „Америка и Енглеска биће земља пролетерска”.

Затим иступи, победнички ликујући један партизан и саопшти да је збор завршен.

Народ поче да се разилази. Сви су били потрешени испадом ћерке свештеника, коју су у међувремену заврбовали партизани, без знања и слагања њеног оца и изазвали је против њега, лажно га представљајући младој и незрелој особи. Партизани су се ликујући

разилазили, док су четници нездовољни и скрушени ћутке одлазили свако на своју страну.

Уча, који је био са стране и све ово посматрао, рече једном мештанину: „Ово са оцем свештеником је утеривање страха народу, большевици прво растурају породицу, уништавају аугоритет родитеља, руше морал, укидају Бога, шире мржњу, да би тако завладали и срушили све наше институције, нашу државу, нацију. Тешко руском народу у чије је канце пао, они ће га на крају уништити и растурити Русију”.

„А како то дозвољава руски народ, његове патриоте, интелигенција?” - упита један сељак проницљивог израза лица са шајкачом на глави. „Нису вальда будале да уништавају свој народ беспотребно”.

„Е мој пријатељу, большевици су врло лукави, они агитују, воде пропаганду, лажу, обмањују многе поштене људе које су заврбовали. А онда када им једном приђеш, нема више повратка” - заврши Уча.

57. Тринаести октобар 1941. године - Сналажљиви бобијски чобани

У подножју села, пре подне, два младића из Савковића чувају овце на падинама зелене лепотице, планине Бобије. Свештеник беле косе и смиреног израза лица седи пред кућом и каже им: „Ево, видиш, одавде када видим око врха Бобије белу чалму магле, знам да ће бити промена времена.” Чобани уз ’Помоз Бог’ замакоше са овцама уз косу, уђоше у шуму. Чују бат корака и кршење сувог грања. Рат је, има свакојаких војски, опрез се налаже више него икада. Из гостиша, бану пред њих чета младих партизана са титовкама и црвеним петокракама и укрштеним реденицима и бомбама задевеним за појас. Преплашени или довитљиви, младићи планинци, да би показали пријатељска осећања према партизанима запевају углас: „Накриви се оскоруше грана, иде чета младих партизана”.

Партизани их погледаше овлаш, али пријатељски, један изађе из строја и пружи им две петокраке да ставе на шајкаче. Био им је наклоњен, али врло строг. Младићи су га гледали са снисходљивошћу и уважавањем. Он их позва на омладински састанак у згради школе у селу.

По подне, са стадом одоше ближе врху зелене планине. У том опет бат корака. Ко је сад? Искрсну из шуме чета веселих младића са шубарама и кокардама на њима, са пушкама и пушкомитраљезима у рукама, са бомбама и реденицима, са великим брадама и брковима. То су били четници. Довитљиви чобани да придобију њихову наклоност, сада запеваше: „Шкрипи, шкрипи шаша, ево наших шубараша”. Колона се заустави, четници спустише наоружање на земљу, младићи углас: „Бог вам помого јунаци”. Четници почеше да их тапшу, весело и пријатељски, узвикујући: „За Краља и Отаџбину”. Један повика: „За Крст часни и Слободу златну”. Сви четници запеваше углас весело, планина се орила: „Кличе вила са Немића и дозива Обилића: Обилићу српски тићу, Обилићу српски сине, вини нам се са висине”.

Застадоше, из чете се издвојише двојица са сатликом ракије у рукама, видело се да су помало пијани, и почеше да натежу флашу и да певају, не баш тако гласно. Прво један запева: „Оће чича” а други настави: „Оће више” и онда обојица запеваше из све снаге: „Ала чича калајише од колена па навише”.

Четничка чета узе оружје, стаде у строј и крете својим путем, гласно певајући: „Рогатица у камену, изгорела у пламену”. Онда променише мелодију и зачу се: „Овце тера Јулијана, по шумама и горама”.

58. Четнички октобар 1941. године - Убиство четничког стражара у гробљу Мекоте

Четничког стражара, који је био на стражи на брду Мекота на улазу у Љубовију од Узовнице и Зворника, где се налази љубовијско гробље, ударила мина, право у главу. Наводно су је испалиле усташе из правца Чауша из Босне. Ова вест се муњевито пронаела, не само кроз Љубовију него и кроз оближња села. Било је свакојаких прича, од тога да је немогуће да се са раздаљине од неколико километара нанишани тачно у главу. Можда се сам убио? Или га је неко убио из близине? Ко би то могао бити? Проносиле су се вести да је овај четник Јарамаз, био у конфлику са неким партизанима. Четнички чланови команде Љубовије су тражили да балистички експерти установе како је погинуо овај стражар.

Истога дана се пронаела вест да је Ј. Б. Тито преноћио у кафани у Љубовији и продужио ујутро са својом пратњом према Ужицу.

59. Пећинасии октобар 1941. године - Експлодирало четничко складиште у Љубовију

У касну ноћ се зачула страховита експлозија, тамо негде на крају Љубовије, на улазу код гробља Мекоте. Цела варошица је устала на ноге. Експлозија је одјекнула долином Дрине и околним брдима. Настала је истинска узбуна. У ведрој прохладној ноћи, видео се огроман облак дима.

Сазнало се да је експлодирало четничко складиште оружја. Погинула су два четника која су чувала складиште. Али се није установио узрок. Многи, престрашени, нису смели ни помислити, акамоли рећи, да је то била саботажа. Негде у потсвести то је била застрашујућа опомена.

60. Деветнаесити октобар, 1941. године - Немци бомбардују Љубовију

Четири немачка авиона су, у више наврата бомбардовала Љубовију. Гађали су административне зграде, војна складишта, касарне и део Дуванске станице где су се налазиле спаваонице војника. Било је жртава и разрушених зграда.

Отац, срећним случајем, тога дана није био у Љубовији, био је код родитеља у Узовници, где смо и ми тада били. Дуванска станица је била мало оштећена.

Авиони су у рано јутро долетели из правца Зворника и Шапца. Летели су врло ниско изнад Узовнице и наше куће, као и пре неки дан. Учинило ми се, малом петогодишњем детету, да их могу оборити на земљу неком дугачком мотком. Та мисао ме је окупирала, од пре неколико дана када сам их први пут видео како лете врло ниско. Знао сам да је то немогуће, али ми је та шала пријала, давала осећај важности. Зарекао сам се, када следећи пут наиђу, припремићу једну дугачку мотку. Одмах сам почeo да тражим неку такву. Рођак Драгољуб, већ момчић, повика гласно смејући се и пружајући ми дугачку мотку за трешење цанарика: „Држи, држи, трчи, удри, обори га”, и показа рукама авионе.

61. Двадесети октобар 1941. године - Комунистички агитатори на гробљу Крсмановића

На гробљу Крсмановића у Узовници, два млада партизана, убеђивала су Драгољуба да им приступи. Нису могли да га убеде. Саопштио им је учтиво, али хладно, да га то не интересује. Гледали су га врло претећи.

62. Двадесет јрви октобар 1941. године

Наш отац у Краљевини Југославији није био члан ни једне политичке странке и није желео да се бави политиком. То своје принципијелно опредељење је задржао и за све време Другог светског рата. Био је добро упознао моћ ондашње Немачке и био је реалистичан у проценама. Није сада хтео да приђе ни четницима ни партизанима, јер га политика није интересовала, као ни власт. Имао је троје мале деце, супругу и размишљао је како да преживимо тешка времена рата. Подржавао је на неки начин, четнике и партизане. Што се тиче борбе против окупатора, његов допринос је био за време Другог светског рата, што је слушао стране радио станице на српском језику о догађајима у земљи, и покореној Европи, Совјетском савезу, о борбама савезника против Немачке и њених савезника. И о томе је при крају рата штампао и делио билтене.

Његов политички став је био, да је велика грешка што се обе стране не сложе, уместо што се свађају.

Једног дана, усмено је стигао позив да се јави у једно село на планини Бобији, у штаб чуvenог четничког војводе Рачића, који је од њега захтевао, као од виђеног человека у Подрињу, да се придружи четничком покрету. Мој отац је врло учтиво изнео свој став по том питању, и није имао због тога тешкоћа са четницима.

Зато је течо Миладин Рачић, свештеник из Узовнице другачије прошао са својим презимењаком, четничким војводом Рачићем, који га је позвао. Свештеник се није одазвао због оправдане спречености, али није обавестио војводу имењака о разлозима недоласка.

63. Двадесет други октобар 1941. године - Четнички војвода Рачић јуца у свештеника Рачића

Четнички војвода Рачић је, са својом пратњом на коњима, пролазио Узовницом и срео сеоског свештеника, и без добар дан, га запита: „Јеси ли ти свештеник Миладин Рачић? „Помаже Бог, јесам“. Без речи, војвода Рачић извади револвер и из непосредне близине упери у главу Миладину. Јездимир Дангић, који је био са Миладином, гурну му руку улево, и одјекну пуцањ“. Течо Миладин је стајао бео као зид. Метак је прошао поред десног уха и спрљио косу и браду. Схватио је да војвода Рачић није хтео да га убије него да га је само заплашио, упозорио и казнио што није дошао на разговор”.

**64. Двадесети трећи октобар, 1941. године - Чета младих четника
маршира кроз Узовницу**

Путем кроз Брезовицу пролазила је чета младих четника. Сви су били врло млади, најстарији није имао ни тридесет година, а било је и голобрађих дечака. Били су високи и снажни, плави и црни. Иако је био прохладни јесењи дан, сви су били у цемперима, неки су се кочоперили у кошуљама раздрљених истурених груди. Ишли су поред школе, и замакли за Којића гробље. Уча их је врло тужно и забринуто посматрао из собе, где је седео са једним узовничким учитељем. Било му је жао младалачке наивности и заслепљености, површности. Знао је да ће сви они своје сазревање и стицање искуства скупо платити тешким животним искушењима и патњама.

Уча: „То је све врло тужно, ти млади четници су тако баhatti, а не знају у шта су се уплели, шта их све чека”.

Учитељ: „Четници су идеалистички српски националистички покрет, за Краља и Отаџбину. Њихове намере су врло поштене, патриотске, племените, али они немају снаге да их остваре у пракси, немају инфраструктуру, средства, ресурсе, немају подршку као што имају партизани”.

Уча: „Партизане подржавају Коминтерна, Совјетски савез и моћни кругови на Западу. То је илегала, подземље, субверзија и специјални рат. Они су врло обучени и мотивисани, а ко подржава четнике? Краљ и влада у избеглиштву? Шта је то, то није ништа.”

Учитељ: „Краљ и влада у избеглиштву и имају и немају подршку светских моћника, то су закулисне игре. Комунисти су погоднији да остваре те циљеве. четници су идеалисти, комунисте ће злоупотребити. Огромна већина комуниста не разуме игру владара света”.

Уча: „Погледај комунисте, њихови вођи су крајње осиони, самоуверени, цинични, бескруполозни, сурови, арогантни. То су професионални пропагандисти, агитатори. Четнички активисти су много мање милитантни. Али шта, ако се на челу комунистичког покрета налазе такве екстремне нарави. Такве особе на таквим позицијама су врло опасне.”

Уча, одахну па настави: „Бескласно друштво, научно управљање друштвом, једнакост, правду, што пропагирају комунисти, то могу да уведу једино развијене и богате државе а не ми. То је превара, кукавичје јаје. Иоле промуђурнији сељаци им се овде подсмеђују и кажу, да им треба дати мотике да копају, да им дође памет у главу. Српски сељаци су врло мудри”.

65. Двадесетићи октобар, 1941. године - Неко убио чобанина

Јован Ј....., средовечни црномањаст човек, иначе представник четника у команди Љубовије, из К...., седео је у своме стану у главној улици, увученом у двориште испод брега, са својом супругом и троје мале деце. Напољу је било прохладно и облачно, у стану је пуцкетала ватра и било је пријатно.

Пред вратима се зачуло ридање, а онда су се врата отворила и ушла је старија жена у црнини, гласно наричући: „Мој Драгане, јабуко моја”. Убрзо се схватило о чему се ради. Јуче је неко убио Јовановог брата још младића, док је чувао стоку, из ватреног оружја. Не зна се још ко би то могао да буде. Догађај је запрепастио мештане у околини; тако нешто се не памти, још од времена Првог светског рата и Турака.

Јован је био дубоко ожалошћен и потрешен. Његова жена је отишла у продавницу да купи црне траке, свеће и све што је потребно за сахрану. Вест се као муња пронела малом варошицом.

Једна несрћа не долази сама. Његов петогодишњи син Раде се тога момента одазва на позив друга из дворишта да се играју и појури кроз врата, саплете и се и паде са висине од неколико степеница на каменито тле, право на главу. Срећом без тежих последица.

66. Двадесетишести октобар, 1941. године - Разговор узловничких учитеља

У узловничкој школи су на трему седели Учо и још два учитеља. Иако је била јесен, дан је био сунчан и топао, ојужило је. На столу је била флаша шљивовице и у тањиру суво месо које су мезетили уз жестоко пиће.

Учо: „Нама се лоше пише, владари света нас сврставају у подручје мрака и Средњег века. Желе сада да нам убаце большевизам као и Русима, које су упропастили”.

Учитељ1: „Па ми и јесмо такви, сујеверни, примитивни, свадљиви, преки, овде још живе вештице и вампири, огромна већина неписмених, ми смо лаковеран свет”.

Учитељ2: „Тачно, али у исто време Срби имају дивне особине, врло су вредни и радни, сви раде од раног јутра до мркле ноћи, рано лежу, рано устају, поштени су, искрени, верници, испомажу се, таквих моба нема никдега у свету, постоји морал, култ породице, поштења, части. Срби су врло витални, природно бистар свет”.

Учитељ1: „То све стоји, али видиш ли ты сада шта се дешава. Колико војски, колико шефова, наједном се све позавађа, суседи и браћа постадоше крвни непријатељи. Ми Срби смо помало наиван народ, наседамо

лако на лажи и шарене лаже, зато комунисти успевају да посаде своје зле цветове”.

Учо: „Нас представљају на Западу да смо дивљаци и примитивци, као они у Африци. Откуд нама такве особине? И ово је Европа? Та господи се праве важна, а неће да знају да смо ми у Средњем веку јели кашикама и виљушкама док се на енглеском двору јело прстима. За време Цара Душана, почетком 14. века, Србија се протезала од Пелопонеза до Будимпеште, и од Црног до Јадранског мора. Србија је била правна држава, у Законику Цара Душана је писало: „Судије да суде по закону а не у страху од Царства ми. У Краљевини Југославији која је поштовала закон, било је и пропуста понекад. Мене су пензионисали по казни, невиног.” „Када је настала наша голгота” - узвикну Уча, онда када су нас напали Турци Османлије после нашег пораза на Косову, на Видовдан 1389. године, када су нас и цео Балкан и југоисток Европе, Турци прекрили пет векова, као огромно јато скакаваца. Гурнули нас у мрак, ропство, не само да су зауставили наш напредак, него су нас повукли унутраг. Док су се европске земље развијале, економски, научно, технолошки, и у сваком погледу грабиле напред, ми смо назадовали на хиљаде година. Знате ли ви шта значи пола хиљаде година. Ми смо ту Европу бранили, да није било нас имали би огромне проблеме са Турцима, Монголима, и Азијатима. Сада ми испадамо примитивци. А никде нема таквих манастира и фресака, такве културе, грађевинарства, народних песама, пословица, народне мудrosti као код нас”.

Учитељ1: „Можда су некоме сметале Византија, Хелада и Србија, па је на нас усмерио Селџуке османлије. Турци су нам оставили своју дозу крви, створили слугерањски и послушнички менталитет, покорност газдама, унели клицу корупције, створили омразе и осветништва, сувост у обрачунима, пребрзе процене, сада све ово што долази пада на плодно тло. Ми смо и сами постали Азијати помало. Знаш ону изреку: ’Ако живиш сто година са чудовиштем постаћеш и ти чудовиште’ Нас могу спasti Бог, вера, наша традиција, култура и слога. Да није било пола хиљаде година турске владавине ми бисмо сада били европејци, културни и просперитетни. Није наша кривица што смо сада овакви”.

У дворишту школе се појави висок коштуњав леп човек, правилних и интелигентних црта лица. То је био Ђорђо Беатовић, трговац који је живео у Београду, иначе из Братунца, близак сродник Саве, мајке наше мајке, који је дошао у посету сродницима који су били избегли из Босне у Србију. Поздрави се са учитељима који су га добро познавали. Ујко Ђорђо, тако га је звала моја мајка рече: „То што се свађају четници и партизани никако не ваља, треба их мирити. На томе у Београду радимо, професор Бошко Томић, др. Веселин Савић и ја. Немцима се то никако не свиђа, ни

комунистима, нити Русима. Прете нам. Дошао сам овде да разговарам и са једном и са другом страном, да се нађе мирољубиво решење, да се не свађају”.

67. Двадесет седми октобар 1941. године - Договор у Брајићима

Четници и партизани су направили познати договор у Брајићима о подели територија, о заједничким командама, сарадњи, ратним судовима, слободи кретања и транспорта. Све је изгледало да ће доћи до нормализације односа и сарадње. Уместо тога, почеле су све веће и опасније чарке.

68. Први новембар 1941. године - Ђорђу Беатовића убиши!

З.... П....., младић комунистички активиста из села Б... изнад Љубовије, дошао је у Узовницу и распитивао се за Ђорђа Беатовића, код кога је отсео; шта прича, са киме се дружи. Казао је: „Ђорђа Беатовића ћемо убити”.

69. Једанаести новембар 1941. године

Данас је одржан велики збор на истоме месту као и претходни у Љубовији. Исти сценарио, исте или сличне песме. Много света, слили се сељаци из околних села са шајкачама, чакширама, у копоранима. Био је прохладан и облачен дан.

П.. П...овић партизан из Прослопа, осу са говорнице, бујицу критика на четнике: „Ваше чекање обрачуна са Немцима, није да ви сачекате да победе савезници па ударите, него ви желите да они победе. Драже Михајловић тајно преговара са Немцима и ради нам о глави. Чиме сте погазили споразум у Брајићима. Ваши људи су јуче разоружали нашу чету овде у Лоњину. Зар не видите да смо овде бројнији и све бројнији.”

Неки мушки глас се зачу: „Ви партизани све радите мучки, тако сте ушли и у Љубовију први пут, на превару, ми вас пустили као браћу а ви остали да нам командујете”. Гомила се усталаса. П... упре руке у правцу онога ко је то казао: „Нећеш још дugo гукати голубе, ућуткаћемо те, награјисао си”.

На бину се попела млада, осиона, самоуверена партизанка, која је казала да су партизани главни у Љубовији и да се четници морају покорити њима, бити испод њих.

У сличном тону су говорили и други говорници, све партизани, ниједног четника. Сем малопрећашње прочетничке реакције ништа више. После тога, било је јасно збору, да је под апсолутном контролом партизана.

Присутни су се разишли у убеђењу да партизани почињу да потпуно држе контролу у Љубовији. Сличан је осећај међу становништвом преовлађивао све више у целој Азбуковици.

70. Тринаести новембар 1941. године - Партизани заузели Љубовију

Од правца Љубовије су се чули пуцњи и детонације. Отац се већ ноћ пре тога вратио, обавештавајући да су почеле борбе између четника и партизана за власт у Љубовији. Партизани су без већих напора и жртава заузели варошицу. Партизански комесар Б..... је заробљеном свештенику четничком команданту пришао и казао: „Попе брадоњо, мајку ли ти твоју платићеш ми све”. И зграбио га за браду и исчупао је. Присутни кажу да поп није ни реч казао, а крв је пљуснула по његовом лицу и оделу. Од заузимања Љубовије од стране партизана, настало је ново време, заведена је нова власт, нова организација, дошли су нови кадрови. Све се изменило.

71. Пећинаести новембар 1941. године - Комунистички најад на оца

Отац је радио на своме радном месту у Љубовији. Позвао га је на разговор један од партизанских команданата места Б.... и казао му: „Милане, ти си капитулант, кукавички си предао своју чету Немцима, без борбе, срам те било. И поврх свега био си на поклоњењу код четничког војводе Рачића. Ти си за четнике, све је уписано у нашим списима. Имамо твоју карактеристику која је стигла из логора у Нирнбергу, тајним каналима, где си био неколико месеци у заробљеништву, од наше ћелије КПЈ тамо. Ти си за Краља, тебе су Немци пустили раније јер си им предао своју чету без борбе”. Отац се вратио кући крајње потрешен и ојађен, преплашен за своју судбину, повређен. Истина је била потпуно другачија.

72. Шеснаести новембар, 1941. године - Физички насртaj на оца

Отац је ишао око подне главном љубовијском улицом, из даљине је трчао младић. Није имао ни шеснаест година, снажан, млад, пун осиноности, грунуо је у оца снажно и изазивачки, скоро га је оборио, говорећи му увредљиво: „Ти си издајник, сарађујеш са четницима и Немцима”. Партизани су оваквим поступцима одбили мога оца који је за њих имао извесне симпатије. Сазнао је да су лажови, неискрени, злонамерни и дистанцирао се од њих. Али никада није пришао четницима. А у Немцима је видео окупаторе. Уздао се у савезнике и њихову победу над Немцима.

73. Двадесетседми новембар 1941. године - Поновна окупација Немаца

Од Шапца је кренула, пре неколико дана немачка офанзива, уз Дрину и кроз Рађевину ка Љубовији, Бајиној Башти и Ужицу. Немци су са снажном моторизацијом и оклопним возилима дошли пред Љубовију 27. новембра, где их је сачекао снажан отпор партизана. Четници су се још раније повукли у околна брда одакле су такође нападали Немце. Али није било сложне заједничке акције. Сада су четници и партизани били непријатељи, то је ишло на руку Немцима и не само њима, него и НДХ, усташама, Павелићу и многима другима.

Партизани су се повукли, било је на обе стране много жртава а затим су у налету поново ослободили за кратко Љубовију, коју су Немци одмах повратили. Немачка војска је по наређењу Хитлера добила задатак да уништи партизане и четнике. Партизани су се повукли ка Бајиној Башти, у Ужице које је било центар велике ослобођене партизанске територије тзв. „Ужичка република“. Немци су били љути на становништво које је подржало партизане и четнике. Било је осветничких немачких акција. Већина, сем старијих и немоћних, је поново избегла у бруда и планине.

Двадесетдеветог новембра Љубовија је била пуста. Дошли су Немци, била је то мала немачка постаја а онда су у њу дошли тридесетог новембра бројнији Руси белогардејци, који су у Љубовији остали све до октобра 1944. године. У Азбуковици, за то време нема партизана, али их је било у брдима понегде, били су у илегали и тајним организацијама.

Двадесетдеветог новембра 1941. године пада Ужице и Тито се повлачи као и његов Врховни штаб ка Санџаку и Босни где су још веће и непреходније планине, што им је олакшавало герилску, партизанску борбу против Немаца. Њихова стратегија је била да изненада нападају немачке јединице, да их увлаче у планине да би се лакше са њима борили, да агитују и шире своје идеје и придобијају становништво, како би освојили дефинитивно власт на крају рата, уз помоћ Црвене Армије. Партизани у средњем Подрињу и Азбуковици су се повукли у бруда и илегалу. Зиме 1941/42. је била изнад Узовнице у планинама Соко, Медведник и Јагодња, смањена слободна партизанска територија, али је и она ускоро несталла под нападима Немаца. Четници су постали све јачи, а тамошњи партизани су се ноћу по месечини и на беспутним прелазима Дрине, пребацвали у Босну и придружили својим саборцима који су тамо раније отишли.

Од двадесет деветог новембра 1941. године, када је пала Љубовија све до краја рата 1944. године, била је немачка власт, а ту су били њихови сарадници: недићевци, добровољци, љотићевци, Руси белогардејци. Они су били званично са Немцима али не значи да су били за Немце, само су

тако оцењивали да могу задовољити своје националне интересе. Сматрали су да треба да сачекају свој тренутак када победе савезници, а да до тада треба са Немцима мудро и дипломатски поступати. Свуд око Љубовије је тада било највише четника, који сада нису имали организовану комунистичку субверзију и насиље. У Љубовији су за време Другог светског рата виђани и Италијани.

74. Пети децембар 1941. године - Отац јоново у Дуванској станици

После поновног заузимања Љубовије од Немаца, вратили смо се у Узовницу. Шеф месне канцеларије у Узовници, под надлежношћу Београда је дошао код нас и саопштио оцу да треба одмах да се јави на дужност у Љубовију, и да је сада ситуација мирна, да више неће бити борби, нити опасности, да сви ми треба да се преселимо у Љубовију. То је била врста наређења. Отац је имао да бира: да прихвати или да буде обележен као непослушник, бунтовник и да се опасно замери окупационим властима.

75. Осми децембар 1941. године - Наименован немачки команданти Љубовије

Када смо се увече спремали да спавамо, промицале су пахуљице, што је за нас децу била изузетна радост. Тражили смо од родитеља да нам направе санке. Обећали су. Легли смо радосни нестрпљиви да се пробудимо следећи дан и да видимо свуда око нас снег.

Тако је и било. Пробудили смо се врло рано, мајка нас је смирила јер смо били нестрпљиви да се санкамо. Снег је био огроман, до прага, прекрио је неколико степеника. Околна брда су била под дебелим белим покривачем, гране су се савијале под теретом. Нигде стазе. Дошла су два радника са лопатама и направила пролаз до капије и канцеларије. Отац је предузео мере да нам се набаве санке.

Кроз Љубовију се истога дана као муња пронела вест, да је дошао нови командир Љубовије, немачки официр Фос. Сви су били забринути и питали се како ће сада бити, шта ће чинити Немци, како ће се понашати.

76. Једанаести децембар, 1941. године - Дуван за немачког командантија

Снег се слегао, направљене су стазе, пут је био очишћен, огрејало је сунце. Санкали смо се низ једну малу низбрдицу близу Дуванске станице, било је врло весело. Мама је провиривала повремено да види како смо, а онда нас је позвала да се мало огрејемо. Док смо били за ручком, ушао је

стражар и саопштио оцу да ће сутра око девет часова доћи господин Фос лично, треба му дуван. И казао му је све шта треба да припреми, додао је да ће Фос доћи сам, на коњу. Још онда смо били импресионирани првим сусретом са немачком педантношћу и прецизношћу, упутства о квалитету дувана, начину сечења, припреме, дужини, количини, врсти папира и т.д.

*77. Дванаести децембар, 1941. године - Посета Фоса,
команданта Љубовије*

Нагло је ојужило. Сијало је сунце, снег се топио и сливао олуцима и у малим потоцима текао низ асфалт поред зграда Дуванске станице. Било је топло као у пролеће. Пут поред Дуванске станице је сада био проходан, истопљен снег као нека шарена каша, пролазиле су понеке велике сељачке санке у које су били упргнути волови или коњи, али и понека коњска кола. Била је лапавица јер се вода мешала са снегом.

Били смо пред кућом, мајка са двогодишњим братом у рукама, отац, мој четири године старији брат и ја. А поред нас стражар Мирко Тешић, снажан младић из оближњег села.

Иза брда изнад Љубовије, из магле и ниског зимског облака, израњало је као ватра, огромно, жуто, већ ниско сунце, које је бацало своје светле снопове зракова на све стране. И грејало нас као, каква небеска пећ.

Стражар је приступио капији дворишта из које је изашао силазећи са мало узвишеног пута повећи човек на врло мирном великом лепо оседланом коњу сјајне коже, у униформи немачког официра са капом са великим заштитним капком који је ишао далеко изнад чела, као неки дугачки широк кљун. Био је у дугачком зимском војничком, зеленкастом шињелу, на ногама је имао чизме са мамузама, у руци је држао бич, који је одмах дискретно заденуо за седло.

Коњ је закорачао још неколико корака и зауставио се на неколико метара од нас. Видели смо га сада ближе. Деловао је на нас децу као неко чудно биће из нама непознатог света. Израз лица му је био тајанствен и строг.

Немачки командант места, се обратио оцу на немачком јер је био унапред обавештен да он зна језик. Отац је имао средњешколско знање немачког језика, усавршено шестомесечним боравком у немачком заробљеништву у Нирнбергу. Проговорио је полако, не гласно, али отсечно, био је врло кратак и дефинисан: „Добар дан. Надам се да сте прочитали упутства о дувану, и да сте испунили захтеве”. Отац му је пружио пакетић, који је Немац распаковао, све погледао, пипкао, прегледао, мирисао је исечени дуван страсно и дискретно удишући и казао: „Врло добро. Када

потрошним доћи ћу опет, то ће бити отприлике за неколико дана, бићете обавештени". Отац му одговори лошим немачким језиком са јаким српским нагласком да га је разумео и да ће му обезбедити дуван када то затреба.

Фос је био задовољан. Изгледа да је био страстан пушач, мирисао је, ушмркивао исечени дуван задовољно.

Запита оца: „Да ли ми можете припремити дуван за ушмркивање". Отац му је обећао.

Затим Фос застаде и настави да нас посматра. Поглед му је био врло мудар и продоран. То је био прави господин, тако сам помислио. Прво је одмерио оца, затим је бацио кратке погледе да децу, на мајку која је држала у наручју нашег малог врло плавокосог и зеленооког брата. Деловао је импозантно и врло необично, строго и ледено, али нимало непријатељски. Био је врло достојанствен. Било је очигледно да је желео да буде ауторитет, да покаже да је власт, да тражи послушност, али да није зао. Чак се мало насмешио гледајући нас све заједно. Вероватно се сетио своје породице.

Онда се тргну и опет узбиљи. Било је топло, мало је раскопчао шињел, назрео се опасач на коме је писало (на немачком) „Бог са нама" и диже главу високо проговарајући реско: „Свима онима који буду поштовали нашу власт биће гарантована сва њихова права. Партизани су бандити, ми ћемо се са њима убрзо ефикасно обрачунати. А четници, као да се сам пита, одмахну руком а онда опет настави: „У овом делу Србије су ланци планина до 1.500 метара висине", показа руком на оближње србијанске планине. А онда упери руку према Босни: „Тамо су веће планине, преко 2.000 метара, још даље у Црној Гори има седамнаест висова изнад 2.500 метара, а на Косову чак двадесетдва врха виша од 2.500 метара". Затим застаде. Сви смо ћутали. Фос се прену и настави: „Ваше планине су непроходне, неприступачне, без путева и инфраструктуре, дивље су. То је за бандите добро. Наше јединице ће их и тамо наћи. Нека их засада, али када буде све овде готово доћи ћемо и горе". Застава па настави: „Цео Балкан је један планински масив, Балкан је турска реч и значи планина."

Окрете коња према капији. Сада му је излазеће сунце удајало право у лице, дижући руку ка сунцу рече: „Исток,, И удари мамузом коња, мало се пропе, њисну и устрча уз узбрдицу на пут, а онда настави лагано и послушно ка центру варошице.

Фос одлазећи добаци кратко: „Довиђења".

Изгубио се у излазећем сунцу, те иза њега остале у сећању издужена сенка коња и јахача.

Моја дечија подсвест је била заокупљена питањем: Одакле ми је позната ова сенка, где сам је видео? Онда сам се сетио, такву скоро исту слику сам видео у Свезнању.

И јурнуо сам у собу и зграбио моју омиљену, огромну, дебелу књигу и почeo да је листам што сам брже могао. Свезнање је за мене било нешто најдраже. То је била књига преведена са француског, врло дебела, јаких картонских корица, са лепим пуним странама, изгледала ми је као кожа, луксузна, са много слика у боји. Донели смо је из Ђевђелије, купио је отац још у Велесу, у Македонији 1938. године. Уживао сам листајући је и миришући, гледајући заставе свих могућих држава, авионе, све могуће ствари. Сваки час сам запиткивао старијег брата који је већ био ученик, шта ту пише, оца мајку, познанике. На крају су почели да ме уче да читам и тако сам убрзо почeo да сричем слова, да читам, и са непуних шест година сам врло брзо и добро читao, и почeo да учим и да пишем.

Наишao сам најзад на тражени лист књижурине, и пун радости га препознаo. Преко доње половине стране у црно-белој техници је стајала управо слика неког шпанског хидалга племића са брадом и необичним шеширом. Испод слике је стајало име Сервантес, шпански писац који је написао чуvenу књигу Дон Кихот. А испод сенке: Дон Кихот са копљем и коњем. Сетио сам се.

Овај догађај ме је још више подстакнуo да урањам у Свезнање. То је за мене било најдраже занимање. Ушао бих у собу најчешће када сам био сам, стављао књигу на сто, и почињао да је листам. Нарочито ми је остала у сећању слика једне врло чудне и преплашене породице, испод слике потпис, мислим Спрудников. Мајка и троје деце у некој изби, шћућурени око свеће; свуд око њих се осећао страх, безнађе и недостатак оца. Као да је нестао, као да га је неко одвео некуда на силу, мучки. Прочитао сам без даха да је то руска породица изгнана у Сибир, изложена терору большевика. Из слике је избијала нека чудна снага, страх. Осетио сам одмах шта то значи, шта су большевици, шта је то Сибир. И то ми се урезало у сећање заувек. Те слике сам се врло често сећао.

78. Двадесетишести децембар, 1941. године - Руси белоћардејци

Дошла нам је на дуже у посету тетка Милена, сестра наше мајке, двадесетогодишња, висока, лепа, светлокоса и светлоока девојка, важила је за врло интелигентну, била је најбољи ћак током целог школовања. Био сам срећан због тога, проводила је време са мном читајући Свезнање и дискутујући о његовом садржају.

Био је хладан зимски дан, снег је био поново нападао, кроз прозор су се виделе пахуљице које су промицале. А тамо, преко пута, на једној пољани видели су се млади војници који су марширали и вежбали. Видело се како дижу стопала брзо и енергично. Били су млади и лепи, носили су униформе другачије од Немаца.

„То су Руси, белогардејци”, рече тетка Милена мами. „Врло су млади”, рече мама, „а већ гурнути у рат”.

Путем наиђоше два врло млада белогардејца на коњима. Они су се појављивали не само у Љубовији, него и у суседним селима, увек заједно, и на коњима. Били су омиљени, због своје доброте, ненаметљивости, младалачког и пријатељског изгледа. Никад нису ништа казали, само су пролазили. За њих се прочуло да су племићи.

79. Двадесетдевети децембар, 1941. године - Стара гостојда Руси белогардејци

У лицом је ишла група од неколико средовечних, или већ старијих Руса белогардејца, у војним униформама. Деловали су врло озбиљно, отмено, господствено, као неки научници. Једна сељанка са марамом и у опанцима, са обрамицом на раменима у којима су били сир, кајмак, и јаја, које је носила на пијацу, која се тада нађе на улици, обрати се једној жени из Љубовије: „То су врло образовани људи, племићи, професори, говоре међу собом француски језик.”

А онда застаде, осврћују се да је неко не чује, и поче да шапуће у ухо својој саговорници: „Иди за њима и чућеш, да када разговарају гласно, испустају из stomaka гасове”. И нехотице идући иза њих чуше у више наврата гласне звуке који одају такво пражњење stomaka. „Одвратно” рече жена из Љубовије. „Не”, одговори јој саговорница, „то је врло културно, то је природно, зашто се устручавати, то су врло образоване особе, чим то они чине значи да тако треба радити

80. Тридесети децембар 1941. године - Руска, словенска широка душа

Руси белогардејци су имали своје спаваонице. У великом магацину, у појединим његовим просторијама су били наређани кревети на спрат, са фурунама које су бубњале, а испред спаваоница су биле наслагане пушке и лакше и теже наоружање.

Били су најчешће врло ћутљиви, када је било лепо време лежали су на трави испред магацина, били су учтиви према родитељима, деловали су утучено и преплашено. Пазили су на сваку реч, знали су да на сваком

кораку, а можда и међу њима има шпијуна, ко зна чијих. Али су повремено, када су били сами, умели да се опусте. Када нису били на вежбама, често су играли томболу. Са моја два брата сам долазио, да се играм у магацину и да их посматрамо и дружимо са њима. Обично би један од њих узимао мога двојногодишњег плавокосог брата у крило, милујући га по лицу и љубећи по коси, тражио од њега да извлачи бројеве томболе.

Нису много причали, пазили су на сваку реч. Рат их је научио да треба што мање говорити. Понекад су певали, али врло тихо, и увек су гледали да неко не нађе, неко од добровољаца, а Немци овде нису уопште у то време навраћали.

Један од њих још, млад, плав, средњег раста и дежмекаст, са избаченим јагодицама и косим очима, сео би и узео гитару у руке и почeo да пева. Тада сам први пут чуо руске песме и, заволео их заувек. Нашао сам у њима љубав, искреност и врло дубока осећања. Певао је често једну песму, тихо, и врло осећајно: „Вижу ниви, виджу поља, виджу реки и морја, ета рускаја природа ета рускаја земља,, (Видим њиве, видим поља, видим реке и мора, то је руска природа, то је руска земља). Затим је отпевао једну другу песму о растанку са драгом на некој далекој железничкој станици изгубљеној у бескрају Русије: „Двадцат первога јулија, тачно в двадцат часов, ја на пероне, ти в вагоне, задње прашћај ја кажу тебја”. (Двадесетога јула, тачно у двадесет часова, ја сам на перону, ти си у вагону, дошао сам да ти кажем последње довиђења).

Затим је један други, скоро младић, зграбио од њега гитару и ударио у жицe, из којих се излила река гвозденог оптимизма и узбуђење. Видело се да је мајстор забацио је главу, дуга плава коса му је пала на рамена, деловао је као неки глумац на бини: „Чупчик, чупчик, чупчик золотије, појти на каторгу в Сибир, Сибир туже рускаја земља”. (Чуперак, чуперак златне косе, поћи у прогонство у Сибир, Сибир је такође руска земља).

Један постарији белогардејац, видело се да је песник, тужног лица, обрати се певачу песме о железничкој станици: „Растанак, то је не само најтужнија него и најглујља ствар. Волиш неку драгу жену, она ти је све у животу, онда седне на воз и оде негде у бескрајну Русију, путује возом десет дана, онда санкама кроз бескрајну тајгу још толико, или више. И нестане заувек као да није ни постојала. И ништа не вреди, никад више је нећеш видети. Живот је смешна ствар. Сад јесмо сутра нисмо”. И запевао је тужну и врло осећајну песму тихим и промуклим гласом, али врло осећајно и упечатљиво: „Соња, Соња, твои красавије глаза, ја так многа љубју тебја Соња, сколка раз ја љубил тебја” (Соња, Соња, твоје дивне очи, ја те тако много љубим, колико пута сам те љубио).

И узе флашу шљивовице и поче да пије, да заборави тугу.

Онда цела чета запева тихо: „Под звездам балкана” (Под звездама Балкана).

Сазнао сам да су Руси врло осећајан народ и да лепо певају. И да воле децу.

81. Шестијануар 1942. године - Сveznaњe

Читао сам Сveznaњe. Окренуо сам страну где се налази наша земља Југославија и гледао заставу, грб, мапе, читао: „Југославија краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, који су јужни Словени, али има и других несловенских нација”. Окренуо сам под „Словени”. „Словени су живели у подножју Карпата одакле су се раселили. Били су плави и високи, и врло лукави. Када би их нападали непријатељи, они су се завлачили у мочваре и дисали кроз трску, а онда излазили иза леђа изненадно и нападали их и побеђивали. На исток су отишли Руси, Украјинци и Белоруси, на запад Чеси, Словаци и Пољаци а на југ Срби, Бугари, Хрвати и Словенци”. Значи и ми смо Словени. А како ја нисам плав, моја мајка није плава него црна? Али два брата су плави, сестра мајке, отац оца, такође плави? Питао сам мајку, објаснила ми је да је то било давно када су Словени овде дошли, мешали се.

82. Осмијануар 1942. године - Четничка заседа

Четници који су се били повукли у брда изнад Дрине, нису били претерано ратоборни према Немцима, иако су то била две непријатељске формације. Они су сазнали да од Зворника наилази конвој белогардејца са два камиона пуна хране, одеће, обуће, лекова, оружја и муниције. То им је управо требало. Направе заседу изнад Дрине и пута који иде усечен изнад ње у клисури званој Пановића гај где се додирују Узовница и Црнча. Доле је Дрина, а горе стене. Бацали су неколико бомби из близине, запуцали из пушака и митраљеза, без намере да било кога ране или убију, једноставно да белогардејце заплаше, да их нагнају у паничан бег, и да им отму камионе. Тако је и било. Требало им је оружје и муниција за борбу против Немаца.

Белогардејци поскакаше из камиона, и ускочише у неколико ципова, који су били пратња, дадоше гас и одоше без одговара на пуцњаву, према Љубовији.

Четници сиђоше и брзо се попеше у камионе и видеше да је све онако како им је било речено. Били су радосни. Али како то однети. Нико од присутних четника није знао ни да упали а камоли да вози камионе. Требало је брзо реаговати, јер су четници знали да ће из Љубовије убрзо доћи Немци са недићевцима и љотићевцима да поврате отето. Почели су да односе на леђима из камиона да товаре на неколико коња. Али су увидели да немају времена ни могућности да однесу много.

Нађено је брзо решење. Дат је налог да се из суседних сељачких кућа доведе неколико воловских запрега, које су потегле и повеле прво један камион до ивице пута и сурвали га у провалију, у реку. Затим су почели да вуку и други. Зачуше се гласови да се све прекине јер су осматрачи видели да од Љубовије долазе Немци и недићевци. Сељаци испреогаше запреge и трком побегоше кућама у брдо. Четници заждише из све снаге уз стрме литице.

У том наиђоше Немци, четника нигде. Виде да нема другог камиона, кренуше даље и видеше да је гурнут у Дрину, а да је други камион био вучен у истом правцу. Брзо схватише да четници нису имали људе који су знали да возе. Група Немаца покупи све што је било попадало по земљи, све утоварише у камион; у кабину камиона седоше два Немца, упалише моторе и кретоше ка Љубовији.

83. Десети јануар, 1942. године - Недићевци, љотићевци

У Узовници су разговарала два рођака, један је био недићевац а други љотићевац, млади и здрави људи. Разговарали су тихо и стално се освртали да их неко не прислушкује. Била су тешка времена, и морало се пазити на сваку реч. Али су један у другог имали потпуно поверење, као у себе. Разговарли су о Недићу и Јотићу, њиховим шефовима. Закључили су да је Недић био врло мудар државник који се залагао за одмереност и дипломатичност, уместо непромишљене ратоборности. „Недић је био за преговоре са Немцима а не за изазивања и кидања пактова, чиме су узроковани бомбардовање и окупација земље. Да су Недића послушали, наша земља не би била у садашњој ратној позицији и сва распарчана, и сви њени народи позавађани и гурнути у међусобна истребљења. Видиш свуда око нас покољ”. А онда шапћући рече: „Знаш да је Недићев син недавно погинуо са женом и дететом од бомби у возу у Пожаревцу”. „А што се тиче Јотића”, додаде он, „слично поставља ствари, али ми се не свиђа његова идеја југословенства”. Јотићевац заврши дискусију: „Ми смо сада са Немцима док се не заврши рат, а када их савезници победе, ми ћемо изаћи такође као победници, јер смо се залагали за разум и спас народа”.

Љубовијски затвор се налазио у згради бивше љубовијске општине. Ова зграда је била у облику квадрата и састављена од више мањих зграда, неке су мање куће. То су биле административне зграде бивше Краљевине Југославије. У делу овога квадрата који је гледао на главну љубовијску улицу, налазиле су се канцеларије и спаваће собе немачких војника и официра. Било их је свега десет у Љубовији. Затвор се налазио у подруму једне од ових зграда која се налазила у улици која је била паралелна са главном, близу пијаце; изнад се некад налазило књиговодство општине. Сада су тамо били стражари затвора, добровољци.

Из Шапца су дошла два истражника специјалне полиције. Они су имали за задатак да испитају два добровољца који су ухваћени у моменту када су се припремали да пребегну партизанима. Били су у својој соби и разговарали о своме плану да се придруже партизанима; неко их је чуо и издао. Налазили су се већ недељу дана у затвору у Љубовији, истражници су после разговора са њима морали да одлуче, шта ће даље бити, да ли ће их пребацити у Шабац или у Главњачу у Београд.

„Живео Стаљин, доле Хитлер, живео Совјетски савез, доле Немачка”, урлао је крајње пркосно и поносно, из свег гласа и ван себе осамнаестогодишњи П... М...овић из оближњег села Г...., и у исто време цепајући кошуљу на грудима и прсећи се. „Свежите га, и смирите”, наредили су истражници. Један од истражника је био из околине Љубовије, разуман и смирен човек, имао је намеру да некако смири ствар. Таквим поступком М..вића био је крајње заплашен и узнемирен. Био је јако тужан због таквог иступа младог М....овића, тврдећи својим блиским пријатељима да је то крајње непромишљено и непотребно, да тиме само може изазвати казну стрељањем, или ће бити депортован у концентрациони логор. Јако сам жалостан због њега. Али ако тако поступи пред Немцима, онда је дефинитивно настрадао. Други истражник му прошапута: „П. М је мудар али је млад, и насео је на комунистичку пропаганду, жао ми га је, може изгубити главу, како да помогнемо заведеном младићу”? Нажалост, П.. М..овић је када је дошао немачки официр у присуству два млада и снажна добровољца, поновио своје повике. Онај други је био смиренији, није испољавао своја осећања. П... је сутрадан стављен у камион и са јаком стражом добровољца поведен у злогласни затвор у Шапцу. П.... је добро знао где га воде.

Када је камион одмицао из Љубовије ка Шапцу, будући да је знао сваку стопу поред реке Дрине, одлучио је да скочи и побегне. Када је камион

дошао испод Микуљака, стрмог стеновитог брда које се испред Ушћа спушта право у Дрину, П.. је повукао нагло и енергично цираду, и кроз отвор искочио из камиона. Бацио се низ бедем од пута ка Дрини, и почeo да се котрља ка шипражју и реци. Млади сељак навикао од раног детињства на природу, физичке активности, био је врло спретан, снажан и брз. Добровољци су зауставили камион и дали се у потеру. П.. је бежао као вук, то је за њега била шанса за спас и добио је надчовечанску снагу. Нису хтели да пуцају, требао им је жив, такво је било нарeђење, сем у крајњој нужди. Надали су се да ће га брзо ухватити. Неколико добровољаца је јурнуло путем изнад Дрине, да га опколе и ухвате живог. Видећи да ће га ухватити, П... је појурио уз Дрину, а онда иза једног места где стењак и дрвеће скривају реку, бацио се у ледену Дрину и почeo брзо да плива ка Босни. Тамо су већ биле поред усташа и јединице партизана. Добровољци се сјурише реци и видећи да се одважни и снажни младић успешно бори са леденом матицом, и да одмиче, да ће им побећи у Босну, извадише пушке и митраљезе и почеше у његовом правцу да сеју рафале. П... потону, једном, па изађе, Дрина је била тада бистра, видело се да се зацрвенила од крви. Потонуо је још једном и више се никада није појавио на површини реке.

85. Шеснаести јануар 1942. године - Партизан убица младићевог оца

Бастав је планинско село на граници Азбуковице и Рађевине. Ту се скривала у илегали једна група партизана. Придобили су једног новог саборца, успели су да га убеде, обману, заплаше и уцене. Младић повисок, није имао ни деветнаест година, плав и витак, снажан, паметног и скрушеног израза лица, из оближњег села Тепавац, као неки кривац постићен је стајао пред једним партизаном већ постаријим човеком. Видео је како се односе други према њему, био је врло утицајан. Овај партизан је био врло строг, из њега је избијала нека невидљива опасност, психолог би могао видети у њему трагове свакојаких врло опасних дела које је починио, израз лица је изазивао страх и језу. Носио је неку своју неописиву тајну и претњу. Али према младићу није био непријатељски настројен, нити арогантан. Рекао му је тихим, чак пријатељским гласом: „Седи да попијемо кафу, ја сам ти убио оца, то је био рат, он је био четник ја партизан, опрости ми и заборавимо то”. Младић је био бео као зид. Скршен тугом, али покоран и склон сарадњи са њим, упркос свега. Овај партизан је убио његовог оца у борби са четницима, заробио га, и наредио да га туку цакчићима песка по бубрезима, онда када је почeo да мокри крв пуцао му је у главу.

Његов први задатак је био да извиди четничке станице у близини, да оде у Љубовију и реферише све потребне податке које треба да прикупи. И да сазна од избеглица из Босне, који имају контакте са својима тамо, да ли и где у Босни, има партизана.

86. Седамнаесетијануар 1942. године - Избеглице сијижу све више

У Љубовију је данас стигло више стотина избеглица из Братунца и околине. То је био други талас избеглица. Наиме, после првог таласа избеглица почетком рата, у Источној Босни партизани су створили слободну територију, па су се избеглице вратиле. Почетком 1942. године Немци и усташе, су извршили нову офанзиву у Источној Босни и поново су Срби почели да беже из Босне у Србију.

87. Деветнаесетијануар, 1942. године - Друга Јосеја Фоса

Фос је тога прохладног али сунчаног зимског дана стајао на коњу на истом месту као и прошли пут, дошао је подуван. Отац му је све припремио како је захтевао. Био је врло задовољан па се мало опустио. Казао је оцу озбиљним и енергичним тихим гласом, одвајајући слогове и сваку реч наглашавајући: „Наше трупе напредују у Совјетском савезу, наша победа је неминовна, и биће брза. Наносимо тешке губитке комунистичким бандитима у Босни. Сада је овде све у реду и мирно је”.

Заробљени Аустријани на Дрини у Првом светском рату

Сада нас је гледао већ као занац. Ту није било непријатељства, али је било много хладног патернализма, који смо осећали и ми деца, и неке самоуверености и супериорности. Отац је био достојанствен, али врло учтив, није био сервилан, али је био скрушен, осећао се на неки начин понижен. Или још боље речено, немоћан. То смо још онда осетили.

Тога трена зашкрипа капија и на њој се појави деда Велизар, који је дошао из Узовнице у посету нама сигурним и самоувереним кораком, још увек врло снажан. На глави му је шубара испод које су се назирали праменови врло плаве косе прошаране седим власима. На лицу повеће снажне главе велики плави бркови, два зелена оштра ока, из којих је избијала бистрина и отреситост. Израз лица одлучан али учтив и уљудан. На себи је имао сељачке чакшире и на снажном стасу сељачки копоран.

На нас децу је деловао охрабрујуће, просто смо се озарили када смо га видели.

„То је мој отац”, рече кратко наш отац. Деда стаде са стране одакле нас је све посматрао. Изгледао је као хајдук. Није био нимало арогантан, или непријатељски настројен, био је потпуно учтив, сваки гест му је био одмерен и на своме месту, односио се са дужним поштовањем према немачком команданту места. Али у исто време иза тога се скривала једна природна и ненаметљива учтива надмоћност.

Ја сам тада био мали да бих могао просуђивати. Али је врло интересантно да је мој четири године старији брат категоризовао Фоса сасвим другачије од нашег оца. Он је изговарао име „Фос” које је чуо како изговарају Немци, са потпуно исправним немачким акцентом и са једном дозом наклоности.

Фос, који је према нама показивао ледену супериорност и патернализам, сада наједном поче да се мења и нервозно мешколи на коњу. Гледао је у деду радознало, али му је преко лица прелазила гримаса која је одавала извесну нелагодност. Фос је био интелигентан и образован човек, он је одмах прозрео у психологију деде.

Ипак Фос је сачувао претходни стил општења са нама, али је остао неуобичајено кратко и уз, довиђења, ошину коња мамузама, и нестаде иза капије.

Касније, сећајући се нашег оца и деде, и њихових поступака и контаката са Немцима за време Другог светског рата, моја браћа и ја смо често разговарали и анализирали њих двојицу.

Запазили смо две потпуно различите концепције и представе према Немцима. Код оца су се назирали страх, достојанство које се борило да не подлегне осећају инфериорности, скрушености, врсти беспосмоћности, што се изражавало кроз једну врсту покорности и послушног односа

према Немцима. Док је однос деде према Немцима у свим сусретима, без изузетка, био сасвим другачији. У сваком сусрету са Немцима, као и овога пута са Фосом био је учтив, нимало непријатељски настројен, испуњавао је без поговора и у потуности свако њихово наређење. Али се видело из сваког његовог геста и израза лица, речи, покрета, да то није сметало ни Немцима који би то обично препознали, са више потсвесним механизми-ма, него ли на нивоу свести, да се он осећа супериорним, и то на један врло једноставан и природан начин. То су Немци осећали и из њихових посту-пака према њему избијало је потсвесно поштовање. Можда и страх од балканског горштака и његовог непредвидивог инстинкта.

Трагајући за узроцима оваквих различитих ставова и представа о Нем-цима, установили смо временом да је код оца оваква врста беспомоћности, или чак и покорности према Немцима, узрокована од више фактора. Један детаљ из његове биографије за време Првог светског рата је врло значајан за ову сврху. У селу није било мушкараца, сем стараца, а жене су све биле саме, без мужева. Он је био дете (рођен 1908.) и појављивања мушкараца у селу, а да нема његовог оца, поготову странаца, и окупаторска војска (без обзира што су неки од њих били Срби, или Хрвати, из Аустроугарске и знали српски) деловале су на њега врло деморализирајуће. Био је утучен, обесхрабрен. Нарочито је деловао, у овоме смислу један немио догађај, када му је једнога дана аустроугарски војник, пришао и поцепао његову стару српску капу шајкачу, која је била превелика за његову главу, и ставио му, нову удобну капу, аустроугарског војника. Отац је после овога догађаја осећао још већу беспомоћност према Аустријанцима и Немцима. На такву психологију оца, касније је додатно деловала и муњевита победа немачке војске, чињеница да је његова чета била заробљена у долини Топлице, такорећи без борбе, на крајње понижавајући начин, сви војници који нису били Срби су дезертирали. Начин на који је био заробљен, пуцањ немачког официра на његовог ордонанса и његово рањавање, а поврх свега и нарочито цепање очевих официрских еполета од стране немачког официра, што га је подсетило на цепање капе, су допринели да се осећао крајње пониженим. Отац је видео шта је било са нашом земљом, упознао је Немачку, ондашњу развијену европску државу, и схватио, колико је ондашња Југославија била неразвијена и заостала. Видео је организовану и ухрањену немачку војску, моторизовану. Отац је био образован за оно време, природно интелигентан човек, добро је схватао о каквој се немачкој супериорности ради. Али су му, храброст и самопо-уздање ипак давале чињенице да је знао да савезници неће дозволити Немачкој да завлада светом и да ће је победити. Наш отац је био средњег раста, снажне конструкције. Био је смеђ и светлих, зеленкастих очију.

А када се ради о деди, он се из Првог светског и балканских ратова вратио са осећајем једне изузетне надмоћности у односу на аустроугарске војнике. Није их кудио нити говорио да су кукавице, или лоши војници, једноставно, Срби су били супериорни у снази, лукавству, мотиву борбе јер су се борили за одбрану своје земље. Нису никог нападали, то деда није ни говорио, то је био осећај који је свуда био присутан. Деда је био изузетно снажан човек, један од најјачих у Азбуковици. Није био образован као отац, нити је путовао у Немачку, није знао како је тамо, није познавао Немачку и њену војску. За њега су Немци били „Швабе“ и то је изговарао исто као и за време Првог светског рата. Деда је такође био убеђен у брзу победу савезника.

88. Четвртији јануар 1942. године - Италијани

Био је леп дан, иако је био јануар и права зима, као што то уме бити у овом планинском крају где је клима сурова и где је зими хладно, пошто је то већ југ Европе. Било је нагло отоплило као што то бива на југу, сунце је сијало, птице су весело црвркутале, природа се будила усред зиме. Путем поред Дуванске станице су ишли коњске запреге, људи и жене, водећи децу за руке. Било је јутро, тетка Милена је казала мами да ће ме повести у посету пријатељици у главној улици у Љубовији.

Повела ме је за руку, сишли смо низ степенице и кренули путањом ка капији која даје на пут ка центру варошице.

Чим смо изашли напоље чула се нека необична галама коју скоро никад раније нисам чуо. Било је чудно, нисам могао да се сетим шта је. Помислих, неки вашар, скучили се људи због нечега и онда галаме из свег гласа. Чим смо изашли иза зграде одакле се отвара видик према простору одакле је долазила галама, видесмо читаво једно поље велико као мало фудбалско игралиште, препуно неких мени непознатих људи, а са њима много, скоро поред свакога, мазги са бисагама и заденутим пушкама и митраљезима. Поред њих су стајали неки људи. Схватио сам да су и они војници, али нису изгледали нимало строго, арогантно, претећи. Насупрот, њихова румено црномањаста лица, као гар црне косе, која су одавала добро ухрањене и одржаване људе, била су насмејана и весела, врло пријатељски настројена. Нешто су разговарали, врло гласно, млатарали рукама, као да се препишу страсно око нечега. „Чудна нека војска“, помислих.

А онда, када су нас спазили, више њих се као по команди упути брзим корацима, скоро трчећи ка гвозденој огради која је делила Дуванску станицу од пољане на којој су се налазили. Почеше да дижу руке и према тетки Милени, да узвикују одушевљено.

Она је била врло смирена, није учинила ниједан пребрз или неодмерен гест, била је достојанствена, правила се као да то не види. Наставила је смирено и полако а онда смо скренули једним путељком иза капије поред ограде, ка центру Љубовије. Иза нас је остала галама, коју је заменио хук реке Љубовиће. Топио се снег, река је надолазила.

То је био мој први сусрет са Талијанима.

89. Двадесети јануар 1942. године - Јеврејке у Узовници

Долазио је повремено у Узовницу чика Љубо, син деде Симеуна. Љубо је био млад човек, омањег раста, али врло снажан, изузетно црне косе, очију и тена. Поломљен нос и нагњечене усне, избачене јагодице су одавале боксера. Живео је у Београду где је био јако популаран међу омладином, био је познат под надимком „Јумба”. Са својом групом је био страх и трепет у ондашњим београдским ганговима. Био је занатски калфа, приступио је комунистичком покрету у Београду и био цело време рата врло активан. Био је пред рат један од најбољих боксера у земљи у полутиешкој категорији, имао је много тешкоћа да ослаби, да не пређе изнад 80 килограма.

Са њим су дошли две млађе жене, Јеврејке, које је требао даље да спроведе, према Соколским планинама и Медведнику, да би приступиле партизанима и спасиле се од надолазеће хајке на Јевреје.

Чика Љубо је био у градском новом оделу, са дречавим каријаним сакоом, белом кошуљом и бљештавом црвеном машном.

Имао је обичај да лети, свако јутро у белим мушким гађама затегнутим на снажном мушком телу, иде на Дрину да се умије и окупа. Чим би дан отоплио, ишао је на Дрину да плива. За децу је био велика сензација. Заронио би на једном месту и нестао. Сви од нас су помислили на најгоре, једноставно је нестао, удавио се. Али се он затим, на наше запрепашћење и гласне радосне узвике појављивао на сасвим другом крају реке. Излазећи из воде је урликао као нека звер, фрктао и дувао у воду. Долина реке је одазвањала. На Чагельју (Острву на Дрини наспрам засеока Крсмановића) Крсмановићи су пуштали преко дана краве и волове а Љубо и његов брат Ђојо, оба врло снажна, показивали су своју снагу. Прво Љубо обгрли рукама око stomака и леђа једну повећу мирну краву и подиже је. Ђојо исто понови са једним још већим волом. Присутни су их гледали задивљено.

Јеврејке су имале обичај да стоје на степеницама велике куће деде Симеуна. Као две сенке, ћутке, достојанствене, забринуте и бледе, имале су фалсификована документа, иако су Немци врло ретко наилазили, и

нису се распитивали и проверавали. Сеоска власт је била слаба и неорганизована. А и бојала се. Биле су у релативној сигурности. Поред њих је на степеницама повремено, када је било топло седео старац деда Симеун, испред њега увек сатлике ракије. Имао је обичај да понекад гунђа, што је нервирало његову супругу, бабу Драгињу. Казао сам им у пролазу врло учтиво и љубазно, „Добар дан“. Запазио сам осмех, као да су климнуле немо главом.

Данас је двадесети јануар, слава Крсмановића, Свети Јован. Врло је хладно, мраз, дува ветар, пада снег, долазе гости, права зима. Био сам срећан, биће санкања.

Пред вече смо седели у засебној кухињи у дворишту, одвојеној од куће деде Симеуна и бабе Драгиње. Није се још било смркло. Са прозора који гледа на двориште и степениште, видео сам као да је нешто пролетело, а онда се из дворишта чуо врло гласан јаук једне од присутних сродница: „Погибе Симеун“. Деда Симеун је пао, оклизнуо се на просуту воду на степеницама која се заледила и са велике висине се стрмоглавио и ударио у каменито тло. Умро је за неколико минута. Причали су да му се леви брк трзао и играо, пре него што је умро.

Сутрадан је чика Љубо са две Јеврејке нестао према брдима, према Соколу и Медведнику.

Видео сам истога дана како изгледа српска сељачка сахрана у дринској Узовници. Старе жене јаучу и наричу из свегласа, све док тело не сахране, и кроз нарицање наводе све добре особине покојника.

90. Двадесетијарви јануар 1942. године - Лейла Рајна, преводилац немачког командантија местија К.... (име жене и назив местија су изменењени)

Немачка команда К.... оближње варошице, на челу са командантом места Францом Милером пренела је добровољцима захтев да пронађу у месту, уколико је то могуће, квалификованог преводиоца. Уколико не нађу у К..., предвидeli су да траже у Лозници, Шапцу или Београду. Добровољци су се распитали код К.... и сазнали за Рајну Петровић, тридесетогодишњу неудату учитељицу из једног села у околини Шида у Срему, која се затекла на почетку рата у К.... и ту осталла до даљега. Знали су да зна немачки као српски, јер је из сремског села, где је половина становника била немачке националности. Са њима се играла од малена и тако научила немачки. Знала је да пише, исто тако добро, као што говори. Рајна је била интелигентна и образована особа.

Два добровољца су дошла на њена врата и казали јој да треба да ради као тумач и да јој је обавеза да то прихвати. Рајна им је одговорила тихо:

,,Када се нешто мора, онда се мора, прихватам”. Казали су јој да дође сутрадан у Месну командатуру у згради бивше Општине К..... у осам часова.

Примљена је лично од Франца Милера. Са њим су била два добровољца, од којих је један, натуцаш немачки. Уведоше једну младу, високу плавушу, зелених сетних и ватрених очи ју, врло згодну и женствену, и врло интелигентног и проницљивог израза лица. Иако је Милер био рафиниран човек који није лако показивао своја осећања, видело се да је био врло пријатно изненађен.

Обратио јој се на немачком: „Добар дан, изволите сести. Ми смо сазнали да ви знате добро немачки да говорите и пишете и позвали смо вас да дођете на овај разговор да проверимо, да ли одговарате нашим захтевима.” И почeo је са питањима: Име и презиме, адреса, година рођења, брачно стање, занимање, образовање. Рајна је одговарала смилено. Милер је посматрао, очигледно је био врло пријатно изненађен њеним знањем језика. „Јесте ли ви Немица, или ваш отац, мајка. Одакле вам такво перфектно знање немачког”? „Ја сам из сремског села, где половину становника чине Немци, са њиховом децом сам се играла од детињства и тако сам научила немачки. Чиста сам Српкиња, и по оцу и по мајци”, рече Рајна. Милер се осмехивао задовољно: „Радује ме да имате очигледно симпатије за Немце”. Наставио је да је испитује, о положају Немаца у Краљевини Југославији, више да још мало процени и да упозна њену личност, а мање да сазна више о положају немачке мањине. „Када су Немци дошли у то село”? - запита Милер. Рајна му одговори спремно и смилено: „Почетком 17. века, дошли су низ Дунав чамцем. Кренули су од Шварцвалда почетком јуна, и стигли у Сланкамен, код Новог Сада, средином јула, одакле су коњским колима дошли код Шида”. Милер је сијао, био је врло задовољан: „Изванредно, изванредно”, поновио је више пута осмењујући се. „И још једно питање, имате ли децу”? „Не, јер се нисам никада удала”, одговори Рајна. Милер је гледао зачућено: „Да ли живите у ванбрачној заједници.” „А не’ то овде уопште није обичај, ово је врло патријархална и пуританска средина, и народ је високо моралан”, настави Рајна. Милер је упита: „Да ли живите са неким или сами”. „Сама”, прошапута Рајна. Милер је очигледно био расположенији. „Ево вам овај текст, идите тамо за онај сто, имате пола сата да га преведете са српског на немачки. Умете ли да куцате, тамо је писаћа машина”. „Да”, рече Рајна и послушно седе за сто, погледа текст, и откуца све за само неколико минута. И врати се и пружи превод Милеру, који је био радосно зачућен, да је тако брзо урадила превод. Гледао је радознalo, прочитao пажљivo њен рад, онда је

одложио лист значајно: „Изванредно, превод је савршен.” Затим додаде: „Морам вам признати да је немачки који говорите савршен, али је то ипак један помало архаичан немачки”. „Могуће, одговори Рајна, али између села и Матице Немачке, постојала је значајна веза, новине, књиге, плоче, посете, чак је један завршио студије у Келну и вратио се у село и тако унапредио локални немачки језик”. „Откуда Вама, чистој Српкињи, немачко име и презиме, упиљи Милер у њу.” Рајна је река у Немачкој, али то име није необично код Срба. А презиме, Петровић, потиче од имена Петар, које постоји и код Срба и код Немаца, одговори Рајна.” „Врло интересантно, рече Милер. Интересантне коинциденције.”

Онда се Милер узбиљи, намршти, постаде строг, поново је то био онај помало осион и арогантан официр и рече одсечно Рајни: „Госпођо Петровић, посао који будете обављали захтеваће од вас велику одговорност, и лојалност, то су врло значајни подаци, пословне и војне тајне, о томе не смете рећи ни реч никоме, ни најближим вашим. Уколико то урадите пашћете одмах под удар наших војних закона који су врло строги”. „Схватила сам” одговори Рајна. „Ваше радно време ће бити, пет дана у недељи, од осам ујутру до шеснаест часова. По потреби ако вас позовемо, будите спремни и на краћа путовања најдаље до Београда”. Онда, као да се досетио нечега што је био заборавио, запита је: „Ви сте учитељица у основној школи. Школа је ове године још век затворена, али, ускоро ће почети са радом, јер се ситуација нормализује. Ми желимо да деца иду у школу. Ваше радно место у школи ће бити замрзнуто до даљег, засада требате нама. Када буде време, ви ћете се вратити вашој професији”.

Рајна Петровић није имала најбољу репутацију у варошици. Имала је тридесет година а још се није удала. Била је врло згодна, мушкарци када би је видели, просто би полудели. У селима Азбуковице, девојка која пређе шеснаест година а не уда се, била је схватана скоро као престарела удавача. Била је срамота за своје родитеље и своју породицу. Ако би прешла седамнаест година, тешко се удавала, а ако се деси да пређе и осамнаест остајала је цео живот неудата. А Рајна је имала тридесет година а још се није удала. Али је ипак друго била варошица а дуго околна села, друго је била учитељица а друго такрећи неписмене сељанке, и на kraју Рајна је била из Срема, који је био други део земље, дуго је био под Аустроугарском, под јаким утицајем Беча, Будимпеште, Загреба и Европе. Рајна је била далеко више еманципована од локалних жена. Отуда је постојала и склоност да буде процењена као фриволна, или чак лаког морала. Говорило се да жене страхују за своје мужеве и да их чувају од ње.

К.... је мало место, све се зна о свакоме, ништа се не може сакрити. Поготову јер се месна командатура налазила у строгом центру варошице

изложена погледима становника и прозорима околних кућа. Шапутало се, али само у кругу најближих сродника и пријатеља, да је Рајна постала љубавница Милера. Касније се испоставило да је то било тачно. Једном приликом она му је признала да јој је прва највећа љубав био млади Рихард Цихабер, Немац из њеног села. Милер је био млад и привлачан мушкарац, међу њима се створила страсна љубав. Милер јој је признао да је ожењен и да има супругу и двоје мале деце, који сада живе у околини Франкфурта на Мајни. Звао је из милоште Рајни. И предлагао јој је да се разведе од жене и да је по победи Немачке води у Немачку.

(Када је завршен рат због раширеног уверења да је Рајна Петровић била љубавница немачког команданта места, или чак и да је сарађивала са немачким властима, била је оптужена од више особа и одржано јој је суђење у Окружном суду у оближњој Л..... На оптужници она је одговорила кратко: „Она”, мислила је на своју женску, „нема националност, нити се бави политиком, она није ни патриота, ни издајник, она зна само за логику љубави, волела сам га, и ништа друго ту нема”. Многи су се у препуној судници смејали из свег гласа, али неки су звиждали и почели да пљују на њу узвикујући: „Курво, издајицо, продала си се”. Председник суда и пороте је била једна млада партизанка у чизмама са високом петом, и кокетног понашања, одржала завршну реч: „Жене и мушкарци имају иста права, зашто да нешто могу само мушкарци, Рајна је волела немачког официра као мушкарца, а не као Немца”. А затим је застала и све погледала тријумфално, осмеђујући се саопшти: „Рајна Петровић је од 1941. године партизански обавештајац и то је био њен задатак, све што је сазнала на томе поверљивом месту је било прослеђено преко наше везе из Љубовије, нашој илегалној филијали у Соколу. Захваљуји Рајни, знали све шта се дешава са Немцима у том делу земље. Рајна је зато унапређена у чин мајора КОС-а (Контраобавештајне службе). Рајна је била наименована у Шапцу, где се удала за лекара, Словенца партизанског официра и отишла је са њим у Словенију).

91. Двадесетседми јануар 1942. године - Прослава Светог Саве

Данас је у великом магацину Дуванске станице у Љубовији одржана прослава Светог Саве. Огроман магацин у коме се обично држи откупљени дуван, машине, опрема и разни други материјали и предмети, био је од стране радника преуређен за ову прилику. Све је било помакнуто и сложено у један део, а у горњем делу који се приближава врху дворишта које излази на главни пут, постављени су редови столица, а између њих пролаз. Редови и столице били су нумерисани.

Наш отац је био у организационом одбору. Позвани су учитељи свештеници из Љубовије и околних места, и Миладин Рачић, сви са породицама, сви грађани Љубовије, ко год је хтео могао је да дође. Били су наши близки сродници из околних села и Љубовије: Радислав Тријић са супругом и

синовима Павлом, Богољубом и Јовом, Стојко и Џика Васић из Буковице са синовима, Добро и Роса Пановић из Узовнице са Максом и Драганом и ћеркама, ту је био и мој нераздвојни друг Милош Пипо Васић, Којићи из Узовнице, Савићи из Лоњина и многи други. Један од организатора је била учитељица Душанка Илић са ћерком Бебом и сином Војом. Били су виђени и ветеринар Берберовић са супругом апотекарком, као и доктор Чворић. Нико од представника било које власти није био на прослави, нити је био позван. Седишта су била сва заузета а пошто је било много света донели су клупе.

Напољу је био врло јак мраз и мећава. У хали магацина је горело неколико великих пећи бубњара.

Програм је био врло занимљив и узбудљив. Прво је свештеник одржао кратак говор и причао о српској историји и значају Светог Саве. Онда је школски хор ћака отпевао са својим учитељем веронауке школску химну: „Ускликнимо с, љубављу Светитељу Сави. Српске школе и цркве светитељској глави. Свети Сава српска слава”. Затим је неколико Руса бивших глумаца извело један скоч који је био врло смешан. Док су они били на импровизованој, великој бини, играли различите улоге, говорили, певали, играли, скакали или се акробатски као кловнови вальали по простртом ћилиму, дотле су њихове колеге из једног собиће која се налазила на простору који је тачно у средини бине, и која је била јарко осветљена, отуда показивали цртеже, који су се јако свидели публици.

Онда су ћаци рецитовали. Настало је тишина. Прво сам, као најмлађи учесник приредбе, требао да одрецитујем песму Десанке Максимовић „БАУК“. Ову рецитацију ми је дао свештеник Миладин Рачић, била је исписана врло плавим мастилом његовог пенкала; песма није била дугачка али ни кратка. Сео сам када сам је добио и почeo да је учим напамет, што је ишло врло брзо. Испитивали су ме мајка, брат, отац, другови, све сам запамтио. Рецитацију сам знао савршено, мајка ми је рекла да будем смирен, да се не плашим и да гледам њој у лице, да говорим гласно и весело.

Изашао сам весео и самоуверен, дочекан пљеском и веселим гласовима. Гледао сам право у лице мајке и оца и почeo: „убоде се ту на трн, и поче да јауче“. И у мени се све укочи, једноставно заборавих што ми се никада дотада није десило. Није ме ухватила никаква паника, нити сам се збунио, то сам схватио као нешто необично, ван моје моћи, чак и забавно. И окренух се белогардејцима у собици и весело их запитах: „Како оно беше“. У сали је настало смех, који се претворио у пљескање и весеље, сви су били врло расположени. Овај догађај су касније данима препричавали моји другови и другарице.

92. Први фебруар 1942. године - Найади на добровољце

Из правца Горње Љубовије, села које се завлачило у брда, ушла је колона добровољаца, носили су на колима неколико својих рањених људи, напали их партизани горе негде у околини Пејке, борба је била жестока. Било је жртава и на страни Немаца.

Немачка команда Љубовије је била врло љута. Становници Љубовије и околине су у страху почели да се скоро неопажено ноћу повлаче ка планинама у збегове. Почела је немачка офанзива, последње партизанске јединице су се иселиле преко Дрине у Босну крајем марта 1942. године, остали су само илегални кружоци и ћелије.

93. Петнаести фебруар 1942. године - Нервни најад заробљеног четника

Добровољци и белогардејци су заробили неколико четника и партизана и довели их у центар Љубовије, на трг испред Општине. Било је ојужило, и топло, као у пролеће. Заробљеници су стајали. Наједном је један пао као свећа и почeo да се грчи и баца. На њега су скочили други и ухватили га за руке и ноге, спутавајући га да се не повреди. Ударила му је пена на уста. Један болничар из љубовијске болнице, објасни, да је то реакција на страхоте доживљене у свакодневним борбама.

94. Двадесети фебруар, 1942. године - Писмо Јездимира Данчића власницима НДХ - Злочини над цивилима и сродницима

У Узовнику је прешла преко Дрине група избеглица из подроманијских села. Донели су потресне приче о страдањима Срба, закланим сродницима, масовним покољима. Једна румена млада црнокоса жена у босанској народној ношњи са белом блузом и сукњом, и црним копораном, и као снег белом марамом, причала је како је видела у околини Олова један подрум са више врло великих буради, препуних црвене српске крви. Друга је додала, да се у једном језеру на Романији појавила аждаја. Баба Зорка, бледа, дрхтећи, показа руком на стакло прозора и рече: „Погледајте плаве шаре, то је Божије упозорење“. Сви су гледали прозор без речи, узбуђени. У групи избеглица је био младић, повисок и снажан, са врло плавом разбарашеном косом, око врата је имао ћердан нанизан људским очима различите боје, највише је било зелених. Почеко је да виче из свег гласа: „Све су ми поклали, пићу им крв, дете у колевци ћу им заклати“. Један други је дошао и казао мојој мајци: „Знам ко је на превару спровео твога брата Вељу у Јасеновац ће су га убили мањем на Светог Саву, прије

непун месец дана, пре тога га натерали да разбије лед и да се окупа. Све зnam. мој брат Јово је побего, и све видијо". Мајка је ћутала. Онда је викнуо: „Наша нада је Јездимир Дангић" и пружио је мајци писмо, које каже да је написао Јездимир, које сам читao и оставио га у Свезнању у коме пише:

Писмо мајора Јездимира С. Дангића :

Горски штаб Босанско четничких одреда, 30. октобар 1941. Операциона зона,

КОМАНДАНТУ ХРВАТСКЕ ВОЈСКЕ Зворник

Приликом доласка на Зворнички сектор обавештавен сам о дешаљима разговора који су водили са Вама и Вашим официрима моји официри, стварешине српских четењника. Уверен да Вас појединци и јавност поћрешно обавештавају о нашем устаничком постизају да се што више изнесе разне неистине о нама, сматрам за дужност да Вас о појединим стварима обавештим.

Усташка држава ставила је ван закона око 3.000.000 Срба и поручила да нас што пре обезглави а онда и уништи. То је злочин нечуven у историји човечанства. На нашу љубав одговориште нам мржњом, за наше браћско поштовање одговориште нам злочинима каквим нема равна ни у мрачним временима старог и средњег века.

У прошлом рату првоге сам био и то године на робији као југословенски националиста. У мојим књигама у којима сам о томе писао, величао сам нашу браћску љубав и слогу често прећуштавши све оно што је могло да изазове нова трвења међу нама. Али надање да ће све бити боље било је узалудно. Ви, које смо волели као рођену браћу, које смо мазили и промежирали, одликовали и унайрећивали у сваком последу посагдостије нам небраћа још првих дана прошлога рата. Истина је горка и прегорка и последице тога разочарења биће неминовне.

Најали сме на ненаоружан и претлашен српски народ, на нашу невину дечију, мајке и сесије, појалили сме домове наше и порушили свешиће наше.

Описаћу Вам само оно што сам својим очима видео и то су забележили или фотографисали моји четници и њихове вође:

Убијали сме нам бес помоћни народ на најокрућији начин. Нашили смо на некојдана шела мученика. Ноће и руке су им пребијене, очи ножем искошане, језик, уши, усне и нос одсечени, кроз главу им пробијене гвоздене шипке, пошкодивани коњским пошкодивцима и шестерисани живи, или им је живима срце извађено. Поливали су кључалом водом да им

лакије кожу огule, браде, бркови њочућани, прсии на рукама одсечени да би ове мученике наћерали да сами ишију из рана своју крв. Многима је месо сечено на коцке, а да не говорим о безброј силованих жена и девојака које су после распирли по целом телу, пресецали им дојке и испод њих проплачили руке са одсеченим прстима. У једном селу нашли смо две главе српских жена стављене у посуду и исечено у пећи. Изложене су да их свећи види и биће сачуване као безброј фотографија свих ових злочина да служе као доказ свега што је до сада српски народ прегивео. А да и не говорим о безброј наших дома, затапљених са укућанима унутра.

Ми смо имали горких искушава са хрватском војском. И код мене живе стотине заробљених војника као код своје куће. Бог ми је сведок да се исто осећају слободни као људи који су били слепи и прозледали. Ако желиште послаћу Вам и њихова имена и писма која можете посласти њиховим породицама. Да се једном већ свуда знаде, да ми не колемо затворенике, као што је рађено са нашим племеничким народом и цивилним становништвом и као што ви усташи радише са нашим починулим и рањеним друговима.

Једини је начин да и сами устанеши у свећу борбу против злочинаца који се у Вашој средини налазе и који Вам издају наређења да што чиниште у циљу истребљења српског народа. Ви дојучерањи узлађени, васићани и културни официри и прваци хрватског народа, преко ноћи се удружиште са лејтим друштвом са усташиштама по новом аријевском расом. У својим новинама ме називаши вођом комунистичке и разбојничке банде. Да нисам никад био комуниста, што ми моја пропалост доказује, а да нисам вођа разбојничке банде најбољи је доказ што се борим са мојим храбрим четницима против разбојника, злочинаца и крволовка. Време ће казати свој суд о свакоме од нас, а уверен сам да се никада нећу засудити што се борим, док многи од вас неће смети изаћи на свећло дана уколико још прегивиште своју човечанску и националну срамоту. Од Вас самих, војничких стварешина и војника зависи, да ли ћеште у последњем часу йочешти да Јереште срамоту са хрватског народа, уколико се што још може учинити. Сасвим је оправдан никада нећешти ни Ви ни хиљаде будућих поколења. У поколју српског народа учествовало је најшареније друштво у свештеничким орденима, усташију униформи, фесовима и дроњавим оделима. Удружиши се крст и дин, поклоници Христу и Мухамеду, и безверници да нас сатиру и уништиште. На нашој су страни Бог, правда и истини. Боримо се за најсвећије идеале човечанства па ћемо и победити.

30. октобар 1941.

Мајор Јездимир С. Данчић

95. Први мај 1942. године - Породичне жртве

Бака Сава је била у црнини, плакала је и стално говорила јецајући: „Мој син Вељо, мој брат Ранко”. Обојица су убијени маљем на Светог Саву 1942. године у Јасеновцу. Имала је честе и несносне главобоље које су је на по неколико дана обарале у кревет. Тога дана су стигле нове трагичне вести из Братунца и Сребренице. Устаše су убиле само за неколико дана у нечуvenoj најезди око двадесетак сродника моје мајке. Једна блиска сродница је нађена исечена на комаде у кориту за прање веша, у Сребреници. Била се сакрила у кориту, устаše је нашле и ту измасакрирале.

Из даљине, тамо у сивим плавичастим бескрајима босанских врлети, допирала је потмула бука, жестоких детонација. То су били топови, хаубице, гранате, бомбе, нечији осветнички гнев је грмео као громови из облака. То је било тамо негде врло далеко, нама је изгледало кадо да је на некој другој планети. Тамо негде иза босанских планина су се тукле нама потпуно непознате војске. То је ипак било охрабрујуће, нико није свемоћан па ни Немци и устаše, неко се бори против њих, и не могу да га њуткају, стално одјекује. Ко је то? Али нико није говорио, ко би то могао бити. Рат је, сви су ужасно преплашени.

96. Двадесети мај 1942. године - Большевици урођоне жене и децу

У селу Ц... на обронцима оближњих азбуковачких планина, данас се у кући домаћина М.. П...ића састала група комунистичких илегалаца. Састанком је председавао М...ир П...ић, младић, занатски калфа из Шапца, а присуствовали су и П...г С... правник из оближњег С....ола, који је живео у Београду, већ средовечни човек, и још неколико сеоских младића илегалаца симпатизера и активиста КПЈ (Комунистичке партије Југославије), а био је присутан и свештеник, радознао да више сазна о комунистичким идејама.

Разговарало се о илегалним активностима КПЈ у овоме крају, о прилагођавању на услове рада у илегали, о агитовању и придобијању сарадника, о стратегији борбе против Немаца, али и о стању на фронту у СССР-у и сарадњи са савезницима. Разматрана је ситуација у оближњој Босни где је све више било партизана, али и међусобних масакара између Срба и Муслимана.

Онда М.. заузе важну позу, испрси се, лупну шаком о сто и саопшти строгим гласом: „Ми большевици масовно уништавамо невине људе, укључујући и жене и децу”.

Развила се жива дискусија око те теме, присутнима није било јасно зашто уништавају масовно невине људе.

„То само незиалицама изгледа да нема разлога, разлози постоје. Држава мора да жртвује поједици, чак ако је и број врло велики, да би тако могла да се развија најбоље што може, често су појединци сметња, али то и не знају, непријатељи су не из зле намере, него из незнаша”, рече М...

„Большевици су у Совјетском савезу непотребно уништили милионе сељака, противника колективизације, и колхоза у Сибиру и логорима. Где је ту корист” - умеша се као из топа свештеник. „Корист је огромна, ти људи су били сметња, они су се супротстављали кључним одлукама, не они то нису радили често из зле намере, али су били сметња, па их је требало уклонити”, мудро прозбори М... Поп реплицира: „Не бих ја рекао да је то корисно, ако се милиони људи уништавају непотребно, или да се то не може избећи, то слаби на дуги рок целу нацију, док се у западним земљама боре за сваког човека, да буде што здравији, и да дуже живи, у Русији их уништавају. Таква држава неминовно срља у пропаст”. „Ни говора попе”, брецну се на њега М. „Совјетска држава је највећа и најјача држава на свету, тамо сунце никада не залази, и то је постала тек под влашћу большевика, захвальјујући њима” - пркосно узврати М... и лупну песницом о сто. „Победа ће бити наша овде, Црвена Армија ће нагнati Немце у бег и јуриће их све до Берлина. И онда ће Русија завладати вечито. Америка и Енглеска биће земља пролетерска”.

Онда се изненада умеша у дискусију и правник С.. Б.. говорећи тихо, и размишљајући о свакој речи: „Нема ни говора да треба масовно уништавати непотребно невине људе, ми се морамо старати да што мање наших људи гине у Босни. Морамо смиравати страсти и заваде, спасавати људе, Србе и Муслимане. Немојмо се свађати и ратовати непотребно са браћом четничима, добровољцима и белогардејцима”. Поп охрабрен настави: „Тешко оној држави и нацији где дођу большевци на власт, она ће прво да се развија и јача, то ће тако бити извесно време, можда и неколико деценија, а за то време ће антихристи да посеју семе раздора, прогона, пропадања и декаденције, онда ће Русија да пропадне, и ми са њом ако овде завладају антихристи большевици, онда ће настати пропаст. Большевици су уништили народ, гурнули га у безбожништво, алкохолизам, разврат, усадили му мржњу, то је гурање народа у пропаст”. „Ни говора, руски народ је данас јачи и здравији него ли било када, раније су то били кметови које су експлоатисали руски бојари, сада су то слободни грађани”, одсечно одреза М...

„Видећете ви сами шта ће бити у будућности, та царевина ће се распасти као кула од карата”, заврши свештеник.

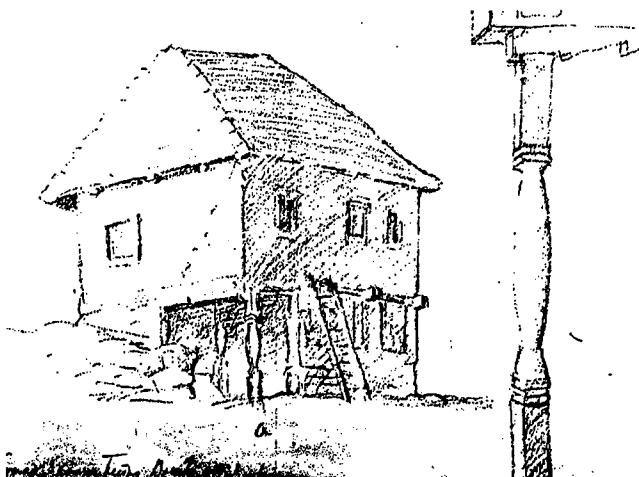
„Никада попо, никада то неће бити, Совјетски савез ће бити победник у овоме рату и Америка и Енглеска ће бити земља пролетерска, заувек ће владати светом”, заврши тријумфално М....

Правник устаде и рече да ће одмах доћи само да на храни коња Мирзу који је био у штали. За то време су присутни почели да мезете суво месо и да пију шљивовицу. Из дворишта од правца штале се зачу јаукање неке жене. Одмах смо сазнали да се коњ Мирза, који је иначе био миран, цилитну копитом и ударио правника право у слепоочнику и убио га на месту. Присутни су били жалосни. Живот је такав. „Чудна игра случајности”, рече поп.

97. Други марш 1942. године - Ко су Азбуковчани?

Милош Васић, звани Пипо вршњак са којим сам се дружио у Љубовији донесе ми неку стару прашњаву и запрљану књигу: СОКОЛСКА НАХИЈА написану 1928. године, аутор професор Љуба Павловић из Шапца, који је обилазио почетком двадесетих година целу Соколску нахију од Зворника до Бајине Баште и пописао све родове и историјске податке и сећања.

Ко су Љубовијани, Азбуковчани, откуд овде? Аутор каже да су овде дошли ранијих векова из Херцеговине, Црне Горе, Старог Влаха, или из западних крајева Далмације и Босне. Каже да се у појединим селима каже: „ријека”, „рјека” и „рика”. Тачно, то знам и ја. Има врло мало староседелаца. Листам књигу и тражим села. Нађох прво Узовницу. Ко су Крсмановићи? Нема их, идем на Грачаницу и налазим: Крсмановићи потичу од Бановића који су у Грачаницу ту код Осоја дошли пре двесто година. Бановићи су из Пиве, дошли су у Бирач преко Дрине испод Романије, одатле овде, били су рудари и сточари. Од Бановића су настали Крсмановићи, Весићи, Нешковићи, Ђукановићи, Николићи (славе Светог Јована). Селили се ка Лозници,

Конак кнеза Петра Васића

Мачви, Шапцу и даље. Гледам рођаке и суседе из Узовнице: Јаковљевићи су од Нове вароши, Пановићи из Старог влаха, Којићи од Прибоја, Пуџаревићи и Васићи из Леовића, Томићи настали од Крсмановића, Јовановићи од Прибоја. Мајка мага оца је из Велике реке, од Трифуновића, дошли из Осата из Босне. Тражим Поповиће претке моје мајке, они су дошли у села изнад Љубовије у 18. веку из Васојевића, Црна гора, били свештеници. Сестра деде Велизара је удата у Постењу у Симићима. Симићи потичу од најстаријег рода у Постењу, од Вујиновића, дошли су од некуд са запада. Говоре западним икавским дијалектом, били су рудари. Рођаци Васићи су дошли из Далмације. Тријићи из Читлука су познати и као Матићи дошли из Горње Љубовије.

98. 12. марта 1942. године - Посета Циганке врачаре

Право мартовско време, хладна ноћ са јутарњим мразевима, а онда час ведро, час снег, па сунжица, скоро киша. Развуку се облаци па се укаже сунце и весело све обасја. А онда се наоблачи и поче права мећава. Смркне се, скоро сумрак, усред дана.

Били смо код куће, недеља, отац је био са нама. У подне смо сви на окупу и ручамо. Напољу је била права мећава. У стану је било пријатно, ватра је пуцкетала и било је топло.

Неко залупа на врата, и како нису била закључана јер смо само ноћу закључавали, зашкрипа квака, и врата се отворише. На њима се појави улазећи без дозволе, уносећи са собом мећаву, снег и зиму, једна средовечна Циганка средњег раста, снажне конструкције и повеће кошчате главе, покривене марамом прекривеном снегом, испод које се назирала црна бујна коса, обучена у неку врсту мешавине српске народне ношње и градске женске одеће, држећи у рукама једну повећу корпу, прекривену неком тканином која је сакривала садржину. „Добар дан газдарице”, поздрави нас Циганка са јаким циганским нагласком. Сада ћу да вам гледам у шољицу од кафе, да вам кажем судбину. И у длан”. Мама јој рече да уђе и да седне, и одмах јој насу тањир супе, а онда узе тањир у обе руке и гласно испи остатак супе. А онда узе виљушку и поче да једе из тањира поврће и месо рукама, кидајући повећу парчад хлеба, и све то гутајући халапљиво уз гласно мљацкање. Ми још нисмо дошли ни до пола, она је већ све појела. Мајка јој понуди колаче, и поче да кува кафу. Кафу су попили мама, отац и Циганка. Чим попише изврну Циганка шољице, да се осуше шаре и да из њих прочита судбину.

Мајка се осмехивала благонаклоно и пријатељски, није била сујеверна, али је волела да чује шта ће јој рећи гатара. Циганка се изненада чекајући да се шоље осуше окрете моме старијем брату, и зграби му руку не питајући да ли се слаже или не, сагињући главу врло близу шаци, загледа се и рече: „Госпођа, овај мали ће да ти заврши велике школе, има да прође многе земље, да научи многе језике, биће врло сретан и дugo ће да живи”. Онда се окрете мени и на исти начин узе моју шаку и загледа се у длан. Погледа ме значајно и испитивачки, и рече: „Овај мали ће да буде директор банке, има да носи у руци велику црну ташну, биће много богат и сретан. Погледај колико му је дуга црта живота, тај ће да живи сто година”.

Подиже једну по једну од три шоље, и прво узе мамину шољу: „Имала си неке несреће, рат ће да прође и биће боље. Имаш добре вести, ова шара, показа руком једну сличицу коју је направила кафа, је знак да имаш неки велики добитак”.

Циганка устаде и разгрну завесу од прозора: „Морам госпоја ускоро ће мрак, дан је кратак, а ноћ дуга, морам да идем да ме не затекне ноћ у брду у снегу, има и сеоских керова. Имам штап, али шта то вреди. Јдем док не падне мрак”. Онда устајући и узимајући корпу у руке, издера се на маму: „Госпођо, дај хлеба, јаја, меса, дај неку сукњу, хаљину, или кошуљу, дај мало паре”. Мајка стави неколико јаја у корпу, повећи комад хлеба, парче меса, и оде у собу и из шифоњера нађе неку стару хаљину и очеву кошуљу даде све то сретној Циганки, која оде брже боље, обраћајући се свима са „Уздравље”.

99. Дванаести април 1942. године - Заробљавање Јездимира Дангића

У оближњој Босни су били све присутнији партизани, који су уједно отуда покушавали да потисну не само Немце, усташе и домобране него и четнике. Партизани су се спремали да пређу у Србију. У оближњој Босни водиле су се жестоке борбе. Србијанско Подриње је одјекивало од далеких детонација топова и минобаца.

Велика сметња Немцима, усташама и домобранима, у Источној Босни али и партизанима био је Јездимир Дангић.

У време Другог светског рата, у Источној Босни је било много обрачуна и крвопролића међу цивилима што је била последица сукоба Православаца и Муслимана. Аутору није овде намера да оптужује било кога, нити да му пресуђује, то је ствар научних провера на бази чињеница, само жели да изнесе своја сећања и размишљања на ту тему.

Ј. Дангић је био слављен као српска мајка и заштитник српског живља у Источној Босни, док је од мусиманског живља оптуживан за насиље.

Он је покушавао да са својим четницима штити Србе, као што су усташе покушавале да штите муслимане, али је чињеница, да су се и четници и усташе обрачунавали са многима. Знам да су усташе убили двадесетак близских сродника моје мајке за време Другог светског рата, али прихватам да је било и убијања муслимана. Колико је чијих било жртава, то треба проверити на бази чињеница.

Ј. Дангић је био велика сметња свим снагама 1943. године. Вештим координацијама и шпијунским акцијама комуниста и окупатора и њихових сарадника Ј. Дангић је намамљен да пређе Дрину и дође у село Дрлаче петнаестак километара узводно од Љубовије у Србији, где је после жестоке борбе са Немцима од њих био заробљен. Спроведен је у затвор у Ваљево, одатле у логор у Польску. Учествовао је у побуни у Польској против Немаца, када су дошли Руси, они су га заробили и предали Ј. Б. Титу који га је на суђењу у Сарајеву 1945. године прогласио за ратног злочинца и осудио на казну смрти вешањем, која је извршена.

(Његов брат Војин Дангић је одолевао новој власти у Југославији још годину дана после завршетка рата, скривајући се у планини Чауш изнад Братуница, где је у борбама убијен. Онда су га партизани донели мртвог у Братунац. Било је топло, ставили су га на један велики сто, испред бивше кафане нашег деде, да сви виде „четника”. Био је врло крупан, висок и плав. Груди су му биле широке и уздигнуте, као да дише. Муслиманске жене су пролазиле са мужевима и повремено би пљунуле у правцу њега.).

Кроз Љубовију је с' времена на време у чезама која је вукао снажан шарен коњ, пролазио четнички војвода Ву...а, са два пратиоца, врло црни, са црном ко зифт косом, брадом и брковима, са четничом шубаром на којој је била мртвачка глава, са реденицима укрштеним на грудима, машинком у руци, и за појас заденутим бомбама. Изгледао је врло важно али је било неке нејасности у његовом ставу према Немцима, неког уважавања Немаца али у исто време и неког дискретног ниподаштавања. Баш када је био на малом мосту који спаја две обале реке Љубовије која пролази кроз варошицу, испред њега се испречи цип у коме су била три немачка војника, узвикнуше реско ХАЛТ (Стој) и наредише му ду сиће. Одмах су га одвели. Установило се да су четници нападали, упркос свега и побољшаних односа, немачке војнике, добровољце и белогардејце. Ву...а је нестао једном за увек, био је спроведен у Шабац, а затим у логор у Аустрији. Ву...и је било пребачено да његови четници нападају усташе у Босни, домобране савезнике НДХ, што је било тачно. Уједно су четници у оближњој Босни, водили борбе и са све присутнијим партизанима, који су се сада приближавали Љубовији и Азбуковици, али са стране Босне, силазећи са Романије и оближњих високих непроходних босанских планина.

100. Петнаесети мај 1942. године - Ратни снаге у Љубовији

Кроз Љубовију су се проносиле свакојаке застрашујуће вести.

Нестао је један службеник Дуванске станице, сарадник нашег оца, био је средњих година, средњег раста, изузетно црномањаст, из оближњег села О..... Његова жена и двоје мале деце су били скршени. Он никада није нађен, неки сељаци из Лоњина су испричали да су видели један траг мушких ципела који испод Крила води Дрини, тамо где је она тиха, врло дубока и где је обала блатњава.

Шпиро, учитељ школе у Љубовији пореклом негде из Хрватске са још двојицом становника Љубовије ухапшен је од Немаца, пребачен у затвор у Шабац а затим се сазнало да је изгледа био депортован у логор у Норвешку. Причало се да је била провалјена његова група комунистичких илегалаца.

У Љубовији су завладали ледени страх и несигурност.

Отац је био бео као зид. Добио је позив да се јави данас у десет часова у Команду лично команданту Фосу. Сви смо били врло забринути, нико ништа није говорио, нити смо се играли, сви смо исчекивали. Предосећали смо да ће се десити нешто што није добро. Отац се брзо вратио са разговора са Фосом. Био је још преплашенији, утучен, није хтео ништа да каже мајци. На крају је саопштио да је Фос био леден и врло претећи, није хтео да каже зашто. Нешто је сумњао у оца, али није хтео да каже шта. Рекао је оцу да велики дворишни круг Дуванске станице мора бити у року од два дана и две ноћи апсолутно чист, да се не сме наћи никаква хартијица, отпадак, опушак, уграк, иначе ће бити спроведен у концентрациони логор.

Отац је добро знао да није у питању одржавање чистоће у кругу који је био одржаван, него да је у питању нешто друго, сумња у лојалност, сумња да отац као човек од великог угледа у Азбуковици сарађује са четницима, или партизанима. Наш отац се никада није бавио политиком, није хтео да сарађује ни са партизанима ни са четницима, гледао је да преживи заједно са својом породицом тешке дане рата, и у исто време где год може да помогне своме народу. Слушао је тајно код тече Миладина Рачића, и на другим местима Радио Лондон и друге западне радио станице и причао у кругу пријатеља, новости које је тамо чуо. Плашио се да Немци за то нису сазнали, или да га неко није опаљкао, то је било време ратног хаоса, свакојаких фракција и интрига. Људи су губили главе зачас и без разлога. То су била врло опасна времена.

Сви смо та два дана радили у дворишту, са радницима, службеницима, и њиховим породицама. Плевили смо траву и коров, скупљали отпадке,

чистили, закуцавали тарабе, бојили их, поправљали зграде, мењали браве, да Немци не могу да пронађу било какву замерку.

Отац је био у великој неизвесности и несигурности, опасност да буде депортован је била реална. Размишљао је шта да ради? Да бежи у шуму, партизанима, четницима? А шта са троје мале деце и супругом? Каква би била реакција Немаца према његовим родитељима у Узовници? Такву могућност је ипак одбацио и остао је да чека постављени рок.

За та два дана отац је мало оседео. Прошао је рок, нико није дошао да види чистоћу дворишта. Оцу се ипак ништа није десило. Али је то све створило још већи страх у нашој породици и у целој варошици.

101. Пећинастти јули 1942. године - Одмечинци најали немачки цип

Данас је нападнут немачки цип код ушћа реке Трешњице у Дрину, узводно од Љубовије, један немачки војник је теже рањен. Према провеђеним обавештењима пущњи су стигли преко Дрине, из Босне. Не зна се ко су били нападачи. У Љубовији и целој Азбуковици је завладао још већи страх од немачке одмазде. Али је олакшавајуће било то што су пущњи стигли из Босне, то нема везе са Србијом. Сазнало се да Немци не знају да ли су их напали четници или партизани. Оближња Босна је већ била место где је било све више партизана и четника. Али су ови први четнике потискивали, иако је у исто време четнички покрет у Азбуковици и овом делу западне Србије јачао из дана у дан. Паралелно са тим је бујала и комунистичка илегала. На томе простору су се бориле бројне и различите фракције и струје.

Из плавих даљина босанских планина је даноноћно такорећи, са повременим краћим прекидима допирала канонада, врло далеке, али снажне детонације топова, хаубица, мина. Нису се чули митралјези и пушке, само врло тешко наоружање. Водиле су се негде далеке борбе. Сви су то слушали, Немци такође, намргођени и нерасположени, али нико никада није ни споменуо ко би то могао да се бори и против кога. У Љубовији је завладао ледени страх. И неко ишчекивање. Ипак се нешто дешавало, неко се борио, снажно, упорно, осмишљено.

102. Двадесетти септембар 1942. године - Икар изнад Дрине

Било је поподне, још увек топлог летњег дана. Гледао сам сгрму стену Немић која се неколико километара од Љубовије вертикално уздизала хиљаду метара у небо, и уједно се потсећајући слика Икара из Свезнања и замишљао како би било лепо одатле полетети са крилима направљеним

од дрвета и картона, баш као што је то учинио Икар, о коме сам читao у Свезнању. У мислима сам био Икар и замишљао себе у његовој улози.

Уживао сам у шетњи босим ногама по скоро врућем бетону који је био на пар метара од зида зграда Дуванске станице. Био је врућ позни летњи дан, асфалт се од врућине топио. Било је пријатно газити по врућем бетону од хлада до хлада, и наилазити на лепљиви миришљави растопљени афалт у који се стопало утапало. Бројао сам у себи кораке: један, два, три, четири.

Тако занет бројањем корака и уживањем у асфалту и шетњи по бетону, наједном се нађох, увучен од неког човека у мраку и хладовини једне магацинске велике празне хале. Нисам био уплашен, можда мало збуњен, затечен. Преда мном је стајао на први поглед непознат човек, али сам га се одмах сетио. Био сам запрепашћен. То је онај исти из далеке Ђевђелије, тамо у Македонији на граници са Грчком, који ми је исто тако пришао једном, у кругу ђевђелијске станице, баш пред полазак за Узовницу. Био је средњег раста, витак, врло плаве косе и зелених очи ју, врло белог тена. Још у Ђевђелији ми је изгледао, као странац. Откуд он овде? Зграбио ме је за руку, извадио је свој мушки полни уд, и пружио га у правцу мене. И ништа више. Био се укочио, очи су му цаклиле. Затим ме је одмах, без речи, пустио. Сетио сам се одмах, да је то онај из Ђевђелије који ми је то исто тамо једном урадио. И ништа више од тога.

Казао сам оцу и мајци за тај доживљај. Али им то нисам био казао у Ђевђелији, вальда стога што сам онда био много мањи и мање свестан него сада. Испричао сам им шта се десило. Пигали су ме да ми се није учинило, јесам ли сигуран да је све тако било. Описао сам им детаљно како изгледа. Договорили су се да дају налог да ако се такав човек види, да им одмах јаве. Мени су казали ако га видим да одмах дођем и да им то кажем.

Тога човека више нисам видео. На неки начин сам се сетио да су за њега говорили у Ђевђелији да је шпијун, да ради за нећу страну силу.

Стражар у Дуванској станици је био Мирко Тешић из околине Љубовије, који се према нама односио као рођак, са којим смо проводили незаборавне дане, (М.Тешић се касније оженио близком сродницом Иконијом Крсмановић из Узовнице).

103. Једанаести децембар 1942. године - Жртве сродника

Бака Сава је дошла на неколико дана из Узовнице, у посету код нас. Била је у црнини, уплакана. Њен брат Владо Беатовић који је био управник Дома за избеглице у оближњој Бањи Ковиљачи је ухапшен од окупационих власти и послат у логор са оптужбом да је чувао у Дому комунистичке илегалце. Брат Мирко Беатовић је био у заробљеништву у

Немачкој, најстарији брат Драго који је у Краљевини Југославији био симпатизер комуниста био је у оближњој Босни, на челу свога партизанског одреда, брат Божо је такође био негде у неком логору. У породици моје мајке су у Другом светском рату били већином политички неутрални, али је било и четника и партизана.

Бака Сава је причала вести из Београда. Њен близак сродник Ђорђо Беатовић је заједно са нашим сродницима др Веселином Савићем и професором Бошком Томићем покушао да припреми мирење партизана и четника, сва тројица су завршили у затворима и логорима.

104. Први јануар 1943. године - Војвода Рачић позива оца на разговор

Чувени четнички војвода Драгослав Рачић поново је послао писмену поруку моме оцу преко свога човека који је у петак на пијачни дан дошао у Љубовију, да дође на планину Бобију на разговор са њим. Отац је био врло преплашен, и од четника, и Немаца, свакојаких војски, и од комунистичких илегалаца. Руси белогардејци су били посебан проблем, за неке су говорили да су агенти Немаца, а за друге опет да раде за Москву.

Војвода Рачић је једном већ позивао оца, захтевао је од њега као виђеног човека у овоме делу Србије да сарађује са четницима, отац је тада то учтиво одбио изговарајући се да има породицу, троје деце, супругу и да не сме да их доводи у опасност. Отац је знао шта значи одбити такав позив и да је потребна велика мудрост, промишљеност и одмереност, тактичност са њим, знао је колико је он био прек и осион човек.

Био је велики снег, поготову горе у планини, отац је отишао ујутру у зимском оделу, са капом, рукавицама, чизмама. Вратио се увече, сви смо га врло забринуто очекивали. Поновило се исто што и прошли пут, војвода Рачић је овога пута био још упорнији у захтевима да мој отац сарађује са четницима. Отац му је врло учтиво образложио свој став, као и први пут и некако се та ствар заташкала.

105. Дванаести фебруар 1943. године - Прва љубав

Учитељица Ј... из Л... пријатељица моје мајке, имала је девојчицу мојих година и она је научила да пише пре поласка у школу. Ј.. је повремено долазила у Љубовију у посету и навраћала до моје мајке. Сазнала је да већ зnam да читам и пишем и једном ми је казала да и њена ћерка С..., моја вршњакиња, зна да чита и пише и да већ чита приповетке српских класика. Једном ми је донела једну њену забелешку, у којој је говорила о школи своје мајке у Л. Ја сам то прочитао и дао свој коментар Ј... је мени казала

да и ја напишем нешто, да однесе С.... Ја сам сео и написао јој опис Свезнања.

Тако је настала моја преписка са С.. и велико пријатељство преко писама. Имао сам непуних седам година, дирали су ме другови да имам девојку. У Љубовији је била једна друга девојчица, ћерка једног другог очевог пријатеља, Љ..., са којом сам се понекад сретао и изменјивао неколико речи. Она се затим одмах отселила са родитељима у У... Остали су ми дубоко урезани у сећање њена веселост, искреност, другарство, игре са њом, сваки моменат са њом који сам провео био ми је врло драг, чак сам је понекад сањао. Била је врло весела, витка, светло смеђа, зелених мудрих, нежних очију и волела да се игра. За њу су сви говорили: „Мудра ко пчелица”.

Дописујући се са С... када год бих, добио њено ново писмо, после посете њене њене мајке, почeo сам да је замишљам, и мени се у свести створила представа о њој, баш као да је као Љ.... Та представа о њој се дубоко урезала, она је за мене била као Љ...

Једног дана је Ј.... дошла са њом у посету, појавила се у кругу смејући се гласно и говорећи ми: „Ево довела сам ти другарицу са којом се дописујеш”. Гледао сам радосно очекујући да ћу видети личност коју сам саградио у својој свести. Уместо Љ...., преда мном, се појавила, потпуно другачија девојчица, подебела, намрштена, врло црнокоса. Села је, исплазила језик и почела да гунђа.

Тако је у мојим мислима умрла фиктивна девојчица мојих снова. То је био врло неугодан осећај. Ј.. је то запазила, и казала ми: „Док је мало упознаш, постаћете добри пријатељи”. Тако је и било донекле, али то никада више није било исто као раније.

Наша преписка је временом пресахла.

106. Први јуни 1943. године - Вожња чамицем по надошлој Љубовићи

Играли смо се најчешће у дворишту предузећа. Родитељи нам нису дозвољавали да идемо изван, сем понекад на нашу молбу и када су знали где и са ким идемо. Хтели смо мало да се играмо у пољу. Кренули смо, сва три брата. Ја сам имао скоро седам година, старији брат једанаест а млађи четири године. Упутили смо се право реци Љубовићи.

Била је надошла и велика, врло дубока и широка, мада је лети када је топло личила на неки повећи поток.

Видели смо два друга старијег брата како прелазе чамцем са оне стране реке на нашу страну и машу нам да приђемо. Чамац је прикрајчио нашој

обали, која је била блатњава. Вода је расла и блато се осипало, старији брат је закорачио и ускочио, а најмлађем рекао да стоји на обали подаље и да ћемо се одмах вратити. И ја сам почeo да улазим. Тога момента најмлађи брат је нагло пришао, закорачио и упао до појаса у воду, али је био уствари још на обали, јер да је закорачио даље упао би у дубину од неколико метара. Полако смо га извадили из воде и пошли кући. Морали смо све испричати родитељима.

Чудном игром околности, после тога се наш најмлађи брат разболео до запаљења плућа. Није било лекова, био је мало дете, болест је била у јакој форми, наишла је криза, живот му је био у питању. Ветеринар Берберовић, добар пријатељ оца, је ожењен апотекарком, она је дала један лек за брата, и казала да га треба купати, каже да је престао да уринира, ако се одмах после купања појави мокраћа биће спасен. То се и десило. Дете је било спасено.

Следећег дана, брат се мало повратио, наиђе рођак Павле Пајо Тријић из оближњег Читлука, син тетке Вује, и тече Радислава, скоро момчић, врло црномањаст и повисок, витак, сав сија што је брату боље. Када га брат препознаде смогне снаге да радосно али шапћући, изнурен каже: „Пајо”.

107. Четрнаести јуни 1943. године - Италијански бункер у Крсмановића гробљу

Из Љубовије је путем ка Пецкој, кренула колона од десетак италијанских војника, на неколико мазги и у двоја коњска кола је било натоварено цемента, креча, грађевинског материјала, мешалица, лопата и другог грађевинског алата. Са њима су ишла два црнокоса, омања зидара из Грачанице и један плав, истински ћин из Богошнице. Вукао је нека колица која су шкрипала. После изласка из Љубовије су скренули узбрдо ка грачаничкој цркви између микуљачког Осоја и Сокола, од Дрине и Босне су их делила брда и шуме. Тако заклоњени су се кретали своме одредишту, које је било Крсмановића гробље у Узовници недалеко од Ушћа, тачно изнад пута који иде поред Дрине, наспрам Босне, на уздигнућу изнад пута. Од грачаничке цркве су кренули ка Ушћу, а онда су у Лукама пошли узбрдо према кући Влаје Крсмановића, па онда кући Милорада Томића која се налази на брду изнад Узовнице засеока Крсмановића. Ишли су цело време кроз шуму и гудуре, невидљиви не само из оближње Србије него нарочито из Босне. Онда су се од куће Милорада Томића, неколико стотина метара кроз шевар и шумарке, невидљиви привукли Гробљу

Крсмановића, сакрили се у гостиш, међу жбунове, дрвеће и ту направили свој мали логор.

Онда су истоварли све што су донели. Њих неколико је из саме близине почело двогледима да осматра оближњу Босну, одмах поред Дрине. Тамо су често били присутни партизани.

Дошли су да ту сазидају бункер и место за осматрање. То су и учинили, нечујно, невидљиво, то такрећи нису запазили ни многи сељаци. После неколико дана су направили бункер. (Када се рат завршио, као дечак сам имао обичај да идем са рођацима и друговима да се тамо играм. Бункер је био као кућа, са бранником и оградом, гладак, масиван, чврст, удобан, непробојан, дубок са удубљењима, као собицама. Био је као нека кућица, као леп стан).

Овај бункер је био гнездо које је у данима који су нашли и у чаркама са партизанима, сметало другој војсци преко Дрине. Али је италијанска посада напустила бункер септембра 1943. године после капитулације Италије.

108. Други јули 1943. године - Немачки авиони оћећи бомбардују

Данас су немачки авиони у више наврата бомбардовали Селанац, засеко у брду изнад Узовнице. Циљ су били четници који су били све бројнији и који су све чешће нападали Немце и њихове сараднике. Данас смо били у Узовници и гледали авионе који су пикирали као стршљенови и избацивали бомбе и митраљирали четнике.

Следећих дана четници су били врло љути, оптуживали су симпатизере партизана да су Немцима издали где се они налазе, и било је одвођења и хапшења појединих комунистичких илегалаца.

Старији брат се задеси у време бомбардовања у центру Узовнице, у кући Добре Пановића, играо се са својим, вршњаком и рођаком Максимом, крили су се на тавану куће.

*Ара (Жртвеник), у дворишту
М. Пановића у Узовници из
римског доба*

109. Први септембар 1943. године - Посета Раду Кљајићу

Дошао је Радо Кљајић из Зворника ожењен блиском сродницом наше мајке. Каже да су партизани заузели Зворник на Дрини, у Босни. Чух да су му браћа у партизанима.

110. Девети септембар 1943. године - Полазак у основну школу

Данас сам пошао у први разред основне школе у Љубовији. Било је врло свечано и забавно. Пре него што сам кренуо мама ми је и данима причала како треба да се понашам. Школа се налазила на крају Љубовије на путу за Бајину Башту, на брежуљку, била је велика и бела.

Зграда је била препуна ћака, веселих, распричаних, нас прваке су задиркивали. Први разред је имао велику ученицу, ушли смо и поседали у клупе. Ушла је учитељица и рекла нам да устанемо и да је поздравимо, што смо учинили. После упознавања је захтевала од нас да се свако представи, а ко жели да исприча неку причу. Био сам врло нестрпљив, јавио се први и испричао причу о дринским сплавовима, што се јако свидело ћацима који су весело узвикивали и додавали своје коментаре.

111. Дванаести октобар 1943. године - Добровољци иду у борбе против партизана

Испред Дуванске станице стајао је камион у који су улазили добровољци под пуним наоружањем. Били су забринути намрштени. Одредиште је био Вишеград, горе далеко уз Дрину, преко Бајине Баште и Кремана. Тамо су се водиле жестоке борбе са партизанима, који су продирали и били све јачи.

112. Једанаести новембар 1943. године - Рањен добровољац

У кругу Дуванске станице у магацинima биле су касарне добровољаца у белогардејца. Они су ту били скоро цео дан, сем када су били на вежбама и задацима. Из поља, од Дрине, је трчало неколико добровољаца, вичући нешто. Из њих су двојица носили једнога коме је шикљала крв из руке. Био је Далматинац, висок смеђ леп човек.

113. Пећнаести новембар 1943. године - Перверзни белогардејац

Кроз Љубовију је ишао полако цип, вози га немачки војник, поред њега особа за коју отац рече мајци тихо: „Он је белогардејац, шпијун”. Није

казао чији је, да ле ради за Москву, Немце, четнике, партизане? Одмах сам га препознао, то је онај плави што ме је био позвао у магацин. Али то нисам хтео да кажем оцу.

114. Први децембар 1943. године - Минобацачка ватра на Босну

Био је хладан зимски дан, прилично светао. У двориште Дуванске станице добровољци су ставили минобаџач. Прво су га донели у деловима, расклопљеног, онда су копали, мерили, и полако га укопали у земљу. Пред присутнима је стајала једна велика гвоздена направа, као топ, са точковима, ногарама, оптичким справама. Поред су стала два војника, и узели мине у руке. Затим је један ставио мину, притиснуо је, направа је тргнула и избацила мину, чула се јака експлозија. Одмах после тога се тамо далеко преко Дрине у пољу у Босни дигао дим, видела се ватра, запалила се нека чобанска колиба. Осматрачи са двогледима, саопштили су да је циљ погођен, то је била једна колиба поред Дрине. Прво су проверили да тамо нема нико, а онда су погодили циљ. То је била вежба за борбе са партизанима који су надолазили.

Реч партизани је код људи изазивала неки необјашњив страх, зебњу, ни сам нисам знао зашто, али тада сам био дете од седам година.

115. Дванаести јануар 1944. године - Вампир Сава Савановић

Био сам у спаваћој соби тог недељног преподнева, завучен у кревет, и читao Свезнање. Затим сам узео да читам приповетке Милована Глишића, нарочито ми се свидела његова прича „Деведесет година после смрти”, која се управо одиграва у селу Зарожје недалеко од Љубовије у беспућу планине Повљен. То је чувена прича о српском вампиру Сави Савановићу и глоговом колцу. Устао сам и погледао мапу околине те нашао Зарожје. Затим сам прочитао предговор и открио да су преци Милована Глишића пореклом управо из тога села, али да је он одрастао у Ваљеву.

Били смо у посети у кући кума Илије Полића у центру варошице. Мама је устала да донесе нешто, и наједном стала узрујана гледајући у велико двориште куће. Тамо је цепао секиром дрва један човек средњих помлађих година, средњег раста, али снажан, тамно смеђе косе на крупној глави усађеној у снажна рамена, широког снажног врата. Имао је широко чело, и широку браду и истурене вилице, и широке и избачене јагодице. „То је Н... Н.....”. Сви смо устали на то име. То је био човек за кога се говорило да је намамио ујку Вељу у Сакар и да пређе у Зворник где га је чекао са

усташама одакле је ујко Вељо пребачен у Јасеновац и убијен почетком 1942. године. Постојали су и људи у Босни који су то тврдили, али то није било проверено судски и на правно адекватан начин. Изгледа да су се добровољци били привукли Братунцу и Н... Н... заробили и довели у Љубовију.

Сви смо га гледали како цепа дрва. Нико више ништа није казао, није било радовања, није било претњи, није било оптуживања, нико ништа није казао.

(Нема званичних ни проверених судских доказа и података да је он стварно послao ујака Вељу у смрт. Колико су гласине а колико чињенице требало је проверити. Није био ни оптужен ни осуђен, пуштен је на слободу и живео је до дубоке старости, са својом породицом и сродницима. Нико га никад није дирао. Имао је своју кафану и живео лепо и удобно. Била му је израсла, временом на темену, на потиљку, велика гука, масно ткиво. Његовој породици се губи траг после догађаја у Босни, насталих распадом СФРЈ, почетком 1990-их година и после крвавих обрачуна православних и муслимана у Сребреници и Братунцу).

116. Двадесети и трећи јануар 1944. године - Руси белогардејци, учитељи шаха

Белогардејци Руси, су често играли шах. Било је велико задовољство и узбуђење гледати их. Стављали су фигуре на црнобелу шаховску таблу, и за то време завијали цигаре и певушили, врло тихо, лепе руске песме. Били су крајње преплашени, опрезни, али пред нама децом су се опуштали, знали су да ми не знамо нити хоћемо да о томе некоме причамо. А онда су нечујно вукли фигуре. Био је међу њима један, који је имао обичај да лупа из све снаге по табли и да узвикује: „шех” „шах” „мат”.

У мени се сваки дан, све што сам их више посматрао, будила жеља да научим да играм шах. То је један од њих, професор гимназије у Рашкој на Ибру запазио и почeo да ме учи. Био је врло задовољан са мном, и гласно се смејући дизао ме у ваздух, затим ми је дао једну изгужвану и временом јако нагрижену књижицу, која се звала „ШАХ-теорија, отварања, средишњица, завршница”. Шах је као и Свезнање постала моја нова опсесија.

Дошао је после извесног времена дан када сам почeo са некима од њих да играм партије. Али то није могло бити тако често јер су они ретко играли, а табла за шах је била често заузета. Тада је у Љубовији било врло мало шахиста и шах гарнитура. Сазнао сам да има ветеринаров син, мој добар пријатељ и вршићак старијег брата, затим учитељица, па судија Рашо Протић и још неколико породица. Са свима сам се зближио и почeo да идем код њих и да играм.

Нарочито сам научио из књижице како треба играти, остали су били аматери. Нико никада од њих није погледао у приручник, за њих је шах била забава, за убијање времена. Једног дана сео сам да играм са белога-рдејцима, један од њих се осмехивао, ту је био и учитељ из Рашке. То је био тај који је лупао фигурама по табли. Хтео је да ме матира после неколико потеза, викнуо је шах. Међутим заборавио је на опасност по њега, и на могућу ситну, али фаталну превару на коју наседају само почетници. Дао сам му мат. Сви су посакали, професор је био ван себе од среће. Учини ми се да је он намерно направио тај пропуст.

Чусмо да је Рашо Протић добио сина Љубу. Протићи су кумови тетке Секе и тече Миладина Рачића, Протићи су вековима били свештеници, исприча тетка Сека.

117. Први фебруар 1944. године - Командант Фос, обичан човек

Данас је командант Фос дошао у Дуванску станицу у пратњи два добровољца, пешке. Последње време је све ређе био на коњу и није више био као раније, самоуверен и хладан. Постепено се кравио.

Управо се био вратио са одсуства од десетак дана у Немачкој, где је ишао у Франкфурт да види своју породицу, супругу и двоје деце. Деловао је помало сетно, чак је на наше пријатно изненађење био и насмешен. Изгледао је чак некако и понижен и деградиран. Понашао се са оцем пријатељски. Ушао је у круг Дуванске станице, стао поред оца, пружио му руку, сада чак пријатељски и насмејан. Стаяли су један поред другога, то није више био онај Фос, то није било чудовиште, то је био обичан човек, исте висине као наш отац и грађе, нешто мало светлијих очи ју и косе, чак су и облик главе имали сличан. И више није било онога леденог патерализма и супериорности, сада је гледао у оца са уважавањем као, да је тек сада у њему препознао нешто вредно што раније није видео. Ми смо то запазили и било нам је мило због тога.

Онда се обратио моме оцу: „Господине Крсмановићу, Франкфурт капут, савезнички бомбардери су га разорили”. Ту нису били добровољци који су га допратили, он је сачеко да се они удаље да то саопшти. Онда је осврћући се да га ћеко не чује наставио оцу скоро шапатом: „Знате, ја сам социјалиста, левичар, трудио сам се колико сам могао да народу олакшам, за ових неколико година овде, да не трпе од рата и окупације”.

Отац га је гледао осмехујући се, али са врло учтивим и великим одстојањем, без икаквог коментара.

Затим је Фос отишao, учтиво се поздрављајући са оцем и говорећи нам: „довиђења”.

118. Први марш 1944. године - Варање немачке страже

На великој пољани поред Дуванске станице по сунчаном али прохладном дану је стајало стотинак сељака и сељанки из околних места и избеглица из Босне, који су дошли да виде и посете своје блиске који су били заточеници у затвору у Љубовији; да им донесу хране, одеће, лекова.

Са једне стране су стајали они који су били притворени, дакле затвореници, а са друге стране њихова родбина. Између ове две групе био је празан простор од неколико метара, којим је шетао један висок и крупан, млад немачки војник. Са стране је стајала група добровољаца, као његови помагачи. Наводно су били ту да надзиру овај сусрет.

Немци у Љубовији

Ове две групе људи су биле ту да се виде, да поразговарају, да онда оне који су притворени, понове врате у магацине. Никаква разлика у одећи међу њима није постојала, није било никаквог знака који би могао указивати на неку спољну разлику међу ове две групе.

Ови затвореници су чамили већ извесно време у магацинima Дуванске станице и чекали да буду ослобођени, или осуђени, или транспортовани даље. Били су затворени као симпатизери четника, партизана, или као шверцери, или прекршиоци ратних правила или законских прописа, или једноставно неко их је био потказао.

Само до пре неколико месеци, овакве затворенике су третирали сасвим другачије, они су били врста злочинаца са којима се обрачунавало без милости, слали су их у затворе, руднике на принудни рад, у логоре у Норвешку, или стрељали. Сада је однос према њима био потпуно другачији. Немачка је одступала, морал немачких војника је опадао. То се видело и овога пута.

Док је високи, крупни, немачки војник незаинтересованог и тврдоглавог, помало наивног израза лица ноншалантно, или као по команди и механички, ишао са једног kraja na други kraj koji razdvaja ove dve grupe,

тј око тридесетак метара раздаљине, две групе су се све више приближавале. Немачки војник је нехајно и безвръзко, тек реда ради махнуо руком да се удаље једни од других, али гомила се само мало помакла. Он је незаинтересовано, као робот, наставио истим ритмом да прелази исто растојања, не осврћући се сувише и не гледајући шта се дешава док је био окренут леђима.

А и добровољци су се били олењили, нису ни гледали шта раде ови окупљени људи.

Док се немачки војник грмљају окретао на другу страну, видео сам да је један затвореник брзо претрчао неколико метара и стао на страну где је родбина, тога момента Немац се окренуо према њему и гледао зачуђено као да се пита, откуд он тако близу, такорећи између две групе. Пребегли је окренуто леђа групи посетилаца и почeo да маше рукама затвореницима и да им се мало приближава, као да жели да нешто каже некоме тамо од затвореника, његових рођака, као да је он из групе посетилаца а не из групе затвореника. Немац му приђе и сам га гурну снажно и љутито у слободњаке, посетиоце, уместо да га врати у групу затвореника.

Питао сам, се још онда да ли је Немац погрешно проценио, или је хтео да му помогне да буде ослобођен.

119. Четврти март 1944. године - Посета ујке Драге Бејловића, партизанској команданти

Били смо код деде и бабе у Узовници. Било је лепо време. Путем Дрине ка кући ишла је колона војника, носили су капе титовке са петокракама, упутили су се ка нашој кући. Колона је изгледала врло сликовито. Када су се попели уз сокак, испред њих је ишао један средовечан повисок и витак црномањаст човек, смејао се врло гласно и грохотом, све је одјекивало. Пошао је право према нама. „Ујко Драго” узвикуну мама радосно и поче да се љуби са њим. То је био Драго, брат њене мајке. После срдачног поздрава и љубљења са свима нама, поседали смо за столом под липом. Баба је изнела послужење. За то време се чета партизана чији је командир био ујко Драго, сместила у велико двориште наше куће. Поседали су и полегали по земљи, на којој још не беше никла трава. Било их је тридесетак, положили су пушке, машинке, митраљезе, извадили из појаса бомбе, бајонете, скинули реденике са себе.

Осетих одмах код бабе и деде задовољство да угосте ујака наше мајке, али и снебивање и језу пред партизанима, неку врсту ледене учтиве одбој-

ности. Баба је отишла да испече две велике проје, и онда им припремила сира и кајмака и изнела пред партизане свакоме по мало, колико има. Затим је донеле млека, понеко јаје и рече: „На, једите љеба”.

Тога момента са неба се зачу звук авиона, и на наше запрепашћење и страх детонације бомби, видело се како два авиона пикирају према Дрини, и избацују бомбе, а онда се чује страховита експлозија. Партизани се у једном секунду разбежаше и сакрише у оближње дрвеће и жбунове, полегаше на земљу. Ми са ујком Драгом, полегасмо између зидова пушнице за суве шљиве.

Затим се бомбардовање смири. Сазнали смо да је то био руски авион. Ујко Драго је казао: „Бомбе је бацио у Дрину, да нико не страда”. „А што није гађао Турке тамо у Босни”, упита један голобради дечак, син суседа Д.... Ујка Драго му одговори: „А што да њих гађају, они су људи, то су невини цивили”.

Партизанска чета ујке Драге, је ноћу прешла Дрину, наспрам засеока Крсмановића и дошла у Србију, а одмах после овога догађаја је кренула убрзано уз гај изнад куће, ка србијанским планинама. Тамо су их чекали њихови јатаци илегалци.

120. Пећинасии април 1944. године - Фос дуби на глави на столу у кафани

Шетао сам са старијим братом и неколико другова кроз главну љубовијску улицу, случајно смо провирili у кафану у главној улици. Видели смо врло чудан призор. Фос је дубио на глави, на столу. Онда је устао, био је пијан, тетурао се. Ипак самоуверено, као да је хтео да покаже да његова моћ и даље постоји, али није био убедљив, чак је био помало смешан и изазивао неку врста сажаљења. Поред њега су стајала два плава крупна добровољца, оба за главу виши од њега и један Рус белогардејац и осмењивали се благонаклоно, придржавали га испод пазуха да не падне.

121. Двадесети април 1944. године - Партизани већ у Братунцу

У суседној варошици Братунцу, преко Дрине у Босни, партизани, су одржали свој збор. Скуп је водио Муслиман Х.... В.... из Сребренице, бивши занатски калфа, сада официр СКОЈ-а. Скупило се много света из околине и Православних и Муслимана.

Мост на Дрини је био аветињски, са српске стране је стајала постаја добровољца, али често није било никога од страже, а са босанске су

зјапиле празни сводови моста и стене босанских брда. Нигде никога у Босни, преко моста већ недељама никога да пређе.

У Србији је још била званично немачка власт, у Босни су стварно били партизани, мада је још увек била НДХ- Независна Држава Хрватска. Али је све то било климаво, немачка власт је била врло ослабљена и њихов ауторитет, у очима грађана, јако је опао.

122. Двадесети четврти април 1944. године - Сан, космички брод

Ноћас сам сањао врло занимљив сан који ми је остао заувек урезан у сећање. Стојим у дворишту Дуванске станице, ведро је и сунчано, гледам бруда изнад Љубовије, Босну, Немић који се диже у небо, онда се окренем ка бруду Мекоте где је било љубовијско гробље, и видим лети небом врло полако, мили, или такорећи стоји у месту нека огромна машина, као локомотива, или као неки парни ваљак који сам видео у Љубовији.

Сетио сам се одмах слике у Свезнању, како је Жил Верн замишљао пут у космос, или неки други научници. Ја сам тада сањао васионски брод.

123. Двадесети девети април 1944. године - Партизани долазе ускоро

Чета добровољаца је кренула са минобаџачима на коњима узбрдо из Љубовије ка Читлуку. Сустигли су нас, њихов командант је био један средовечан, висок и крупан црномањаст човек, са брковима. Деловао је врло озбиљно и забринуто, имао је оштар поглед и интелигентне црте лица. Обратио се моме оцу: „Тући ћемо се до последњег против комуниста“. Али је његов глас био врло забринут. Из њега је избијало нешто трагично, нека врста безнађа пред стихијом која долази, али са којом се не мири и коју жели да заустави, мада види јаловост таквог подухвата.

124. Пети мај 1944. године - Пао чији авион

Тога јутра је пао један авион тамо негде према Бајиној Башти уз Дрину. Изненада су се отвориле врло беле куполе два падобрана, који су почели брзо да пропадају и нестају из видика заклоњеног високим дрвећем. Запазих контуре два човека. Било је врло узбудљиво. Нисмо знали зашто је авион пао и чији је. Касније се причало да је амерички, неки су казали да је енглески.

Нешто пре тога су из ваздуха падале мале заставице, биле су врло лепе, са звездицама у једном углу, то су биле америчке или енглеске чини ми се, али се не сећам тачно. Брат и ја смо узели и држали их у рукама и заденули

за ревер, било је врло забавно. Наишао је отац и казао нам да то одмах скинемо, узео нам је све остале заставице и однео негде и сакрио од нас. Казао нам је да никада више то не узимамо и све што нађемо на земљи да не дирамо.

Један догађај, који се тада десио, за мене је имао једну нејасну, али упечатљиву поруку. Пре него што је отац узео заставице, срели смо брат и ја једног човека, који је касније када су комунисти освојили власт у Јубовији постао један од шефова места. Погледао нас је врло значајно, као да нам каже: „Ах, ви то носите, значи ви сте за њих”. То ми се тако учинило, можда сам погрешно проценио. Учини ми се да је у томе било нечега претећег, са његове стране. Као да смо учинили неки прекршај, као да смо га издали. Тада осећај је остао неизбрисив и често се јављао и касније, да смо прешли на неку другу политичку супарничку страну, и да ћемо за то сносити последице. Имао сам годинама намеру да му саопштим, да ми нисмо ни знали шта је то и какве су то и чије заставице.

Ми смо били срећни и забављали се, заставице су биле врло лепе. Овај догађај ми је остао заувек урезан у сећање, није ми било јасно у чему смо погрешили. Ми смо били деца, нисмо ни знали чије су заставице.

125. Шести мај 1944. године - Старани љилот, чији?

Из густиша и шумарака који од Дрине долазе све до саме варошице, изашао је тога јутра, један млађи човек, повисок и мало јаче грађе, витак, светле косе, као што је то често у томе крају Србије. Није био нимало необичан, играо сам се са неколико другова и није привукао нашу пажњу. Мада ми се негде у подсвети јавила помисао, да му је српска шајкача мало другачија, него обичне српске шајкаче. Опанци нису били шиљкани, него сељачки од гуме, био је насмејан. Смех и израз лица, били су му некако другачији, али сам то све регистровао више у подсвети, на брзину, без да томе придајем пажњу.

Таман смо мислили да га заборавимо и престали о њему да размишљамо, а он нам се приближи извади из цепа две велике чоколаде и изломи их на парчиће и даде свакоме од нас по једно парче. Чоколада је тада била нешто врло ретко, нисам је видео годинама, а обожавао сам је. Погледао сам парче чоколаде које је било велико, са дивним и необичним шарама, и са два слова латиницом велика и обојена жутом бојом. Казао је: „Узми”, а обратио се свима нама. Мало је необично то казао, са мало чудним акцентом. Окренуо се и отишао. Ми смо сви у хору узвикивали за њим: „Хвала, хвала чико”.

Нигде није тада било ни Немаца, ни добровољаца. Касније смо сазнали да је то био неки страни пилот који је искочио падобраном из обorenог авиона. И отишао у шуму четницима и партизанима.

126. Десети мај 1944. године - Page Полић изгубио вид

Раде Полић повисок жутокос, риђ, скоро младић из Узовнице је нашао у брду чувајући овце пенкало и узео га, оно је експлодирало и изгубио је оба ока, и био теже рањен у руке и груди. Пенкало је била паклена машина бачена из авиона.

127. Тринаести мај 1944. године - Расуло и сіпрах окућниора

У Љубовији је било врста расула. Немци, добровољци и белогардејци су били узнемирени и преплашени, четници су почели да губе морал пред надолазећим партизанима. Партизани су надирали из Босне, јачали широм Србије и целе земље.

Данас је била велика поплава, река Љубовиђа је нагло надошла од отопљених снегова и киша, кренули смо из нашег стана из Дуванске станице у последњем тренутку коњским колима. Вода је надолазила и претила да поплави и предузеће које је било у пољу. Са обе стране пута који је био на неколико метара уздигнутом насыпу, била је велика вода која се ваљала и хучала, као море. Путем који је био, као неки уздигнути мањи мост, коњ је вукао кола. Потрпали смо најнужније стватри и кренули путем, са обе стране је већ било непрећедно море воде која је сваки час расла и долазила до саме ивице пута. Пожуривали смо оца и мајку да кажу човеку који је возио кола да пожури, страх је био врло присутан, да вода не поплави пут.

Док смо прелазили мост на Љубовиђи, видели смо врло занимљив, али и застрашујући призор. У сред водене стихије на домаку варошице је остало у кориту реке једно мало острвце од неколико десетина квадратних метара, и на њему се налазила локална луда, једна жена средњих година, позната у Љубовији. Вода је наочиглед расла и смањивала површину острвца, на коме се она налазила. Иако је била врло ретардирана, врло добро је била свесна опасности која се муњевито приближавала, да надолазећа водена стихија поплави остатак острвца и да је однесе у смрт. Вода је надолазила такорећи из секунде у секунду, на очиглед свих нас. Она је била глувонема, трчала је муњевито, била је врло брза, час напред затим натраг, лево па десно, тражећи спас, и све је брже трчала и мумлала и правила врло необичне гримасе, сваки минут јој је остајало мање простора

пред надолазећом воденом стихијом. Како је постала мудра, како опасност буди разум чак и код луде, помислих. У људима се налазе неслуђене могућности, треба наћи како и чиме их нагло разбудити. Опасност јој је то учинила. Недалеко је стајао један чамац, и један младић њен даљи рођак, ускочи у чамац и снажно завесла према њој. Матица га занесе, он затим сиђе ниже па тражећи спорију струју крете полако уз воду, и стиже такорећи у последњи момент и убаци је у чамац и снажно завесла и изађе са њом доле далеко ниже где га однесе матица. Она искочи из чамца и одјури главом без обзира.

Дуванска станица је била поплављена и престала да ради. Ми смо прешли у Узовницу код деде и бабе.

Из Босне су одјекивале детонације, овога пута су се чули и митраљези, путом ка Зворнику ка северу, према Немачкој су извирале моторизоване немачке јединице.

Родитељи су проценили да постаје опасно и поново смо отишли у бежанију у Постиње код рођака Симића. Горе немачки војници нису дошли ниједанпут за цело време трајања рата. Код грачаничке цркве су у дворишту били четници. Пришли су нам и тражили учтиве исправе од мајке и оца.

128. Двадесетдруги мај 1944. године - Оћећ у бежанији

Затим смо скренули ка Селанцу, стене су се биле сручиле на пут за Постиње. Ишли смо кроз шуму, онда смо изашли на пропланак одакле је пуцао диван поглед на Дрину и босанске планине које су се уздизале као вертикални зелени зидови. Каква случајност! Кроз шуму, из даљине ишла је ка нама старија жена, смејала се сретна што нас види, то је била бака Сава. Мајка је радосно завикала и почеле су да се љубе, и да се чудом чуде игри случаја. Колник нас доведе до улаза у засек Селанац.

Зуставише се кола и седосмо у хладовину шуме. Била је врућина. Нађе један младић и поче са нама да разговара. Моја мајка рече да су њени преци још у 19. веку били свештеници у Селанцу, и да су одатле отишли у Босну у Сребреницу, затим, у Братунац. Преци моје мајке Поповићи, били су вековима свештеници. Младић скочи сретан: „И ја сам Поповић, ми смо рођаци, знам све о нама и о вашима, ми Поповићи овде чувамо селаначку цркву, мој стриц је звонар.”

Пођосмо сви ка оближњој цркви. То и није била црква какву смо ми били навикли да видимо, велика, бела, зидови масивни, велики простор за оне који се моле. Не сасвим другачије. То је била, као нека, мало повећа колиба, вирила је трска облепљена малтером и кречом, торањ мали. Како

смо се приближавали чули смо јек звона, видесмо млађег човека црномањастог, средњег раста, али снажног, наслејаног како вуче конопац звона, и диже се и спушта, просто се љуља на конопцу и скаче у ритму великог звона, горе доле, горе доле, као на некој љуљашци. Црквица је била лепо окречена. Ућосмо унутра, мала просторија, као мало повећа соба, али са врло лепим фрескама, видело се одмах да је саграђена пре више векова. Звонар, наш новооткривени рођак, заврши звоњење, ми смо чекали, онда нам приђе и поче да нас грли вичући: „Добро дошли драги рођаци”. И рече: „Поповићи су у Селанац дошли у 18. веку, и тада су сазидали ову цркву, дошли су од Васојевића из Црне Горе. Наш предак поп Поповић је био називан „ТИ-ОДОР Грк” јер је певао на грчком.

Ту на Баурићу. Када су ваши Поповићи отишли у Босну у 19. веку, наши су овде остали и стално чувају ову црквицу и одржавају је, то је наш аманет и за нашу децу”.

У бежанији

129. Први јуни 1944. године - У бежанији ојеј

Из села је све избегло у брда и планине код рођака, остали су само немоћни, стари, болесни, они који су морали, или непромишљени који су процењивали да нема никакве опасности по њих. Наишao је у повлачењу један немачки официр, мада је према некима био неке друге националности, али је био у униформи немачког официра. Овај официр је био сексуално настрран. Испитао је у селу Н.... колико има и где се налазе жене, било је остало само неколико старица. Он је једну по једну одводио са два војника, и онда је наређивао двојици сеоских младића који нису били избегли, да на његове очи воде љубав са женом. Причало се да је он сам био сексуално немоћан.

130. Први јули 1944. године - Фос, прво стомак ћа онда оштацибина

У узовници су остали, нису избегли, мајка мога оца, и мала Ружа, моја рођака годину дана старија од мене, једна дражесна врло плавокоса девојчица дражесних плавих очију, која је имала девет година. Баба Бојка је испекла пиле са кромпирима, и ставила га у ормар да се охлади и да сачекају ручак. У кући су били само бака и мала Ружа. Седеле су и спремале се за ручак.

Тог момента су се отворила врата, и на њима се појавио немачки официр. Баба га је препознала, то је био Фос, али му ништа није казала. Официр се није понашао надмено, напротив био је пријатељски настројен и осмехивао се уљудно, чим је ушао дигао је нос у вис, и почeo да мирише,

очигледно, да је нешто осетио. Нису се сетиле одмах о чему се ради, али су схватиле када је кренуо ка извору мириза, ка ормару у коме се налазило печено пиле. Фос је био врло гладан, осмехивао се благонаклоно приближавајући се пилету и показујући учтиво на свој стомак, облизујући се, као неки кловн.

Баба је имала намеру да му понуди да руча пиле, то није било спорно. То је Фос зналачки одмах приметио, али је

наставио предигру гозбе забављајући се да се приближава пилету и уживајући у гозби коју је предосећао. Био је врло гладан, никаде није билоничега за јело, све је однето, нестало, запуштено, нема људи, стоке, жита, хране.

Фос се сагрео да отвори врата ормара, али се мала Ружа испречила и клекла и ухватила га за руку говорећи јетко и детиње: „Не, не може”. Фос се почeo осмехивати гледајући је са симпатијама, као своју ћерку. „Како лепа девојчица” рече он баби. И гледајући у њу рече: „Каква дивна плава косица, дивне плаве очи, ти си права нивелункиња”, помилова је он по коси. „Како се зовеш” упита је на мешавини немачког и српског. Нису га биле разумеле, Онда он рече: „Име” „Ружа”, одговори мала. „Ах ружа, розе, да да, наши језици имају за већину речи исти корен, ми смо два слична народа”. Ружа и Фос на коленима су наставили своју борбу за пилетину.

*Црква у Селаницу проглашена 1982.
за културно добро*

Баба их је посматарала осмеђујући се и прекиде њихову расправу, узе Ружу за руку, и одведе је са стране говорећи јој да има за све доволјно, и позва Фоса за сто, и стави пред њега пиле, кромпире, сир и кајмак. Знала је доста о њему, али му то није казала, стекла је утисак да је доброћудан.

Фос је халапљиво јео, када се најео, почeo је да разговара опет: „Ја сам био гладан, stomак нема домовину, не зна за политику, он је гладан”.

131. Тридесети септембар 1944. године - Заробљен немачки официр

Млади партизан који је спроводио заробљеног немачког официра је имао свега осамнаест година, висок и снажан, врло згодан, бистар и отресит младић, био је запажен од својих надређених. Његова јединица се налазила у брдима изнад Љубовије, партизани су већ увек прелазили у Србију, док су се Немци и четници повлачили.

Био је на стражи, дошла су два млада партизана и предала му на чување једног разоружаног, скрушеног и преплашеног немачког официра.

Немачки официр га је погледао испитивачки процењујући да је врло млад, да је неискусан. Запита га да ли говори немачки. Ујак је имао школско знање немачког. Официр му рече вадећи из новчаника слику младе лепе жене, истинске dame, са двоје мале деце у наруџбу: „Моја супруга, и моје двоје деце”.

Млади партизан се према њему односио коректно, казао му је да је сада сигуран, да му нико неће учинити било какво зло, да ће бити спроведен у затвор за немачке официре и војнике, да ће тамо бити проверен, и да ће се према њему поступати у духу ратних конвенција. И тако је и било.

(Отац је после ослобођења добио намештење 1951. године у Београду, био је директор Извозног одељења ДУВАНСКОГ ПРЕДУЗЕЋА ВОЈВОДИНА, и често је путовао у Немачку. Једном приликом је казао својим немачким пословним пријатељима за сусрете и искуства са Фосом. Један од присутних немачких трговаца дуваном скочи као опарен и рече му: „Ја познајем человека таквог имена, и изгледа, година, такође ради у трговини дуваном, био је за време рата у Југославији. Када дођем кући зваћу га и сутра ћу вам рећи да ли је то он”. Каква пријатна случајност. То је био управо Фос и он и отац су се срели тих дана у Немачкој. То је био срдачан сусрет два стара знанца. Нисам стигао да питам оца откуд Фос у дуванској бранши, да ли се тиме бавио и пре Другог светског рата?)

Писцу ових редова није могуће да сазна какво је било понашање Фоса за време рата, да ли је непотребно прогонио или оштетио некога у Љубовији и Југославији, само наводи оно што зна.

132. Дванаести октобар 1944. године - Повраћак из Бежаније

Враћали смо се из бежније, сазнали смо да су се Немци повукли. Ишли смо натраг кући не као раније низ Грачаничку реку, него са друге стране, преко Бастава, Селанца низ Узовничку реку. Било је јутро. Домаћин код кога смо били заноћили, у Селанцу, нешто није био гостољубив, био је сумњичав према нама. Било је у његовој кући више рођака Крсмановића. Међу њима и Милић Крсмановић, већ момчић, врло црномањаст. Када неко рече да му је отац Јово са коњима одведен од Немаца који су се повлачили ка Зворнику, он залелека из свег гласа и баци се на кревет. Жене скочише и почеше да га теше говорећи му да ће му се отац сигурно вратити. Он се некако смири.

Било смо високо у брдима, ја сам тада имао мало више од осам година, посматрао сам доле далеко у долини вијугаву Дрину, била је још плава, зелена, и велика. Сетио сам се да сам лети посматрао Дрину, са брда изнад засеока Крсмановић. Лети је била мала, назирали су се понегде плићаци и белуци у њеном кориту. Просто ме је било стид да Дрина уме да буде тако мала. Овога пута је била велика, још се није била замутила јер нису тих дана биле кишне у горњем току.

Пут који повезује Шабац и Љубовију, и даље се белио. Нигде никога, ни возила, ни пешака. Пустиња. Ишли смо кући, а нисмо знали шта нас доле чека, која власт, каква власт, знали смо да су то партизани. Али, нисмо знали шта ће и како ће бити. Осећали смо неку зебњу, страх и неизвесност.

Скренули смо у шуму и онда избили на високу обалу кањона једне реке, која се уливала у реку Узовницу и тече наниже, пут је водио високо изнад кањона и гледали смо доле неколико десетина метара малу планинску валовиту реку. Она је текла, кроз равно корито, покривено ситним белим песком и шљунком од малих каменчића, углавном белутака, који се сијао на јесењем сунцу. Одједном смо спазили два коњаника, крупна средовечна човека у партизанским униформама са титовкама на глави са петокраком, на белим коњима, које су јахали полако, достојанствено, самоуверено, важно. Један од њих је био риђ. Отац рече за њега бојажљиво и тихо мајци, осврћући се да га неко не чује: „То је Н... Ј.... партизански официр из К.... Н. Ј.. нас је спазио али није ништа казао, само је скренуо значајно поглед са нас. Нешто је у свему томе било непријатно, узнемирајуће. Опет сам почeo да размишљам одакле ми је позната ова слика, где сам је видео? И после интензивног размишљања, сетио се слике из Сveznaња, и сетио се да је испод ње писало, „КАУБОЈИ“. Само они нису имали шешире, ови уместо њих, су имали партизанске капе титовке, са црвеним петокракама које су сијале на сунцу.

Рано јутро, још ноћ, у полумарку навиру са свих страна људи, жене, деца, носе завежљаје, ствари, предмете, и сви причају, јуре кући, своме дому. Изузетан догађај, повратак из пакла бежаније у нормалан живот, необичан догађај, граја, мимоилажење у мраку.

Када смо стигли кући, тамо су били баба и деда. Све празно, све однеле разне војске. Ни хлеба, ни брашна, пшеничног, пројиног, ни кромпира, ни пасуља, туршије, сира, кајмака, млека, јаја, кокошака, шљива, ама башничег. Шта јести? Мора се наћи нешто за храну, поготову за децу? Баба и деда су отишли до рођака и комшија, тако да смо нешто јели. Почели смо да се сналазимо, да се преживе ти тешки дани.

133. Чејрнаески октобар 1944. године - Празан простор у Азбуковици

У Узовници се још није била разбистрила ситуација, и није се зналоко је стварно на власти. Била је то врста безвлашћа. Није било Немаца, али је било неколико добровољаца, у узовничкој школи чета Руса белогардејаца. Тамо је била њихова наоружана страза.

Отац и мајка су отишли код сестре Секе и зета свештеника Миладина Рачића, који су имали радио, да слушају ББС и Глас Америке. Мало су се запричали и пала је ноћ. Кренули су онда кући кроз ноћ, километар и по од куће свештеника. Са њима је пошла партизанска патрола, два млада партизана да их отпрате и да их проведу поред школе где је била белогардејска постава. Била је ратно време и врста полицијског часа. Када су дошли поред школе у ноћи без месечине, узвикнуо је Рус белогардејац, стражар, са јаким руским нагласком: „СТОЈ, лозинку”. Партизан је узвикнуо лозинку. Одмах затим су се чули пуцњи. Један партизан је био тешко рањен. Отац и мајка су побегли преко плота кући Илије Полића и ускочили унутра кроз прозоре. Када се све смирило, пошли брдом према својој кући. Сазнало се ујутру, да млади партизан није казао лозинку како треба, да су се белогардејци преплашили, и због тога пуцали.

Био сам тога јутра на путу испод засеока Крсмановића, од центра села ка Љубовији су наишла коњска кола, у њима је лежао на сену и ћебадима млад, висок, светлосмеђ и крупан леп партизан, бео у лицу, са изразом на лицу тешке трагедије, скоро дете, наивног израза лица, био сам ожалошћен, схватио сам како је безнадежно и непотребно, наивно, изгубљен један млад живот, схватио сам одмах да је тешко рањен, можда и смртно. Било ми је жао његове мајке. Како је живот безвредан и како су поједини људи безвредни, како лако могу да изгубе живот. За најмању ситницу. А други људи опет толико важни, недодирљиви. Откуда таква разлика међу људима?

Кола су отишла, ја сам га заборавио тога момента, али ми се његов наиван и трагичан израз лица урезао заувек у памћење.

134. Осамнаести октобар 1944. године - Бал ћубедника у Љубовији

Руси белогардејци су нестали, да ли су отишли сами, или су разоружани и похапшени не знам, школа је била празна и одлучено је да почне настава. Дошли су две учитељице из Шапца и један учитељ из Лознице.

Данас са почетком у 2 часа је одржана свечаност са балом у љубовијској школи поводом почетка школске године и доласка нове власти у овај крај. Били су позвани и наши родитељи.

Локални комунистички активиста М... М..... је одржао уводну реч, прогласио победу народа и позвао на обнову и изградњу. Љубовија је била препуна избеглица из Крајине и Босне. Хор је отпевао песму: „На Кордуну гроб до гроба, тражи мајка сина свога. Нашла га је на гроб клекла и овако сину рекла“. Затим су играли козарачко коло, младе партизанке су певале: „Сад се види сад се зна, ко се коме допада“. Једна по једна би искочила из кола у средину и скакале са прекрштеним рукама на грудима. Играла су се кола, а после је била игранка.

Мајка је ујутру причала своје утиске. Знам да је казала оцу за једног партизана, да је играо са младом учитељицом из Шапца, лепо васпитаном и образованом, учтивом, женом и да је када је играо правио неучтиве покрете и сувише јој се приближавао.

135. Двадесети октобар 1944. године - Оћеји шеф Дуванске станице

Нове комунистичке власти су позвале оца да дође у Љубовију и да води Дуванску станицу. Казали су му да је он изванредан стручњак, човек од угледа, да је се добро држао за време немачке окупације, и да је слушао стране радио станице и широ истину о борби савезника, да се понашао патриотски.

Али нам нису дали стари стан у Дуванској станици, него један леп стан у центру Љубовије, на првом спрату једне зграде, која је гледала на велико двориште.

Тога дана сам се са неколико вршњака играо у порти љубовијске лепе велике беле зграде са ишараном куполом и великим високим звоником смештене у центру варошице. Наишао је један партизан, одмах сам, га препознао, то је био онај са коњем што смо га видели у кањону када смо се враћали из збега, изнад Узовнице. Смешкао се пријатељски и покровитељски, носећи леп нов фотографски апарат и казао да жели да нас слика,

и то на улазу у цркву. Сви смо стали, и ја радостан. Али се десило нешто врло необично. Он ми је пришао, узео ме за руку, издвојио из групе, сликао их без мене.

Тај догађај ми је био чудан, иако сам имао само осам година, размишљао сам о његовом потезу. Никако тај догађај нисам могао да заборавим иако га је нешто гурало у заборав. Једном сам казао оцу и мајци да ме је тај партизан изузeo из групе, да је друге сликаo без мене. И питао их зашто је то учинио? Они су ми поставили неколико питања, и рекли ми да ми се то учинило, да је то било случајно, и да није имао разлог да он то чини. Ипак нисам то тако видео, јавило ми се неко необјашњиво осећање одбацивања.

Имали смо обичај да шетамо до Васине воде на Старој Љубовији. Надалеко су се шириле приче о здрављу ове чесме, вода је била ледена, текла је из једне гвоздене цеви, намерници и пролазници су се сагињали и пили воду која је цурила. Када би ишли у штетњу, то је била нека врста бекства од неке зебње, јављао се чудан осећај страха, од некога, неке казне, као да смо странци и сувиши у својој земљи, своме родном крају?

Понекад бисмо у Старој Љубовији посетили родбину Глигориће, баба Андријана је била сестра мајке нашег оца, њена унука Душанка је била моја вршњакиња.

136. Двадесети трети октобар 1944. године - Љубав према књигама

Љубав према читању књига је постала моја велика преокупација. Тражио сам по ћошковима, ормарима, код сродника, пријатеља, да ми дају било какву књигу, и онда сам их просто гутао. Нестајао бих сатима, данима, са књигом у рукама, селио се у други свет, живео сам на другом месту, са другим људима, личностима књига, удубљивао се у њих и њихове доживљаје и судбине, идентификовао се са њима. Путовао сам тако у разне земље, дружио се са врло различитим људима, сазнао врло узбудљиве ствари, упознао пределе, историју, навике.

Пала ми је у руке књига са кожним корицама на којим су биле арабеске, и неки султан испод неке цамије. Тамо сам читao причу о Шехерезади и Хиљаду и једној ноћи. Затим сам у последње време читao неколико књига у издању Кадок и Плава птица.

Једна прича ми се jako свидела. Догађала се у Нормандији, породица из Париза је дошла да тамо проведе неколико дана распуста, деца су отишле да се играју поред мора са децом мештана. Са њима је био један младић из места, нем, врло снажан и висок. Деца су се попела на неку високу стену, наишla је бура и блокирала их, живот деце је био у питању. Кроз таласе је до њих допливао неми младић цин и спасао их. Мислим да се звао Баја, у селу је настала радост.

Затим је на мене оставио значајан утисак роман једног француског писца, било је врло узбудљиво, Тартарен Таракон. Он би се појављивао са марагцем, било је врло смешно, магарац је смешна животиња, али ме је помисао на њега читајући књигу и помало фрустрирала.

Онда сам узимао књигу једног руског писца који је описивао доживљаје Насрадин Хоџе у Бухари, опет са магарцем. Магарац, смешна и забавна животиња.

А онда сам, читао са великим узбуђењем рат Земљана са Марсовцима, цела Француска се дигла на ноге, Марсовци се искрцавају у Ле Хавру.

Роман Андре Жида у коме се спомиње млади Лафкадијо и његова породица који су дошли још у 19. веку да проведу одмор од три недеље у Далмацији, кажу да нигде нису видели тако здраву климу. Тронедељни одмор их је препородио, вратили су се у своје место у Француској одморни и пуни снаге и оптимизма. Лафкадијо је пун снаге изашао да се прошета. У главној улици је избио пожар, зграда је горела, унутра је била млада лепа девојка. Гомила је узвикивала да се спасе, нико није смео. Лафкадијо је скочио у пламен и извикао младу врло лепу девојку, уз невиђене овације присутних.

137. Двадесетидруги октобар 1944. године - Нервна криза младог Ђаршијана

Партизани су у Љубовији били смештени тамо где су били пре њих добровољци и белогардејци, у Дуванској станици. У великом магацину је било наслагано на десетине кревета на спрат, у њима млади партизани се буде ујутро, испред кревета сложене пушке и митральези, лако наоружање.

Из кревета се нагло буди и скаче ван себе Ј...Ј...., двадесетогодишњи студент иначе пореклом из облизњег села З...., и зграби митральез и осре неколико рафала по спаваоници. Тада је било убијено десет војника и неколико рањено.

Одмах затим се смирио и предао. Одведен је на истрагу. Установљено је да је то учинио у стању душевне растројености. Провео је неколико месеци у психијатријској болници у Бањи Ковиљачи, а онда је отпуштен. Отац Ј... је био убијен у ратним годинама то јест нестао је, не зна се шта се са њим десило. Причало се да су га убили и бацали у Дрину, партизани, четници, добровољци, Немци, било је је свакојаких прича. То је био велики психолошки терет за младога Ј..... И у њему је нешто пукло.

138. Двадесети трећи октобар 1944. године - Поновни изненадни долазак Немаца

Данас је се поново дешавало нешто необично и застрашујуће у Љубовији. Дошао је течо Миладин, Рачић, са црном косом и брадом, падала је киша, сишао је са бицикла који је ставио испред врата стана и скинуо кабаницу стресајући капи кише. Са врата како је ушао запазило се да је врло забринут и одмах рече оцу: „Пашо, од Чачка ка Ужицу, надире велика немачка војска. Читава армија, повлаче се ка северу према Немачкој долазе из Грчке”. Отац: „Откуд сада толика војска када су се немачке трупе већ провукле ка северу”. Течо Миладин: „Нешто се десило у Грчкој, игром случаја огромне немачке трупе са моторизацијом нашле су се заостале у Грчкој, затечене предајом немачке армије, нису имали куда него да крену на север”. Отац: „Тачно, да ли је то било најбоље решење, да ли су изабрали најбољи пут, изабрали су да иду кроз осињак и кроз велике опасности” Т. Миладин: „А шта да чине? Да иду кроз Бугарску, то је јако заobilazno, и тамо су близу Совјетски савез и Црвена Армија, и далеко је Немачка, овуда је најближе”. Отац: „Вероватно су процењивали, да ако остану, морају се предати савезницима који су надирали у Грчку, овако су се надали барем некој шанси, да се крену кроз Југославију, ка Војводини, Хрватској где имају својих симпатизера, и да некако изађу на границу Аустрије, или Немачке, или преко Мађарске, па би им онда било лакше. Ипак мислим да су се погрешно прерачунали, да су се предали били би сигурни колико толико у логорима за војне заробљенике, овако су изложени далеко већим опасностима”.

Сазнало се да се ова велика немачка армија у повлачењу из Грчке ка северу, борила у Србији лавовски, са далеко већим еланом и жаром него ли њихова војска раније, борили су се за опстанак, за живот или смрт.

Ми смо исти дан скupили најнеопходније ствари, деда Велизар је дошао из Узовнице са колима и кренули смо право у Постиње, у збег. Где смо остали све до средине децембра када су се немачке трупе нападане са свих страна повукле ка северу где их је чекао ужас Сремског фронта, а затим Црвена армија. А током повлачења су били непрестано нападани са оближњих гудура од партизана и четника.

139. Двадесети први децембар 1944. године - Комунистичка слобода у Љубовији

Вратили смо се у Љубовију, немачка војска се повукла дефинитивно. Отац је био утицајна личност у Љубовији, задужен за пропаганду при

команди места, јер је за време трајања рата слушао стране радио станице, јер је образован и способан човек, који има велики углед у Азбуковици, син угледног и богатог домаћина. Отац је био задовољан, али није хтео да се упушта у политику, саопштио им је да је стручњак, да у Краљевини Југославији није био члан ни једне политичке странке и да неће то ни сада да буде, да је лојалан, али да не жели да се укључује у КПЈ, да је поштује и да ће сарађивати као поштен човек и патриота и да је на располагању као стручњак.

У љубовијској школи је одржана велика свечаност за ђаке. То је била права комунистичка прослава, са много парола, песама, маштовитих скечева. Мене и старијег брата нико није био позвао, млађи брат је још био мало дете, некако смо дошли без позива. Али тамо смо нашли на неке одрасле људе који су нас гледали попреко, један нас је запитао: „Ко вас је позвао, ако није идите“. Ми смо отишли нерасположени, нисмо хтели да се намећемо. У нас се уселио неки необјашњив немир.

140. Двадесет девети децембар 1944 године - Школа

Ишао сам у други разред основне школе у узовничкој школи. Верона-уку и руски ми је предавао течо Миладин Рачић. Као и у љубовијској школи био сам најбољи ђак у разреду. А одмах затим мој рођак Драган Пановић. Драго и ја смо казали учитељици Зорици да се не слажемо са застарелим методом ударања пацки. Учитељица Зорица Јуришић из Шапца, нам је дала овлашћења да можемо да прегледамо домаће задатке и дајемо оцене. Нарочито сам био добар у рачуну и у писању.

141. Двадесети јануар 1945. године - Отац изложен проповедакама

Отац је био нападнут на једном скупу комуниста у Љубовији, да је био сарадник четника за време рата. Што никако није било тачно. То га је само насекирало и био је врло забринут. Неки од његових пријатеља који су сада били комунистички активисти, су наједном почели према њему да се хладе, да шире интриге и клевете о њему. Отац је све чешће говорио да је разочаран у свој родни крај и у људе у њему. Да је увек волео свој крај и своје људе, али да је боље да оде отуда.

142. Двадесет осми јануар 1945. године - Рецитације за Светога Саву

Данас је у узовничкој школи прослављен Свети Сава, српска школска слава. Ђаци су рецитовали, и ја. Рецитације нам је дао течо Миладин.

Очекивао сам нестрпљиво да и ја рецитујем. Нисам очекивао никакву протекцију, нити неку лаку песму. Течо Миладин ми је дао најдужу песму од свих, и најтежу, на два листа хартије, звала се ГРАДИТЕЉ. Мало сам се уплашио, али само у почетку, онда сам дошао себи и дао се на учење. И све је било у реду. Схватио сам да је он био врло правичан и није хтео мени као сину сродника, да гледа кроз прсте. Због тога сам га још више ценио.

143. Пејнагији мај 1945. године - Српска сеоска школа.

Основна школа у Узовници је била врло занимљива, предавања још више. Иако мало дете, ученик другог разреда, запазио сам огромну промену, свугде се појавило нешто ново, хваљење нове Титове власти. Тако сам први пут сазнао шта је то политичка пропаганда. У школи учитељи и учитељице са титовкама, петокракама, црвеним заставама, пароле на зидовима, буквари и књиге препуни ликова партизана и друга Тита. Пионирске новине препуне прича Бранка Ђорђића и малих јунака пионира, курира пете чете. Нама кажу да смо ми Титови пионири, стављају нам црвене мараме око врата. Свуда хвале Црвену Армију и друга Сталјина.

Увидео сам још тада да ђаци из земљорадничких породица не уче тако добро као они из Љубовије и размишљајући, закључио сам да је тако јер их родитељи не уче да се посвете књизи, или не знају да читају како треба, терају их да чувају стоку и да раде, немају мотив за усмеравање деце. Поредио сам ђаке у оближњој варошици Љубовији са овима у селу. Из Љубовије су далеко више знали и имали више амбиција да уче и читају. А моју огромну љубав према читању књига и потрази за било каквом књигом да је просто прогутам, сам схватио пре свега као резултат учинка мојих родитеља који су ми када сам био мали дали да гледам слике у Свезнању и почели да ми га читају. Узовничкој деци сам показивао Свезнање, мрзило их је да то и погледају. Говорили су им да иду у шуму, да беру јагоде и купине, да лове рибице, да беру воће, разне плодове. Али су зато сеоска деца била много вичнија практичним стварима, сналажљивија у кућним и другим радовима, на реци, физички јача.

Деца су се играла у дворишту узовничке школе. Било је топло, много дрвећа, велика издужена бела зграда школе, цвркнут птица у крошњама дрвећа, учили смо песмицу неког песника који је био због нечега кињен од некога и послат у неко забачено село да буде учитељ, и тако као ми сада стоји у дворишту школе, ојаћен, пише стих: „Ћију ћи, ћију ћи, моји сиротани, па се место срца ухватио лед”. Разговара са птицама да разбије тугу.

На ћубришту у љусци јајета стоји нека провидна бела гумица, пуне неке беле растегљиве као слине густе масе. Знали су неки већ шта је то. Али

ко од учитеља је то користио и са којом учитељицом? Учитељица из Шапца риђокоса и врло интелигентна и отресита весело гледајући де војчице и дечаке како се играју живо и узвикују, рече: „Свако од њих поседује свој живот, све њих вуче будућност, желе да буду сретни и успешни, да остваре своју мисију и своје потенцијале”. „Да, рече јој њена колегиница, многи од њих ће доживети 21. век, то су деца 21. века. А ми смо рођене у 19. веку”. Један од учитеља врло црне косе и бркова и врло лукавог лица је стално понављао стихове: „А ти где си свио крило, издајицо срам те било”. Риђокоса учитељица шапну колегиници: „Свако се чеше где га сврби. Он је сумњив, па се правда нама”.

Допутовао брат учитељице Јуришић, из Шапца, голман „Мачве”, висок, крупан као медвед, жутокос. Лукав осмех, префињени манири, интелигентан израз лица, одмах одају становника града. Шабац је велики град, тамо се осећа утицај Европе. Лично ми је на неког глумца из америчких или француских филмова. Као најбољи ћак његове сестре, очекивао сам да ми посвети пажњу, за њим су око школе ишли групе ћака. Дошло је убрзо до муга болног разочарења. Он је био страсно залубљен у пецање, Дрина је препуна младица и других риба, рече да му треба велики и снажан витак штап за пецање од лескове грane и поведе нас после школе у брдо изнад Којића. Сви ћаци се дадоше на посао да пронађу штап. Не знам како изгледа леска, не смем да закорачим у шуму, да идем низ брдо; има змија, пашћу низ неку стену. Школски друг Којић, спази жбун леске у стрмој провалији, сеоско дете, као видра се вину са секирацом, проби се низ стене и кроз шипраг и зачас осече дрво леске које се толико свиде насмејаном Јуришићу. Њих двојица одоше сами, нас оставише, иду да копају глисте и хватају скакавце и право на Дрину. Био сам тужан. Сеоска деца су вичнија у природи.

144. Шеснаести мај 1945. године - Освешта змијског сјара

Затицао сам себе често за време, за мене врло занимљивих часова, да ми мисли лутају реком Дрином и њеним притокама, вировима, рибама и раковима. Река Узовница скоро као мало повећи поток пролази пар стотина метара од школе на своме путу ка ушћу у Дрину. За време одмора сам јурио да посматрам, вирове и рибе и ракове у њима.

Шта сам учинио данас? Отрчао сам до речице и сео на травнату обалу у зеленом густишу и почeo да гледам у зелену брезу воду која се преливала преко камења и шљунка, правила вирове, гледао птичице и јата дивљих голубова који су слетали да се напију, гучући и цвркућући.

Неколико метара од мене је била ћуприја на путу Љубовија-Зворник која је спајала две обале речице. Ову ћуприју су звали, као и још неке друге у овоме крају „Латинска ћуприја”, толико пута сам на дну каменог стуба видео нешто као римске бројеве излизане реком и вековима. И нека гробља су звали „Латинска гробља”. У Крсмановића гробљу сам видео некадашње споменике са римским бројевима. Објаснили су ми да су то остаци владавине Латина у овим крајевима, овде је била њихова регионална администрација, ово је био рударски крај. Овде су се водиле битке између Латина и Грка, Латина и неких других племена, илирских, трачанских, или старословенских, нисам знаю, историја још то није разјаснила доволно.

Дрина је била вечита граница, схватио сам још онда да је Дрина не једна река, него читав океан који невидљиво дели наше земље и људе.

Подигох летимице свој поглед ка другој обали неколико метара од мене с'оне стране речице и укочих се од ужасног призора који сам видео пред собом. Тамо са друге стране на малом заравњеном шљунковитом узвишењу обраслом зеленом сочном травицом, изнад речице било је на стотине клупака змија, можда на хиљаде змијских тела и то змија најотровнијих, то сам одмах препознао иако сам био дете, све су биле уплетене у плетенице, непомичне.

То је било парење змија. Оне су тада мирне ако се не дирају, али ако се угрозе тада су најопасније и најотровније.

Тог момента се зачу бректање камиона и зашкрипаше кочнице, грдосија од возила пређе мост и нагло стаде. На стаде тишина и из кабине скочише низ степенике два млада плава повисока плећата војника и кретоше ка реци поред моста кроз густиш. Видоше ме са друге стране и померише се мало иза грана, видела су се два јака млаза жуте мокраће право ка речици. Одмах сам препознао да је један од њих партизан, а да је други црвеноармејац, исти као у буквару и читанки, са истом капом и црвеном звездом, што ме зачудило откуд црвеноармејац овде јер они уопште нису долазили у овај крај ниједном. Закључио сам: „Једноставно залутао, зближио се са партизаном тамо негде северно код Шапца, па дошли у његов родни крај заједно да виде Дрину”. На моје запрепашћење видео сам да два млаза мокраће уз праскаво шуштање падају право на клупко змија. Змије почеше да се мешкоље, и неке подигоше главе палацајући језицима и пиштећи тихо. И поче јаче пиштање.

Змије су биле моја честа преокупација, сетих се како је у оближњој речици прошле године једна мала жаба на моје очи скочила великој змији у уста, која је једноставно хипнотисала. Сетих се и приче моје бабе која је негде крајем 19. века у планини близу Мачковог камена док је чувала овце

лети, видела у корењу огромног храста велику белу змију, као змај. Сетих се сеоског змијара Драге Зврчка, он је умео са змијама, да разговара, да их припитоми, носио је са собом по табакерама за цигарете по неколико најотровнијих змија, почне да шапће поред шевара, оне се наједном појаве и дођу му и обавију се око руке. Молио сам га да ме научи занат. Причао ми је да је то просто, не наређује се змијама, него се удоби у њих, и размишља на њиховом месту, ако хоћеш да јој каже да оде, не нареди јој, него јој на томе месту покаже у мислима нешто што је привлачи, нпр, рупу у стени, и она оде тамо. Казао ми је да тако може да управља и са животињама и птицама. Једном ми је казао за једног дивљег голуба који је био на грани и кога је гледао право у очи: „Где желиш да одлете? „Тамо”, показах руком. И голуб тамо одлете.

„Како”, питао сам га. Убацио сам му у свест слику зревља да је тамо, и он полетео тамо да покупи зревље”.

Није ми било јасно како он успева да то убаци своје мисли у мисли змија птица и животиња. „Како неко може да убаци своје мисли животињама”, упитах га врло зачуђен. А да ли тако можеш да људима убацујеш мисли? Јордо је ћутао мрзовољан. То ми је апсолутно несхватљиво како неко може некој животињи да убаци своје мисли у њихове мисли! Да Јордо мене не обмањује?

У исто време и војници запазише о чему се ради, партизан скочи као опарен и јурну ка камиону и врати се са две велике канте пуне бензина. Јурну бедему изнад клупка змија и поче снажно и бесно да их посипа бензином, обе испразни и машине се руком за цеп. Извуче шибицу и неколико листова новина, поче да их пали и да баца на клупка змија посута бензином. Црвеноармејац одлучно, али смилено поче да му виче гласно, али не љуто: „Њет, њет, пуск” покушавајући да га ухвати за руку. Није вредело, партизан баци запаљене листове новина на змије.

Настало је нешто што никада у животу нисам ни сањао да ћу видети и то никада нећу заборавити. Клупка змија су се претворила у прави мали пожар, све су гореле. Писка, шиштање, вриска, јауци, запомагања, лелек, крици, као људска бића, као жене, деца, грчевито увијање змијских тела која су горела брзо и нестајала такорећи на очиглед, неке су биле мање захваћене. Змије су биле затечене у највећем блаженству, а ватра која их је запалила, одједном гурнула у највећи и најужаснији бол и страдање. Нису схватале шта се десило, откуд то, ко је то урадио, како, зашто, осећале су се невине и жртве, без разлога, али десило се. Бацале су своје клетве и проклетство, све је одјекивало наоколо.

Побегао сам потрешен овом трагедијом змија. Изненадио ме је овакав поступак младог партизана, то је за мене било непотребно. Змије су

опасне, али ако се диражу, ако им се не прилази неће да уједу. Чим постоје, значи потребне су за функционисање природе. Чему то? Зашто? Свидео ми се поступак црвеноармејца. Али сам имао и неко оправдање за партизана, помислио сам да је партизан човек који је био у рату, огрубео, постао зао, пребрез, осветољубив, подивљао. Сећао сам се ратних дана и разних војски које долазе из борби и видео да војници после борбе постају агресивни и пребрзи. Можда га је некада ујела змија, или некога од његових.

Затим се зачу паљење камиона, и он крете и нестаде иза окуке пута ка Зворнику.

Причало се затим да су се змије осветиле младом партизану. Ево отприлике детаља те приче:

Био је топао сунчан дан, партизан је довео свога пријатеља црвеноармејца, да преноће у своју празну кућу у ужареном камењару од летњег сунца у брду изнад Цулина. Отац и мајка умрли, браћа и сестре се раселили, кућа испод брда скоро усађена у сунцем угрејано стење које је окомито падало, видело се да дуго никога у њој нема, сва зарасла у коров и траву. Све се усијало, јара, иако је падала ноћ. Били су уморни, у приземљу је био један кревет, цврчали су цврчи, у њега је легао партизан, а црвеноармејца је одвео уз степенице на спрат у собу, где је био други кревет.

Заспаше. Напоље је била месечина, партизан је почeo да се буди, са узвишеног лежаја је запрепашћен видео да се безброј уздигнутих дугачких опруга на месечини лелуја кроз собу, са уздигнутим главама, шиштећи, учинило му се да му се то причињава. Али је осетио ужаснут да се нешто креће у кревету, бе兹број неких ледених живих опруга, испод ћебета, да му се обавија око ногу, бутина, да му пузи уз ноге, преко stomака, груди, ка глави, устима, ушима. Наједном му се неколико змија обавило око руку, затим око врата. Скочио је из кревета и почeo да урличе. Све змије које су биле у просторији су се бациле као једна по команди на њега, да га уједају где год су стигле, шиштећи, једна му се увукла у ухо, друга када је урликнуо ушла у уста и у stomак.

Црвенорамејац се пробудио ујутру и сишао по свога другара. Отворио је врата собе и викну врло гласно и весело: „Владимир, давај“. Погледао је на његов кревет, под, свуда су биле змије и по његовом другару који је био мртав избечених очију, бео као зид и надувен.

Црвенорамејац ужаснут затвори врата, и сјури се ка путу, седе у камион, и даде гас. „Освета змијског спара“. То је била његова мисао док је јурио на север ка равници која се од Лознице простирада до Украјине, Русије. Пут је био разлокан, на њему није било никога.

*

Рат је завршен, иза нас су остале страхоте рата. Шта нас чека? Да се заборави све што није вредно помена и настави путем помирења, среће и успеха. Родитељи саопштише да је отац добио намештење, да буде шеф Дуванске станице у Житковцу код Алексинца. Опет у јужну Србију, као у Краљевини Југославији. Родитељима је било жао родног краја, али за утеху, на јужну Србију су били навикли и волели су је.

Знао сам да је оцу растанак био тежак, али као да је у исто време одлазак у јужну Србију доживео као одлазак у сигурно и топло гнездо где ће заборавити сва непријатна догађања у протеклих пет година.

Овде се моја прича не завршава. У припреми су томови *Дневника* све до данашњих дана. Ускоро излази из штампе Том 2 - *Завођење комунизма* (1945-1955).

Томислав Крсмановић (1936.) је борац за људска права и писац. Добитник је више међународних признања. Због свога залагања за људска права био је жртва политичке репресије. Живео је у изгнанству у Брислу, Белгија од 1965. до 1971. године. Председник Покрета за заштиту људских права, Удружења оштећених девизних штедиша Србије и Удружења подстанира Југославије. Уређује лист ЉУДСКА ПРАВА. Од 1992. године је представник ИСИЛ-а (Међународног друштва за индивидуалне слободе) за Србију и Црну Гору.

Завршио је Економски факултет у Београду и пост-дипломске студије из истраживања тржишта при Католичком институту за високе комерцијалне студије (1969.) у Брислу, Белгија и припремио докторат из маркетинга (који није одбранио услед повратка у земљу и прогона којима је био изложен).

Заједно са групом београдских интелектуалаца основао је марта 1975. године први југословенски одбор за заштиту људских права Директна акција за самозаштиту која је крајем 1980-их година постала масовна организација Покрет за заштиту људских права. Из Акције за самозаштиту и Покрета за заштиту људских права је настало неколико организација за заштиту људских права и политичких странака.

Са својим сарадницима је допринео да се обзнати пракса злоупотребе психијатрије у политичке сврхе и примене ванправних инструмената репресије. Пружао је подршку великом броју жртава безакоња.

Добио је више признања за свој допринос унапређењу људских права од стране Америчког удружења психијатара, Светске асоцијације психијатрије, Amnesty International, Unesco и од ИСИЛ-а The Bruce Evoy Memorial Award у Копенхагену марта 1999. године.

Аутор је четири књиге: *Случајеви злоупотребе психијатрије у политичке сврхе; Психијатријски Голи ошток; Психијатријска болница Централног затвора у Београду; White book* (Бела књига о Покрету за заштиту људских права, на енглеском). Написао је стотинак стручних и

научних анализа из области маркетинга, социологии, психологии, психо-социологии, људских права, објављених у домаћим и страним часописима и бројна саопштења и извештаје о људским правима.

Крсмановић у већ одговарајућим годинама се огледа као писац. Написао је свој *Дневник* који наилази на неподељене похвале књижевника. У *Дневнику* описује свој живот, укључујући Други светски рат, завођење комунизма, самоуправљања, несврстане политике, раст кризе, појаву дисидената и распад СФРЈ и завођење вишестраначја, све до данашњих дана. Као учесник свих тих догађаја у *Дневнику* даје потресна сведочанства о страдањима људи у Другом светском рату и затим у време комунизма. Укључујући себе лично и своју породицу, и поткрепљујући своја излагања веродостојним документима. Читајући његов *Дневник* се наилази на аутентичне податке о садашњим државним политичарима и лидерима наше земље и других држава, који су раније били дисиденти и заједно са Крсмановићем се борили за демократију. У припреми је двадесетак његових књига које ће убрзо бити публиковане, желећи тако да укаже на узроке садашње кризе и путеве како да се она превазиђе.

Живи у Београду и бави се активностима људских права, писањем политичких анализа, социолошким истраживањима. Све се више посвећује писању књига.

Agresac: Станка Пауновића 70, 11090 Београд; Тел.: 011-3911829; Email pokret_eunet.yu

Индекс

A

Ада Џиганлија 92
 Азбуковица 13,39,43,47,48,51,
 91,111,112,128,139,
 143,147,155,159,181
 Азијати 126,
 Албанија 17,26, 77
 Алексинац 192
 Алин грм 107
 Америка 50,91,155,
 Андријевица 53
 Ара, Жртвеник 1 65
 Аустрија 43,158,
 Аустријанци 86
 Аустроугарска 142
 АФЖ (Анти фашистички
 фронт жена) 76, 118
 Африка 126

Б

Бајина Башта 42,47, 53,115,119,
 129,166
 Бакарић 21
 Балкански ратови 37,143
 Балкан 108,109,111, 132,136
 Бановићи 57,77,155,
 Бања Ковиљача 49,161
 Бастав 75, 139,180
 БАТА, фабрика обуће 79
 Бах 103
 Баурић 111, 177
 Беатовићи 54,82
 Беатовић Божо 79,162
 Беатовић, Владо 161
 Беатовић, Драго 79,162,171,172,
 Беатовић, Ђорђо 126,127, 162,
 Беатовић, Ивка
 Беатовић, Мирко 79,161
 Беатовић, Ранко 79, 94, 153,
 Бела Црква 9,18,42,43,46,47,48,
 49,90,133,134

Белогардејци-Руси

49,50,117,127,129,
 133,136, 137,149,162,
 166,168,172,175,181

Белоруси

136
 Београд 17,29, 43,48, 58,79,

92,101,116, 144, 162
 149,164, Беч 101

Берберовић

Бечки конгрес 43

Бијело поље

68

Бирач

155

Блаце

71

Бобија

120, 123, 162

Богошница

71,164

Бодњик

86

Борово

79

Босна

30, 43, 45,47, 49,50,
 51,65,67,83,111, 112,
 117, 119, 150,156,157,
 160, 165
 21

Босна и Херцеговина

Босанско четнички одреди 151
 Брајићи 127
 Братунац 36, 42, 47, 50,78, 79,
 82, 111, 140, 153,
 70,
 Брижани 17, 29, 34, 104, 105,114
 Бугарска,Бугари 116,149
 Буковица 101
 Букреешт 101
 Будимпешта 101

В

Ваљево 42, 45,,48, 49
 Васарини 86
 Васићи 42, 86, 116, 156
 Васић, Ацо 42, 86
 Васић Вито 149
 Васић, Даринка 42
 Васић, Дијана 149
 Васић Мићо 149
 Васић, Милош- Пипо 149,155,
 Васић, Предраг 42,86,
 Васић, Стојко 149
 Васић, Томо 42,86
 Васина вода 183
 Васојевићи 53,156,
 Велес 76,133,
 Велеш 86,
 Велика Река 41
 Велики Мајдан 75
 Весићи 57,155,
 Видовдан јуни 13, 89
 Византија 43, 126,
 Високо 79
 Виторовић, Бато 42
 Виторовић, Миро 42
 Вишеград 79,81
 Власенци 85
 Војвода Путник 37
 Вујиновићи 156

Г

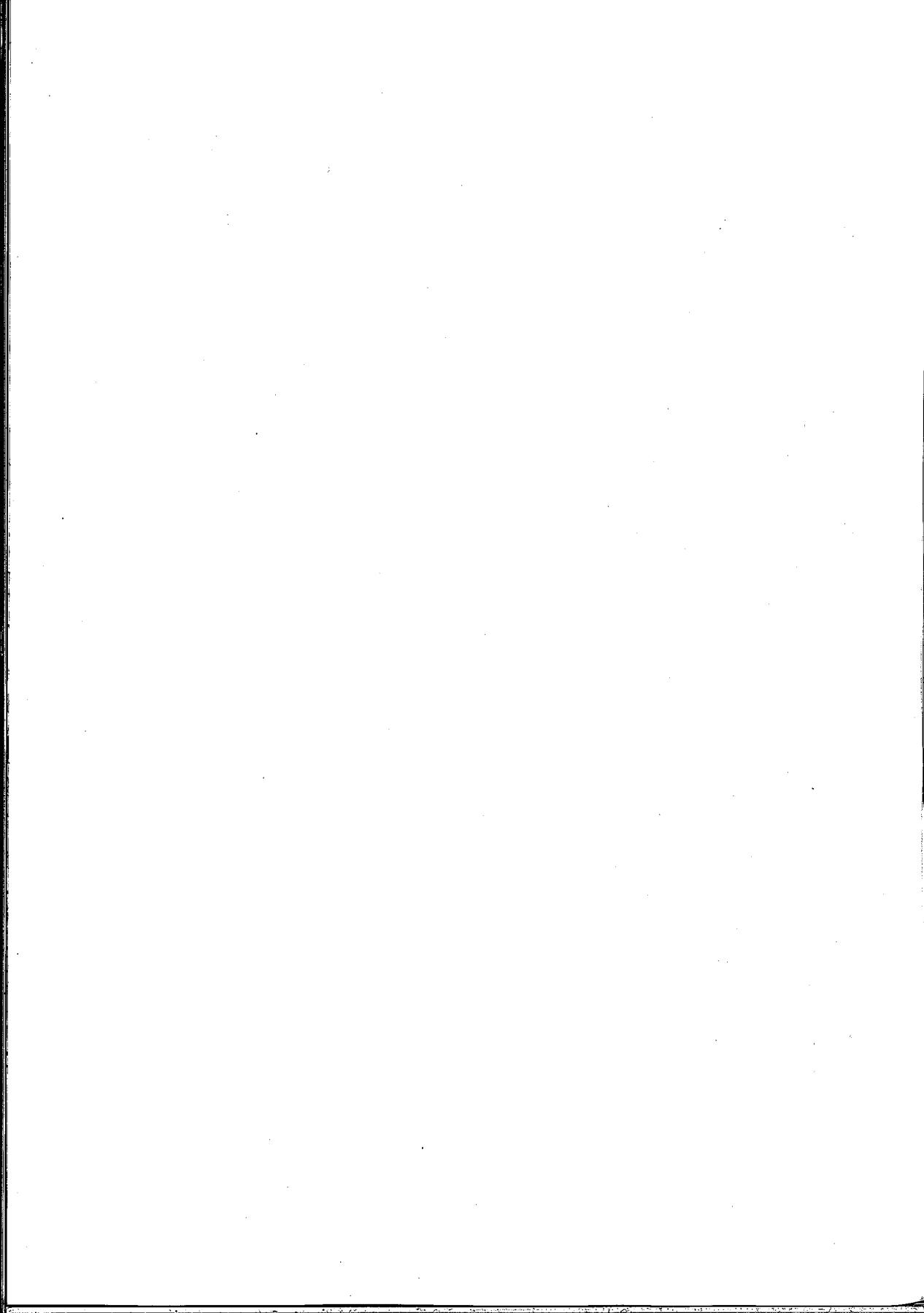
Ганг 73
 Гаџко 54,82
 Главњача 138
 Глигор, стражар Дуванске
 станице у Ђевђелији 27
 Глигорић, Андријана 183
 Глигорић Душанка 183
 Глигорић Симо 183
 Глишић, Милован 111
 Голи оток 20
 Горажде 81
 Горња Буковица 149
 Горња Љубовидја 150
 Горски штаб босанско-четничких
 одреда 151
 Грачаница 59,155,164
 Грачаницка река 38,59,64,67,70,85,
 90,112, 180
 Грчка, Грци 13,15,17,25,26, 37,
 102,126,18

Грчић	86	Илири	109
Гудурићи		Илић, Беба	149
Д		Илић, Војислав	149
Далмација, Далматинац	166	Илић, Душанка	149
Дангић, Војин	47	Индија, Индуси	73,82,107
Дангић, Јездимир	47,74,92,119,123, 124, 151,157, 158	Информбиро	15
Демир Капија,	28	Источна Босна	47,50,74,77,81,140,157
Димитрић, Велизар	85	Истра	20
Добровољци	129,139,150,166,167, 172,175,181,182	Италија	13,17,26,82
Доварије	30	Италијани	50, 130,143,144,164
Домобрани	157	J	
Доња Буковица		Јагодина	44
Доња Љубовића		Јагодња	129,
ДОС	15,21, 22	Јаковљевић	86,116,156,
Драгутиновић, Бебан	42	Јаковљевић (глувонем)	87
Дракула	111	Јаковљевић, Видоје,	42,86,
Дрина	30, 34, 35,36, 37, 38, 40, 42, 43, 66, 67, 71, 72, 83, 108,109,111, 115,119	Јаковљевић, Станко	67,
Дринска дивизија	39	Јапан, Јапанци	15,17
Дрлаче	158	Јасеновац	94,150,168,
Други светски рат	43,123	Јевреји	144,145,
ДСС	2	Јелав	86,
Ђ		ЈНА	3,
Ђак Грујица	111	Јовановић Жикица, Шпанац	48, 49,
Ђевђелија	13, 25, 26, 76,104, 105,115,133,161	Јовановићи	86,156,
Ђинђић, Зоран		Јужна Србија	30,33,
Ђорђићи	86	Јуришић, Зорица (учитељица, Узовница)	186
Ђуро, командант жандармерије у Узовници	58, 64	Јуришић(голман ФК Мачва)	188
Ђукановићи	86,155		
Ђурића Поток	86	K	
Ђурићи	86	Кајмакчалан	37,41
Е		Канитз	65
Европа	126	Карађорђевић, Александар	78
Енглеска	48,60,75,91,118,155,	Карађорђевић, Петар Други	7,74,
Ере	85	Кардељ	21,
Ж		Карпати	136
Живановићи	42,57,	Католичка црква	36
Живановић,Војисав	90	Кинези	15
Живановић,Милош		Кићовић, Божо	86
Живановић, Милутин	42,	Кићовић, Драган	86
Живковић, Стара Љубовија	42,	Кићовић, Милоња	86
Житковац	192	Кићовић, Милена,	86
З		Кићовић Сека	86
Загреб,	104	Кљајић Љуба	66
Законик Цара Душана	126	Кљајић Олга	166
Заовине	86	Кљајић,Радо	166
Зарожје	111,167	Ковачевићи	42, 86
Зворник	42,44, 85,93, 119, 166	Ковачевић, Богдан,	42,78, 85, 110,
Зелиње,Босна, Дрина	85	Ковачевић, Велизар	42, 55, 78 ,85, 110,
Златибор, Зог, краљ Албаније	26	Ковачевић,Вукић	42,78
И		Ковачевић, Ненад,	42
Изворац		Ковачевић, Перко	42
Избеглице	85,	Којићи	42, 86,116,149,188,
Избеглића влада у Лондону	119,	Којић, Мишо	86
Икар	161	Којић, Тома	86
		Комаровски Бора	47
		Командант хрватске војске	
		Зворник	151
		КПЈ (Комунистичка партија	
		Југославије)	153
		Коминтерна	20,109,119, 124
		Косијерић	102
		Косово	21,39,126,132
		Косовска битка	109
		Костићи	86
		Коштунција,др Војислав	22
		Крајина	182
		Краков	47
		Краљевина Југославија	25, 32, 47,76,115
			123, 126, 136,
		Краљево,	30,

Красанполье	53	Л	
Кратово	86	Лабудово језеро	102
Краус, Херберт,	48,	Лангвасер	104
Кремна	78,166	Лазаревић, Милош,	92
Креманско пророчанство,	78	Лазаревић, Мира,	79
Крсмановићи	38,57,64,77, 16,144, 155,	Лазаревић Остоја,	79,92
Крсмановића гробље	37,38,92,93, 122, 164,165,189	Лапово, Латини	109
Крсмановића Чагель	71	Латинска ћуприја	109,189
Крсмановић, Бојка	53,71,77,110, 112, 171,178,181	Латинско гробље	109,189
Крсмановић, Велизар	36,41,51,53,54, 55,71,76,110,140, 141, 142, 171,172,181	Лебршник	54
Крсмановић, Велибор	26, 28, 33 92,93,99,112,130, 131,132, 135, 140, 141,142,163,164,171	Леовић	86,156
Крсмановић, Влајо	42,55,164	Лешница Лозница, Лоњин,	42, 44,103, 108 42,127, 159
Крсмановић Вуја	41	Луда Јока(Узовница)	108
Крсмановић Дика	41	Лукини (Лоњин)	42
Крсмановић, Ђорђија-Ђојо	55,78,110, 111,113, 144	Луке,	164
Крсмановић, Драго	37, 41,51,53,	Љ	
Крсмановић, Драгољуб	41,73,84,110, 111,122,	Љотић	45,50,137
Крсмановић, Драгиња,	145,	Љотићевци	114,117,129,137
Крсмановић, Душанка,	58,	Љубовија	9,13,27,33, 36,
Крсмановић, Живан	90		37,42, 44, 45,48,49, 50,67,68,101,103,114,
Крсмановић, Зорка,	98,112, 150	Љубовића	115,116,117,122, 129,
Крсмановић,Зора,(мајка)	26,28,31, 33,34,67,72,99,100, 101,113,130,131, 132,140,141,142, 150,163,171,182	Љубовићи	125,127,128 137,140, 144,148,150,155,159, 160,182
Крсмановић, Иконија,	161	М	
Крсмановић,Јелисавета,	41,85,111	Мачва	188
Крсмановић, Јованка, Јока,	100,180	Мађарска	17,107
Крсмановић, Јово,	55,100,180	Мајски проглас(СКЈ)	45
Крсмановић, Крсман,	42,66,68, 78	Мали Зворник	104
Крсмановић, Јубомир,	92,144, 145	Македонија, Македонци	13, 25, 27, 28,33, 34,76,80,101,104, 105, 133
Крсмановић, Милан (отац)	26, 37,54,71, 72, 76,100,101, 103, 105,115, 116,117, 122, 123, 128, 130, 131,132,140, 141,142,169,171 182,185,186	Максимовић Десанка	149
Крсмановић Милан (рођак Грачаница)	42	Мирковићи	86
Крсмановић,Милић (брат)	28,33,99,112, 130,131,132,135, 140,141,142,163, 64,171	Мала Крсна	
Крсмановић, Милић (рођак)	73,84,100,180	Марсљ	78
Крсмановић,Милић, прадеда,	51	Мартин Швабо,Словенац (Грачаница)	
Крсмановић,Милутин,	51,53,55,85,98	Матићи	42,
Крсмановић,Мица	70,84	Мачва	57,
Крсмановић, Обрен,	37, 41,51, 53,	Мачков камен	103, 104,
Крсмановић, Пајко,	90	Меандер	112,
Крсмановић,Пела		Медведник	72
Крсмановић, Роса	41	Мека	41,47, 70, 94,98, 129,145
Крсмановић, Ружа, (Савић)	42	Мекоте (гробље у Љубовији)	62,
Крсмановић Ружа (млађа)	178	Мићић, Милена,	121,122, 173,
Крсмановић,Симеун	51,53,100,144,145	Мићић, Милан,	42,70
Крсмановић, Сретен Бибо,	94	Микуљак	90
Крсмановић, Томо од кога су постали Томићи)		Миловановић, Рајко	38,67,112, 139,
Крсмет	68	Милошевић, Слободан	86
Крстић, Видоје	42,	Мишић Еро, Митровић	
Крстић, Драго Крупањ	42, 45, 48	Михајловић, Драгослав	85
Крш	37,159	Дража	19, 45, 47, 48, 116, 119
Кучевачки сокак	66	Митровић	85
Кучевци	86	Митровић	85
		Михајловић, Јелена	42,86
		Михајловић, Миодраг	42,86
		Млада Босна	47
		Млађеновић (Босна, поред Дрине, Братунац)	91
		Младеновићи	86
		Москва	162,167,
		Мухамед	152

Муслумани, Босњаци	19,42,51,61,62, 79,80,154,157,158,	Полић, Илија, Стара Јубовија	167
Н		Полић, Раде,	175
Нато	15,21, 24,	Полић, Ратко,	86,
НДХ (Независна држава Хрватска)	17,44,50,78,103,173	Полић, Сретењ,	
Недић,	45,137,	Полић, Стојан,	42,
Недићевци	50,74,117,129, 137,170,171,	Польска, Пољаци	48, 107, 136,158,
Немачка, Немци	17,22,31,45, 48, 50,60,68,69,70, 72,74,87,89,90,108, 114,117,119,128,129 131,138,141,142,143, 160,162,170,171,185, 121, 160,173,	Поповић, Василије,	53,81,82,156,176,177
Немић,	19	Поповић, Вељо	53,55,79,80,83,
Неретва	57,155,	Поповић, Зора, (видети Крсмановић Зора)	54, 93
Нешковићи,	42,70,	Поповић, Љубица	54,80,133,134,143,
Нешковић, Џурица	90	Поповић, Милена	54
Нешковић, Јубица	90	Поповић, Мира	93,
Нешковић, Пере	90	Поповић, Олгица,	53,55,79,80,88,
Нешковић, Јованка,	90	Поповић, Савка,	153, 162,176,
Николићи,	155	Прешево	76
Николић, Боро,	70, 90,	Прибој	86,156
Николић, Вида	58, 59,	Принцип	32
Николић, Зарија,	42,70,110,112,113,	Прослоп	127
Николић, Мика	42,58,59,60,61,70,	Постиње,	62,91,94,116,156,176
Николић, Сека,	70, 90,110,112	Православна црква	36,
Николић, Томо	70, 90	Права непријатељска офанзива	49, 117,
Нирнберг,	71,101,104,131,	Први светски рат	27, 39, 50,78,81,82, 85,86, 111,142,143,
Ниш	72	Први српски устанак	111,
Норвешка	159	Прокупље	72
Нова варош	86,156	Прослоп	
О		Протићи	169
Обилић, Милош	121	Протић Јубо	169,
Октобарска Револуција	117	Протић Распо,	168,169 П
Олово,	77, 85	Пуцаревићи,	42,156
Осат,	77,86,156	Пуцаревић, Џвијо, стзр	100
Осоје,	155,164	Пчелице	86
Отика	90,91		
Офлаг	104		
П			
Павелић, Анте	129	Рађевина	48, 51,129,139,
Павловић Јубо	155	Радовановићи	86
Панићи,	57	Радовановић, Јово	86
Пановићи	86,116,156	Ракићи	57, 85,113,
Пановића гај	136	Ракић Танасије	42
Пановић, Добро	41,85,149,165	Рачић, Ковиљка -Сека-	53,54,148,169,181
Пановић, Драган	69,149,186	Рачић, Миладин	42,53, 54, 55, 123,124
Пановић, Максим, (млађи)	69,149,165		148, 149, 159, 169, 181, 185, 186, 187
Пановић, Максим(старији)	86,149	Рачић, Радмило	53,54,148,181
Пановић, Роса,	69,149,	Рачић, Драгослав, четнички	
Партизани	5, 49, 50, 88, 95, 97, 103 114, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 129, 132, 139, 150, 166, 167, 171, 172	војвода	123,124, 162
Персија	107	Радио Лондон	159
Пета колона	44, 64, 66,74, 42,45,48,64,91,	Рашка	168
Пецка,	116,150.	Република српска	43
Пећанац, Коста,	118,	Римско царство,	
Пива, Планина,	41,112,	Римљани	43,109
Повљен,	47,111, 167,	Рогатица	121
Подриње	33, 43, 44, 48,	Романија	77,81,85,150,155,158
Пожаревац,	137	Румунија	17,107,111
Полићи,	86	Русија	38,60,107,118,120, 135,154, 155
Полић, Даринка		Рустембеговић бег 54	31,109,125,136,158,
Полић, Илија, Узовница,	42,181,		
С			
САД, Америка		САД, Америка	48, 73,
Сава(река)		Сава(река)	44,103,
Сава Савановић		Сава Савановић	111,167
Савићи		Савићи	149
Савић Живко		Савић Живко	42
Савић Ђорђије		Савић Ђорђије	42
др Савић Веселин		др Савић Веселин	126,162
Савковићи		Савковићи	120,
Сакар		Сакар	93,167

Салчин, Братунац	81		110, 111, 116, 122
Санџак	68, 117, 129,		129, 124, 129, 130, 155
Сарајево	54, 79, 85, 158,		156, 187
Саси	109	Узовничка река	07, 180, 188
Селанац	86, 94, 165	Ужице,	27, 30, 44, 45, 48, 49, 66
Сервантес	133	Ужичка Република	116, 117, 121, 129
Селмановић (Муслиман поред Дрине, у Босни)	88, 89	Ужичка Црна Гора	49, 117, 129
Сибир	77, 133, 135,	Украјина, Українци	102
Симићи	65, 66, 94, 116, 156, 176	Усташе	38, 107, 136
Скадар	44	Ушће (Грачанице у Дрину)	74, 85, 119, 121, 129,
Скелане	81		140, 153, 157, 158,
Скопље	29, 102, 105		38, 56, 59, 90, 105, 164
СКЈ (Комунистичка партија)	23, 31, 45	Ф	
СФРЈ	16, 21, 23	Француска, Французи	37, 41, 48, 77, 78, 183,
Слапашница	62	Филиповић	86
Слободан Милошевић,	1, 23	Фос, немачки командант	130, 131, 132, 140, 141
Словачка	17,	Љубовије	142, 159, 169, 172, 178,
Словенија	17, 20,		179
Словаци	136,	Х	
Словенци	102, 136	Хакија, Братунац	80, 81
Софија	4, 29,	Хан Пијесак	85
Сремски фронт	185	Херцеговина	54
Стари Влах	156	Хитлер.	31, 45, 75, 129, 138
Словени	43, 62, 108, 109, 136	Хоргоши	43,
Совјетски савез	17, 119, 124, 138, 140	Христ	152
Сребреница	42, 53, 109,	Хрватска, Хрвати	104, 136, 151, 152
Србија	16, 17, 27, 30, 140,		159, 185,
Срби	19, 25, 42, 108, 109	Ц	
СССР	111, 124, 125, 140, 151	Цар Душан	126,
Станко и Стана (глувонеми Узовница)	19, 75	Црча	42, 50,
Субјел	110	Црвена Армија	48, 75, 129, 154, 185,
Т	102	Црна Гора	187, 189, 191
Тара		Цигани,	52, 53, 77, 132, 156,
Тепавац	86	Цулине	38, 62, 105, 106, 107
Тешић, Мирко	131, 161,		108, 156, 157,
Тито (Јосип Броз)	10, 19, 20, 21,	Ч	191
	23, 45, 75, 95, 96,	Чагель (острво у Дрини у Узовници)	41, 144,
Томића гробље	117, 121, 158, 187	Чауш	47, 11, 121,
Томићи	111,	Др Чворић,	149
Томић, Бошко,	42, 116, 156	Черчил	
Томић Драго -Зврчак	32, 126, 162,	Четници	45, 49, 74, 88, 103, 110,
Томић Јордан	56, 57, 58, 91, 190,		116, 117, 118, 119, 120,
Томић Живко	190	Чагель (острво у Дрини у Узовници)	121, 122, 124,
Томић Лигана	42, 52,	Чауш	125, 128, 129, 130, 132,
Томић, Милорад	52	Др Чворић,	136, 137, 139, 140, 150,
Томић Млађо	42, 52, 110, 111, 164	Черчил	158, 162, 167, 175, 185
Томић Радислав	52	Четници	
Томић Томо	42		
Томић Сретен	52	Читлук	116, 156,
Топлица-	42, 52, 110	Чупић, Стојан	111
Трешњица	71		
Тријићица	160	Ћ	
Тријићи	116, 156	Ћојић, Бранко	187
Тријић Буба	148, 149	Ћуприја Ђувер	86
Тријић, Вуја,	148, 149, 164		
Тријић, Павле,	148, 149, 164		
Тријић Радислав,	148, 149, 164,		
Трифуновићи	156		
„Тромеђа“, Кафана Мике Николића	59		
Турска, Турци	43, 62, 65, 72, 77, 109, 111, 126,	Ш	
Тузла	47,	Шабац	33, 42, 44, 45, 48, 49,
У			86, 103, 108, 119, 122,
Узовница	26, 36, 37, 38, 42, 43, 45	Шарган	129, 138, 156, 158, 159
	52, 53, 54, 66, 75, 84	Шид	32,
	86, 106, 107, 108, 109	Шљивова	145
		Шпиро, Љубовија	159

САДРЖАЈ

Изводи из рецензија 5

1.

Предговор 9

2.

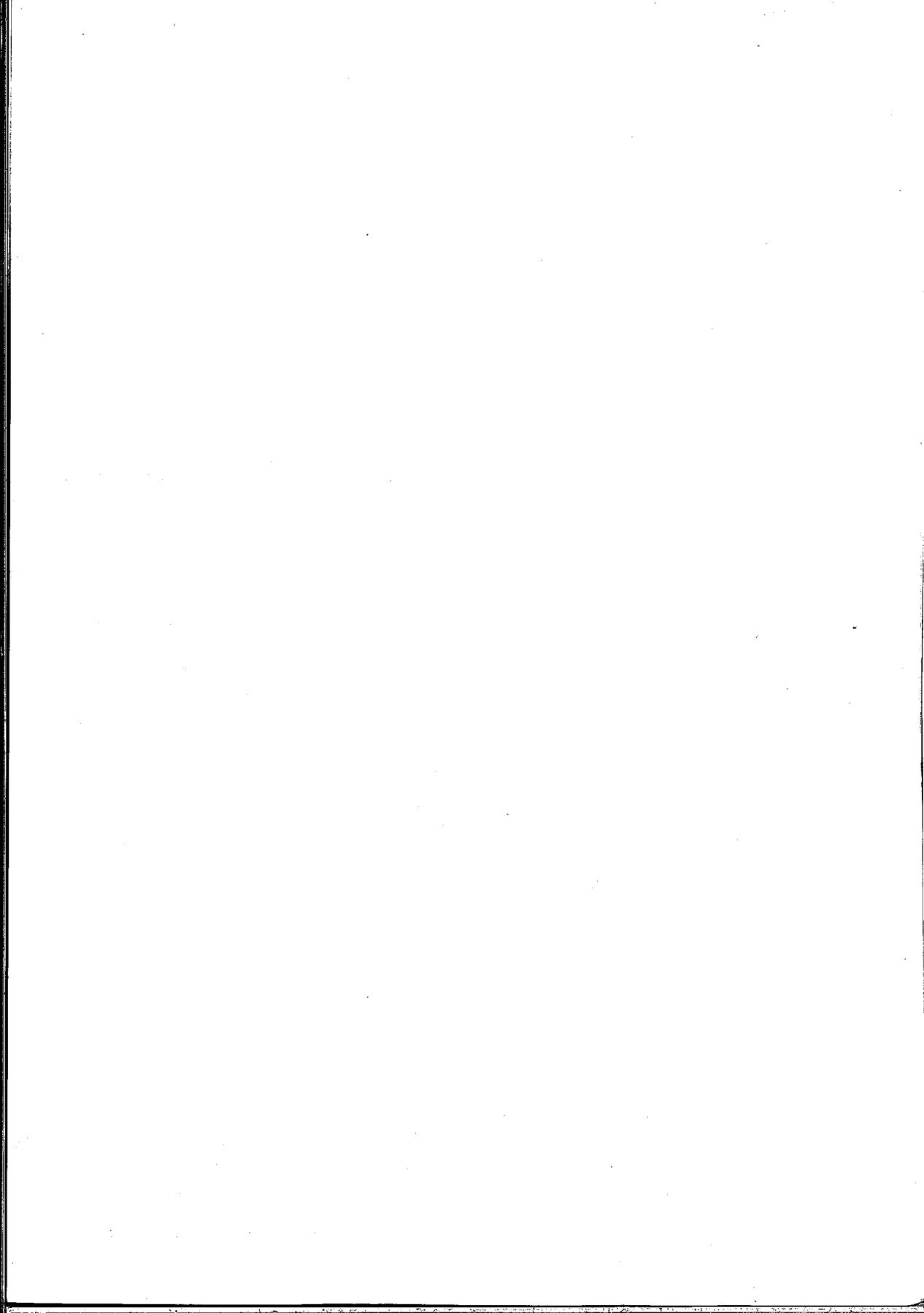
УВОД 17

3.

ДНЕВНИК 25

О АУТОРУ 193

ИНДЕКС 195

ДРИНСКИ РАШОМОН
ТОМИСЛАВ Крсмановић

Издавач
СФАИРОС - Младеновић и кћери

За издавача
МИЛАН Младеновић

Рецензенти
Др МИЛАН Младеновић
БОШКО Трифуновић
Др ЈОВАН Марјановић
РАДОМИР Смиљанић

Насловна страна, штедњичко уређење и обрада текста
МАРА Карјук

Лектор и коректор
ДРАГОСЛАВ Николић Мицки

Штампа
„Драган Срнић“ а.д., Шабац

Тираж 800
ISBN 86-7612-010-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.1) "1940/1945" (093.3)
32:929 Крсмановић Т.

КРСМАНОВИЋ, Томислав
Дрински рашомон : дневник, Т. 1 / Томислав Крсмановић. - Београд :
Сфаирос - Младеновић и кћери, 2003 (Шабац : „Драган Срнић“).-201 стр.
: ауторова слика ; 21 см

Тираж 800. - О аутору: стр. 193-194.
ISBN 86-7612-010-2

- а) Крсмановић, Томислав (1936-) - Дневници
б) Други светски рат 1939-1945 - Југославија

ИСПРАВКЕ

Извињавамо се за грешке које су нам се поткрадле:

- стр. 32, уместо речи "уздигунта", треба реч "уздигнута", четврти ред одоздо
- стр. 63, слика, уместо речи "Беогарад", треба "Београд"
- стр. 79, уместо речи "су", треба реч "се", једанаести ред одоздо
- стр. 86, уместо "најстаријиих", треба "најстаријих", пети ред одозго
- стр. 104, уместо "четничог", треба "четничког"
- стр. 106, уместо "Узовничанин" треба "узовничанин" (мало слово у), осми ред одоздо
- стр. 119, уместо "интеренационалисти", треба "интернационалисти", девети ред одоздо
- стр. 134, уместо "пријатељсјког" треба "пријатељског", једанаести ред одозго
- стр. 137, уместо речи "разговарли" треба "разговарали", тринести ред одоздо
- стр. 158, нетачан је податак да је Ј. Дангић обешен, он је стрељан
- стр. 164, уместо речи "до", треба реч "од", осми ред одозго
- стр. 165, уместо речи "истоварли", треба реч "истоварили", четврти ред одоздо
- стр. 167, уместо речи "ле", треба реч "ли", први ред одозго
- стр. 175, уместо речи "стватри", треба реч "ствари", седамнаести ред одоздо
- стр. 180, уместо речи "Бежанија", треба реч "бежанија" мало слово "б"
- стр. 181, уместо речи "стража", треба реч "стражја", петнаести ред одозго

Индекс

- стр. 195, уместо речи "Горња Љубовидја", треба реч "Горња Љубовиђа"
- стр. 196, уместо "избеглићка", треба "избегличка"
- стр. 197, уместо "Крсмановицца", треба "Крсмановића"
- стр. 197, Лешница, Лозница, треба раздвојити у два реда
- стр. 197, реч Мачва два пута
- стр. 197, реч "Митровић" два пута
- стр. 198, реч "Нешковић Перо", треба "Нешковић Перо"
- стр. 198, поред "Пуцаревић Цвијо" не треба слова "стэр"

Мома Димић, књижевник:

Сведочанство, докуменат, о историјским тако и личним догађањима током Другог светског рата. Мешавина дневника, сећања, историјских осврта на људе и догађаје лишена било какве идеолошке обојености, оплемењено снажном моћи запажања, записи проничу у битне компоненте историјских равни, са елементима романизирања амбијента, ликова и времена догађања. Ова књига превазилази једну личну хронику и сеже у сведочанствима од ширег историјског и друштвеног значаја.

Др Јован Марјановић, професор универзитета:

Необична књига коју нисам испуштао из руку док је нисам цели прочитао. Аутор кроз приказивања страдања његове породице у Другом светском рату, жели да исприча судбину народа који овде живе. Писао је објективно, без прилагођавања, преправљања, описао је како је као мало дете видео разне војске - немачке, четнике, партизане, добровољце, недићевце и лотићевце, усташе, домобране, италијанске војнике, Русе-белогардејце, њихове борбе и натецања. Аутор указује на суштину-морал и нашу традицију. Порука је: будимо сложни међусобно и са другима.

Радомир Смиљанић, књижевник:

Значајан догађај у нашој дневничкој литератури, и не само у њој. Ово је књига истине, како наш народ каже љута трава на љуту рану. Уједно бих рекао да је Дневник препун узбудљивих аутентичних догађаја који непрестано од отварања прве до последње странице држе читаоца прикованог за књигу у пуној пажњи. Крсмановић сам писао рецензију за његову књигу о спашавању вербалних преступника још пре деценију и по када се због тога ишло у затвор. Као борац за људска права је обележио своје време, сада постаје писац. Његов Дневник је освежење за нашу књижевност.

Драгослав Николић - Мицки, књижевник:

Томислав Крсмановић је написао књигу која је изузетна из два разлога. На првом месту то је покушај да се очима человека у одговарајућим годинама сагледају давне ствари, са аспекта једног детета или нешто касније скоро дечака. И друго, што такво сагледање ни једног тренутка не делује као изобличена слика у кривом огледалу. Дело вредно пажње и оно што се не може, како се то каже, прочитати „на душак“ већ га треба лагано и добронамерно проучавати.

Xavier Collet, уредник Прегентил-а, Француска, професор:

Високо оцењујем *Дневник*, описе, поетичност дечака или детета, који открива растрзаности, буне и недаће бивше Југославије. Шарм ове књиге је визија человека који одраста у земљи која клизи у прогресиван терор.